

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

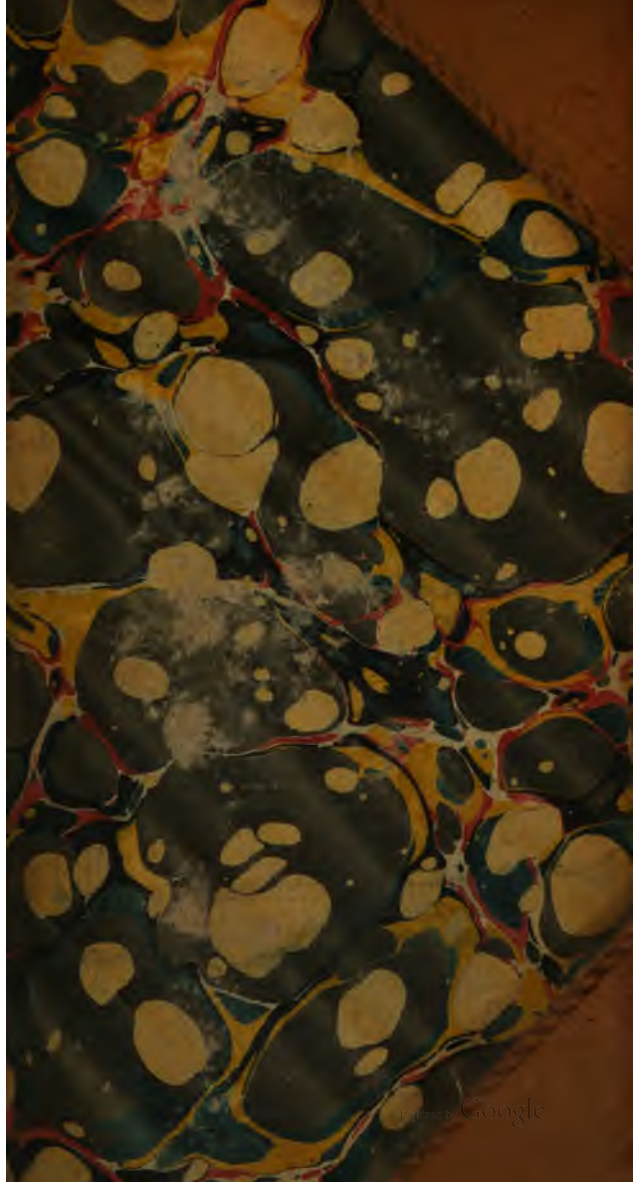
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

80. 2. 99.

APPARATUS

PHILOLOGICUS

SIVE

COMPENDIARIA ROMANÆ

VETUSTATIS DESCRIPTIO

AD VETERES LATINOS AUCTORES RECTE
INTELLIGENDOS IN STUDIOSE
JUVENTUTIS UTILITATEM

P E R

VINCENTIUM DE VERO

CONCINNATA.

Juxta editionem Simonianam 1786.

NEAPOLI MDCCCXXIX.

EX TYPOGRAPHIA CHIANESE.

Superiorum Permissu.

AD ADOLESCENTES LATINI SERMONIS
STUDIOSOS.

Jamdū quidem sapientium virorum animis illa insedit opinio, neminem scilicet adolescentium posse feliciter ad accuratam veterum auctorum, qui latine scripserunt, intelligentiam pervenire, nisi aliquam saltem Romanae vetustatis cognitionem sit assecutus. Quomodo enim recte illa percipietur abstrusa ut plurimum loquendi ratio, quae passim in praestantissimis illis monumentis occurrit, quae aurea Latinitatis aetas ad se, ram usque posteritatem transmisit, nisi rerum, quae verborum veluti involucro continentur, notitia jam

A 2

satis antea fuerit acquisita ? Quis vero nescit , rerum , quae sub verborum quasi cortice latent , quasdam cuiusvis facile posse innotescere , alias vero vel a nostris moribus , temporibusque longe lateque remotas , vel rudi adhuc adolescentiae impervias non mediocriter ipsis negotium facessere ? Huiusmodi plane res sunt , quae ad varium Urbis regimen , ad senatum , comitia , magistratus , militiam , judicia , ad Divos , sacra , ludos , ad nummorum , vestium , conviviorum , nuptiarum , funerum rationem pertinent ; e quibus totus pene latialis sermo conflatus est. Quorum rerum cognitio quamdiu in tenebris consepulta fuit , tamdiu Latinitas foeda macie ac squalore obsita apparuit ; illa vero per summi laboris industriaeque homines reviviscente , statim haec robur et sanguinem

adepta suum mire reffloruit. Quod si in omnibus negotiis prius, quam aggrediare, adhibenda est praeparatio diligens, ut movet Cicero *L. 1. de off. c. 20.*, quanto id impensius in recta adolescentium institutione accurandum est, qui lectioni librorum, qui a nostra aetate, lingua, ac moribus tam longe distant, arduam impendant operam? Eos sane oportet, quoad ejus fieri possit, adjuvare, fovere, veluti manu ducere, ac paratos ad veteres dicendi artifices recte interpretandos efficere. Velim igitur, ut adolescentes, postquam e Grammaticae ambagibus se expediverint, confestim per hunc Apparatum Philologienm aliqua saltem vetustatis, ut ita dicam, supellectile instructi in penitissima Veterum Latīnorum adyta paullatim penetrare adnintantur. Quod si ipsis contigerit, fa-

cile etiam dabitur, omnem deinceps disciplinam ambitum celeri atque inoffenso pede percurrere, ac maxime Juris scientiam, in quam vix dici potest, quanta per Romanae linguae ac vetustatis notitiam lux infundatur. Hoc autem scatis, id operis, quodcumque sit, in vestram praecipue, Adolescentes, utilitatem esse elaboratum, quorum curam minime esse negligendam statuimus. Id enim ipsum sensit Romanus Orator *L. 11. De divin.* Quod munus, inquit, reipublicae afferre majus meliusque possumus; quam si docemus atque erudimus juventutem? Caeterum etiam aetate proVectis hoc opusculum fore perutile ac valde gratum confidimus, iis praesertim, quibus ad majora evolvenda volumina otium minime suppetit. Certe quidem hic Apparatus sua se maxime

breviloquentia, perspicuitate, ac tanta rerum varietate commendat, ut per eam non quamdam Latinitatis umbram, sed solidam ipsius rationem quisque non indiligens adolescentulus sibi queat comparare. Hic demum praeter ceteras Romanae antiquitatis partes, quae de more exponuntur, quasdam alias vestro ex usu creditas adjecimus; at reservamus, quidquid minus utilitatis ad ediscendum aut necessitatis haberet. Expeteret fortasse quispiam, ut ea, quae hic proponuntur, assiduis firmarentur auctorum testimoniis. Id sane fieri non praetermissum, quoties e re nostra futurum cognovimus; at si voluissemus in singulis quibusque rebus auctores afferre, nae tenuis hic, qualem de industria quaesivimus, Apparatus non parum excrevisset. De eo tamen sibi quis-

que persuadeat , quaecumque afferemus , nonnisi ex probatissimis antiquarum rerum investigatoribus excerptisse. Eja agite , ornatissimi Adolescentes , Compendiariam hanc Romanae Vetustatis Descriptionem , quae vestris jam commodis consulit , hilari animo excipite , manibus frequenter evolvite , atque ejus ope muniti ad angustissimos Latinitatis fontes viam vobis facillimam aperire conamini.

I N D E X

9

BREVISSIMORUM TRACTATUUM,
QUI IN HOC APPARATU PHI-
LOLOGICO CONTINENTUR.

I. <i>DE Veteris Urbis Romae Regimi-</i> <i>ne,</i>	pag. 12
II. <i>De Romanorum Civium Ordinibus.</i>	38
III. <i>De Comitibus.</i>	47
IV. <i>De Magistratibus Romanis.</i>	56
V. <i>Fragmenta Legum Decemviralium.</i>	77
VI. <i>De Judiciis.</i>	101
VII. <i>De Romana Militia Terrestri.</i>	115
VIII. <i>De Militia Navali.</i>	143
IX. <i>De Diis Romanorum.</i>	150
X. <i>De Sacris veterum Romanorum.</i>	170
XI. <i>De Dimetiendi temporis ratione,</i> <i>quae apud Romanos obtinuit.</i>	193
XII. <i>De Antiquis Numismatis.</i>	203
XIII. <i>De Nummis Latinis et Graecis.</i>	220
XIV. <i>De Publicorum Ludorum celebri-</i> <i>tatibus generatim, ac speciatim</i> <i>de Ludis Scenicis.</i>	245
XV. <i>De Ludis Circensibus.</i>	252
XVI. <i>De Ludis Gladiatoriiis.</i>	262
XVII. <i>De Amphitheatro Romano.</i>	272
XVIII. <i>De Ludis, quibus privatim Ro-</i> <i>mani usi sunt.</i>	277
	XIX.

<i>XIX. De Vestibus Romanorum.</i>	282
<i>XX. De Pileis.</i>	290
<i>XXI. De Pedum Indumentis.</i>	294
<i>XXII. De Annulis.</i>	299
<i>XXIII. Praecipua Civium Romanorum Jura.</i>	307
<i>XXIV. De Patria Potestate.</i>	318
<i>XXV. De Nuptiis.</i>	325
<i>XXVI. De Servis ac de Manumissione Servorum.</i>	332
<i>XXVII. De Antiquo Italiae Jure.</i>	337
<i>XXVIII. De Convitiis.</i>	346
<i>XXIX. De Salutationibus Veterum.</i>	351
<i>XXX. De Re Vehicularia.</i>	357
<i>XXXI. De Funeribus.</i>	362
<i>XXXII. Brevis Veterum Inscriptionum Sylloge.</i>	368
<i>XXXIII. Geographica Italiae veteris descriptio.</i>	380
<i>XXXIV. De Romano Capitolio.</i>	424
A P P E N D I X	
<i>Index rerum, et verborum.</i>	435
<i>XXXV. Brevis antiquae librariae rei de- scriptio.</i>	451
<i>XXXVI. Geographica antiquae Graeciae descriptio.</i>	458
<i>XXXVII. Veteris Mythologiae amplior explanatio.</i>	498
<i>XXXVIII. Veteris Architecturae, alia- rumque cognatarum Artium ex- pedita explicatio.</i>	520

I. DE VETERIS URBIS ROMAE REGIMINE.

Triplex Urbis Romae regimen fuisse constat. Olim sub Regibus fuit, postea Consules habuit, aliosque magistratus, demum Imperatoribus paruit. Medio quidem tempore plena fuit civium libertas, primo autem expressiora quaedam, quam postremo, extiterunt libertatis specimina, ut e mox dicendis patebit.

C A P U T I.

De Regum Regimine.

Illos, qui Romae regnarunt, neminem latet fuisse omnino septem. Romulus primus fuit, tum Numa Pompilius, dein Tullus Hostilius, postea Ancus Marcius, quinto recensendus Tarquinius Priscus, seculus est Servius Tullius, postremus Tarquinius Superbus; quo per vim expulso, regum fortuna simul nomenque Roma discessit. De his singulis pauca enarrare non abs re erit, ut ipsorum regitibus ratio palam fiat.

Romulus cum Remo unico partu editus patrem jactavit Martem . matrem habuit Iliam , sive Rheam Sylviam , quae utique ex Albanis regibus orta fuerat . Ipse simul cum fratre , colonia ex Alba deducta , aliisque aliunde collectis hominibus , novam condere urbem constituit. Mox Remo ob exortam de principatu contentionem interempto , Romulus solus prima Urbis fundamenta in Palatino jecit ; quae sane tum parva extitit , at postea totius pene orbis futura erat dominatrix. De illa sic cecinit Propertius IV. E. I. *Quippe suburbanae parvae minus Urbe Bovillae.* Ortus Urbis, cui *Romae* nomen a suo fundator dederat , pro ea copia, quae tunc temporis suppetebat ; sat magnifice anno mundi 3253. XI. Kalendas Maji celebratus est ; qui dies *Palilia* a Pale pastorum Dea , cui tunc sacra fiebant , dicebatur , festusque semper ob id praecipue , quod Romae natalis esset , apud posteros habitus est ; de quo ita Propertius IV. E. IV.

Urbi festus erat , dixere Palilia patres ,

Hic primus coepit moenibus esse dies.

Post Urbem conditam , communi omnium consensu Romulus fuit renuntiatus rex , captisque prius auspiciis , regnum inivit , jura dedit , seque cum caetero corporis habitu , tum maxime lictoribus duodecim augustiorem fecit . Ut vero civium multitudo augeretur , inter Palatinum et Capitolinum apertum est *asylum* , locus nempe refugii , ubi

fugitivi servi , obaerati, ac malefici homines
tuti servarentur ; de quo mentio apud Vir-
gilium VIII. 341.

*Hinc lucum ingentem , quem Romulus acer
asylum*

*Rettulit , et gelida monstrat sub rupe Luper-
cal.*

Senatores primo legit ex Albanis centum ,
quorum consilio dubiis in rebus uteretur .
Ut autem civium majus fieret incrementum ,
postulatum est a vicinis populis , suas ut fi-
lias uxores traderent Romanis , quæ femi-
narum erat inopia ad matrimonia contrahen-
da . Quod cum illi renuissent , per equestre
spectaculum , quo ingens peregrinorum vis
confluxerat , data Romanis ansa est puellas
rapiendi ex Sabino maxime genere. Eam ob
rem plura exarserunt cum finitimis bella ,
et maxime cum Sabinis , unde victores Ro-
mulidae discesserunt . Ea dein cum Sabinis
pax statuitur , ut cum et ipsi et eorum rex
T. Tatius Romam migrassent , ex duabus
civitatis una fieret , et Romani cum Sabi-
nis conjuncti a Curibus Quirites appellaren-
tur , et ex Sabinis eligerentur centum alii
Senatores.

Post tam celebre cum Sabinis foedus, tum
primum Urbs amplificari coepit , dato ipsis
ad inhabitandum Capitolio . In tres porro
maiores partes populum universum divisit
Romulus , quæ Tribus appellatae fuerunt ,
singulas vero tribus in decem Curias , Ex

quaque tribu mille pedites et centum equites ad bella primitus legebantur; unde patet, ad delectum militarem hanc divisionem non mediocriter contulisse. In prima tribu omnes Romani fuerunt; et *Ramnenses* dicti, in alteram coniecti sunt Sabini, et a T. Tatius eorum rege *Tatiensium* nomen acceperunt, in tertia peregrini omnes habuerunt locum, et *Luceres* sunt nominati a *luco* fortasse, ubi asylum petuerat.

Facta autem hac civium partitione, voluit Romulus, ut praeter senatum, cujus consilio plurimum utebatur, populus etiam secum reipublicae curam susciperet, atque in jam dietas curias distributus, deliberaret, iudicaret, et sui ferret suffragia. Hinc ortum habuere *Comitia Curiata*, de quibus infra sermo instituetur. Hoc interea probe intelligitur, regimen illud neque omnino monarchicum fuisse, neque omnino liberum, sed utriusque mixtum; in quo Regis ac Senatus auctoritas, populi etiam libertas quosdam intra limites contineretur.

Maxime huic regi debuit Romanus populus, cum illius militaris virtutis, quae semper ibi viguit, fundamenta jecisset, cum tulisset leges societati peritiles, cum cultum Deorum promovisset, simplicem illum quidem, et cum summa rerum tenuitate, sed aptum continendo animos in officio, cum praeter militiam nihil magis commendavisset, quam agrorum colitionem, et cum tantam cum

victis indulgentiam adhibuisset ; quod certe mirum quantum valuit ad Romanam augendam potentiam. Pro tot tantisque domi ac militiae gestis rebus , quarum vix paucas raptim delibavimus , Romulus meruit , ut Martis filius haud dubie crederetur , ac post obitum honores haberet divinos.

Cum e vivis discessisset Romulus , postquam triginta septem regnasset annos , primo dubii Romani fuerunt , quinam dignus esset , ut secundus ab illo numeraretur. Tum omnium oculi in Numam Pompilium , Sabinini generis virum , conjiciuntur , qui pro illa aetate divini atque humani juris ducebatur consultissimus. Tunc desiverunt summae rerum praeesse interreges , qui ex primis centum patribus in decem decurias divisus ita per integrum annum *proditi* fuerant , ut cum decem simul imperitarent , ex ipsis singuli deinceps imperii insignia per quinos dies haberent , et Numam e Curibus Sabinis , ubi domicilium habebat , jussu populi accitum , Senatus regem renuntiavit.

Numa igitur post capta auspicia , regno positus , urbem novis legibus ac moribus instruere paravit ; cumque nimiae ferocitatis sibi populus videretur , armorum desertudine mitigandum ratus est. Plurimis sacris institutis , sacerdotes cuique Diverum attribuit , eaque pietate pectora imbuunt , ut neque posterum nimis , neque legibus opus esset , cum sola fides ac iusjurandum satis essent ad re-

gendam civitatem . Nihil tum civibus fuit antiquius , quam Principis exemplar intueri , seque ad illius mores conformare . Adeo omnis civitas in Deorum cultum conversa est , ut vicini populi eam ducerent nefas esse armis violari . Hoc rege , Quirinalis collis intra moenia inclusus est . Quadragesimo tertio sui regni anno Numa interiit . Quod si Romulus bello , Numa quidem pace Romanam auxit civitatem .

Post Numam populus Tullum Hostilium regem jussit ; Patres auctores fuerunt . Hic proximo Regi dissimilis , ac Romulo ipso ferocior , ratus civitatem otio senescere , undique belli materiam captavit . De ipso sic cecinit Maro VI. 810.

..... cui deinde subibit ,
*Otia qui rumpet patriae , residesque movebit
 Tullus in arma viros , et jam desueta triumphis
 Agmina .....*

Bellum primo cum Albanis ortum pugna inter Horatios et Curiatios , illos quidem Romanos simul victoresque , hosce autem Albanos victosque componitur . Haec utique pugna satis venuste describitur a Livio I. 25. Mox in Romanos Albani furtim concitant Fidenates ac Veientes . Vocatos in auxilium Albanos ex foedere Tullus in acie collocat adversus Fidenates , suos contra Veientem hostem . Albae milites in montes abiit , exitum expectans pugnae , ut ad eos inclinaret , qui vicissent . Eam ob fraudem eorum du-

clor Metius proditiōis poenas dedit, discerptis per duplices quadrigas membris. De quo Mantuanus Vates VIII. 642.

Haud procul inde citae Metium in diversa quadrigae

Distulerant, at tu dictis, Albane, maneres.
Mox Alba Romani imperii, aemula diruitur, praemissis equitibus, qui multitudinem Romanam traducerent; cui ne domicilia deessent, Urbs laxata est montis Coelii adiectione. Cum Sabinis postea gestum est bellum, quos pariter devicit Tullus. Postquam pestis grassata in Urbe esset, atque alia mala obvenissent, coepit cives taedere ferocitatis et sacrarum rerum incuriae, quae rege Tullo extiterat, eumque rerum requirebant statum, qui sub Numa obtinuerat. Ecce autem Tullo, postquam triginta duos regnasset annos, vitae advenit finis.

Inito, ut ante, interregno, habitisque comitiis, quartus rex creatus est Ancus Marcius, Pompilii nepos ex filia. Cum ipse cives videret otii cupidos, statim in avi mores abiit, sed oculos simul a Romuli exemplo nequitquam avertit. Ipso igitur regnante, sacra publica cum ingenti cura obiri coepta, et Feciale jus, quo res repeterentur, descriptum est. Per recens institutos Feciales, de quibus in tract. *De sacris* agatur, bellum primo indictum Latinis est, qui Romanum agrum invaserant. Id ipsi bellum cessit prospere, atque Urbs crevit, multis

Latinorum millibus in civitatem acceptis, quibus sedes ad incolendum in Aventino datae. Ager etiam crevit; carcer, de quo in tract. de *Judiciis* loquemur, ad incrementis audaciae terrorem conditus est, atque in ore Tiberis Ostia urbs aedificata. Nulli quidem superiorum regum Marcius, qui viginti quatuor fegnavit annos, gloria impar fuit.

In Anci locum ingenti populi consensu successit L. Tarquinius, qui *Priacus* dicitur, ut a Tarquinio, ultimo Romae regnatore, distinguatur. Antequam in urbem veniret (ex patre namque Corinthio, ac matre Tarquinienſi ortus fuerat). *Lucumonis* nomen habebat. Hic non minus sui firmandi regni, quam augendae reipublicae causa, centum in Patres legit. Bellum cum Sabinis suscepit, insignemque retulit victoriam; omne deinde Latinum domuit nomen. Muro lapideo urbem cinxit, cloacis ad exhauriendas aquas instruxit, et Capitolini templi, quod celeberrimum aliquando erat futurum, fundamenta jacere incepit. Sed demum, post triginta octo regni annos securis ictu per nefarium hominem in caput injecto interiit.

Post Tarquinium Priscum Servius Tullius primus injussu populi, voluntate tamen Patrum, regni habendas suscepit. Ingentes hujus accumulat laudes, Romanas historiae princeps pro rebus bene domi bellicque gestis. Bellum primo cum Vejentibus aliisque Etruriae populis sumpsit, fuditque ingentem hostium

exercitum. Aggreditur deinde longo maximum pacis opus, *Censum* instituens, rem civitati saluberrimam. In classes itaque et centurias universum populum distribuit, postquam jussisset singulorum civium nomina, uxorem, liberos, opesque in publicas tabulas referri. Eo enim spectavit maxime mens Tullii, ut belli deinceps pacisque munia probitu pecuniarum fierent. In prima classe ditiores posuit, in altera minus locupletes, et sic deinceps, donec ad sextam perveniretur, quae tenuissimos quosque infimo loco natos complectebatur. Primam autem classem in longe plures centurias, quam ceteras, divisit, ut quotiescunque populi comitia fierent, hujus primae classis suffragiis negotia statuerentur. In prima enim classe centum centurias posuit, in altera, in tertia, in quarta vicens, in quinta triginta tres centurias descripsit, ita ut universus centuriarum numerus non ultra centum ac nonaginta tres excurreret. Inde patet, centuriarum majorem partem fuisse nonaginta septem. Si quid harum suffragiis in populi comitiis, quae jam tum *Centuriata* dicta sunt, statutum fuisset, ulterius progredi non oportebat; si variae fuissent in prima classe sententiae, tum ad alias veniebant classes, sed ita, ut nunquam infimorum suffragia caperentur, ut in tract. item de comitiis dicitur.

Pomperium quoque protulit *Servius Tullius*

lius, spatium nempe circa muros, quod inauguratum neque habitari, neque arari fas erat, atque intra illud Viminalem, atque Esquidium colles inclusit.

Servio gener fuit unus e Tarquinii Prisci liberis, ingenio ferox, atque aegre ferens, regnum in alium potius, quam in se regiarum genere devenisse. Hic adjunctis sibi multorum Patrum animis, inscio socero, senatum coegit, regis sedem occupavit, et advenienti Servio, hominisque audaciam increpanti, manus violentas inferens per curiae gradus deiecit, juvenesque immisit, qui Tulliam interficerent jam quadraginta quatuor regnantem annos. Ita, uxore in primis instigante Tullia, partum scelere regnum Tarquinio fuit.

Male. In Tarquinio acquisitum regnum mali secuti sunt exitus. Haec *Superbi* cognomen sua ipsius facta indiderunt. Nam socerum sepultura prohibuit, primoresque Patrum, quos a Servio statim crediderat, impie necavit. Cum neque populi jussu neque Patrum auctoritate regnaret, solo metu regnum sibi tueri conatus est. In exilium cives agere, bonis mutare, occidere perquam ipsi familiare fuit. Senatum minime consulens domesticis consiliis rempublicam administravit, bellum, pacem, fœdera suo fecit, diremitque arbitrio. Per quae alisque faninora regno, quod per viginti quinque annos tyrannico more habuerat, ejectus est maxime

per L. Junium Brutum patriae liberatorem .
Hactenus regimen, quod per annos 245. Ro-
mae sub regibus obtinuit, et quamdam velu-
ti Romani imperii infantiam, historiae Livian-
ae vestigiis insistentes, delineavimus; nunc
cetera persequemur.

C A P U T II.

De Liberi Quiritium Populi Consulari Regimina.

Excusso tyrannidis iugo, aliam regiminis
formam induit Romana res, imperioque
consulari fecit initium, quod licet quamdam
regiae majestatis speciem praeserferret, lon-
ge tamen aberat a regum dominatione, cum
aliis de causis, tum praecipue, quod in-
tra unius anni terminos circumscriberetur:
Sed de consulibus, aliisque magistratibus,
qui liberum rexerunt populum, plura dicen-
tur in peculiari tract., qui de Magistratibus
inscribitur.

Illud autem non omittam, primos consu-
larem honorem meruisse L. Junium Brutum
et L. Tarquinium Collatinum. Ipsorum al-
ter compotem novae libertatis populum jure-
jurando adexit, neminem passuros Romae re-
gnare; alter vtro quamvis a regni cupidine

longe abhorreret, quia tamen de Tarquiniorum genere erat tunc temporis non parum invisus, levi quadam ratione se consulatu abdicare, et civitate cedere coactus est. Collatino affectus, deinde fuit P. Valerius, qui cum Bruto ad reges ejiciendos maxime omnium adlaboraverat.

Per ea tempora adolescentes aliquot nobili loco nati clam consilium iniverunt de accipiendis in Urbem Tarquiniiis. Sed quanti libertas aestimanda esset, docuit ipsemet Bratus, qui imperturbato vultu suos vidit filios cum caeteris patriae proditoribus virgis caedi, et securis ictu interfici; de quo Livius L. II. c. 4. et apud Virg. VI. Bro. ita Anchises inducitur id factum tanto ante praedicens:

*... natosque pater nova bella moventes
Ad poenam pulchra pro libertate vocabit
Infelix; utcumque ferent ea facta minores.*

Hoc Bruti exemplo magis confirmati cives jam inde libertati nihil aliud praefereendum censuerunt. Nil mirum igitur, si paulo post, cum ab Etruscis bellum pro Tarquiniiis ingruisset, tam se fortiter gesserint Romani, in primisque Horatius Cocles, Muttus Scaevola, et ex feminis etiam Cloelia, ipsa quidem virile quidquam adsa, ut hostium ductor Porsena ultro omiserit bello amplius necesse re paratos libere mori potius, quam libertatis subire detrimentum. Sed ad Valerium Consulem redeamus.

Ubi Brutus in praelio contra Tarquinius acriter pugnans cecidit, Valerius in affectati regni suspicionem incidit, quia in summo Palatino aedificabat, nec in demortui Consulis locum collegam subrogaverat. Hanc autem suspicionem sic diluit Valerius, nimirum aedificatione supersedendo, vocato ad concilium populo submissis fascibus in concionem ascendendo, legesque ferendo valde populares, de provocatione scilicet ad populum adversus magistratus, ac de sacrando cum bona ejus capite, qui aliquod munus injus u populi invasisset. Haec tum fuerunt grata multitudini, tum ipsi Valerio *Poplicolae* cognomen pepererunt.

Hinc igitur patet, quantum fuerit per Valerium consularis potestas imminuta, quantum vis ac populi majestas creverit. Tunc vero libertati accessit cumulus, cum Tribuni plebis aliquot post annis, nempe an. 261. creati coeperunt, ut plebi, quae auctore Sincinio in Sacrum montem secesserat, fieret satis, eaque cum reliquis civibus in concordiam rediret. Jam inde nihil agi potuit sine hujus plebeji magistratus interventu, ut in cit. tract. *De Magistratibus* aperietur.

Cum tamen haberetur Romae dictator, de quo in cit. tract. sermo erit, provocatio ad populum nulla fuit. Unde Livius II. 30. dictaturam appellat *imperium suo ingenio verhemens*, nimirum quia in eo solum, quod

semestri spatio contineretur , regia potestate videbatur inferior.

Paulo post Tribunorum institutionem , nempe a. 263. ortis comitis tributis , de quibus in tract. *de Comitibus* sermo fiet , libertas populi majus accepit incrementum. Haec autem comitia tum frequentiora evaserunt , cum a. v. 281. lata lex Publilia est , per quam plebeji magistratus non amplius in curiatis comitiis , ubi potentiores praevalebant , sed in tributis eligerentur.

Jam vero difficile dictu est , quantum virtus civium emicuerit ; cum sese liberos cernerent , viamque sibi summos ad honores patere , quam iugens inter ipsos gloriae certamen fuerit. Certe , quamdiu stetit respublica , tota Romanis Italia paruit ; ejus populi partim bello domitis , beneficio partim sibi devinctis. Quae autem praemia , quae jura Italici bene parentibus tributa fuerint , patebit in tract. XXVII. *De antiquo Italiae Jure*. Praeter Italiam , Romanis cesserunt armis Gallia , Hispania , Sicilia , Sardinia , Corsica , Illyricum , Macedonia , Achaia , pleraeque Asiae regiones , et Africae pars non mediocris.

His sane temporibus egregiam reipublicae operam navarunt : L. Quintius Cincinnatus , Serrani etiam nomine a *serendo* adauctus , quod agri cultione non parum delectaretur , atque ab aratro ad dictaturam esset evoca-

tus; Furius Camillus, qui alter Romulus urbisque conditor habitus est pro rebus praecipue contra Gallos gestis; T. Manlius Torquatus, tantae severitatis vir, ut filium suum, quod inconsultis consulibus pugnaverat, securi percusserit; tres Decii, qui diversis temporibus se pro republica devoverunt; L. Papirius Cursor, qui ad furcas Caudinas Romanum exercitum sub jugum ab hoste Samnite missum ab injuria vindicavit, atque illud a Romanis depulsum cervicibus superbo Samniti imposuit; C. Fabricius, homo eximiae singularitatis, qui gravia gessit bella adversus Pyrrhum Epirotarum regem, et contra Samnites, suumque armis ac muneribus invictum animum praestitit; Atilius Regulus, ingens constantiae fideique exemplar, qui primo Punico bello vires Carthaginiensium fregit, at pacem petentibus cum dare, nisi iniquis conditionibus, nollet, redintegrato bello; victos ab iisdem est, missus postea Romam, ut de permutandis captivis ageret, id ne ferret, curavit, seque ad hostes, ut promiserat, intrepidus retulit; Q. Fabius Maximus, qui caeteris Fabiorum gentis inter Romanos semper eximiae longe praestitit, quique Annibalem in Italia bellum gerentem ac juveniliter exultantem patientia sua mollebat, unde *Cunctator* est appellatus; duo L. Aemilii Pauli, alter ad Cannas interemptus, alter depicto Perseo illustris; M. Claudius Marcellus, qui de Gallis Insubribus et Germanis eorum so-

B

cuius triumphavit, qui cum Annibale saepius prospere congressus est; egregium gravitate praesertim par Catonum; quorum alter *Major* dictus et *Censorius* Sardiniam subegit, de Hispania triumphavit, alter *Minor* et *Praetorius* Caesariano bello mortem Uticae sibi conscivit, ne in Caesaris potestatem veniret; duo P. Cornelii Scipiones Africani, alter *Major* dictus, *Minor* alter, quos saepe antiquitas *duo fulmina belli* nominavit, quorum primus illatis in Africam armis Annibalem coegit ex Italia in patriae tutelam redire, et demum subactae Carthagini tributum obsidesque imperavit, alter tertium Punicum bellum, Carthagine deleta, confecit; L. Scipio Asiaticus, magni item nominis vir; atque alii quamplurimi, quos brevitatis causa praetermittimus. Illud sane constat, nunquam Romanae tantum floruisse bellicam illam virtutem, quam civium animis primus ipsorum rex instillaverat, nunquam tam gloriae cupidos fuisse Romanos, tam modestiae, abstinentiae, frugalitatis, iustitiae amantes fuisse, quam cum libertate fruerentur.

Sed paulatim immutatis rebus, eos, qui antea audacia in bello, ubi pax evenerat, aequitate seque remque publicam curaverant, invasit avaritia, quae fidem, probitatem, ceterasque bonas artes subvertit, ut inquit Sallustius de Bel. Catil., qui de collapsis Romanorum moribus, inibi splendide disserit. Huic accessit ambitio, non ea quidem me-

diocris , quae ad bene agendum mortaliū plerosque incendit , sed nimia illa atque impotens , quae secum dominandi in civitate etiam libera fert libidinem , quae malis etiam artibus inusitatos honores quaerit. Statim vero supervenit luxuria , utique postquam L. Sylla duce , disciplinae militaris nervos remittente , exercitus Romanus in Asia nimis luate ac licenter vivere insuevit. Hae quidem fuerunt potissimae causae , cur jam exitium reipublicae immineret.

Idem Sylla videtur fuisse primus , qui ad profligandam rempublicam viam ceteris aperuerit. Ipse , devictis Marianis partibus , tot civium caedes edidit , ac bona proscripsit , tam impune suam explicavit tyrannidem , ut facile patuerit , Romanum populum jam nullo negotio posse servitutis iugum subire. *Syllana tempora* saepe memorat Cicero , multis nempe civium calamitosa.

Hoc edito ab Sylla saevitiae ac tyrannicae potestatis exemplo , non defuerunt , qui patriae libertatem ne opprimere posse confiderent , et regni iterum formam inducere. Inter hos fuit L. Catilina , nobili genere natus , magna vi animi et corporis , sed ingenio malo praevoque , cui bella intestina , caedes , rapinae , discordia civilis grata , semper ab adolescentia fuerant , ut Sallustius describit. Propterea huic fuit in tam corrupta civitate perditissimorum juvenum calliditatem colligere , ac teterrimam inire conjurationem. Sed ejus consilia , Sed

natum nempe trucidandi, urbem ferro flammisque evertendi, praedandi, seque regem constituendi conciderunt M. Tullii Ciceronis praesentim prudentia ac vigilantia; de quo ipse Cicero et privatim et publice nimium gloriatus non potuit non multorum invidiam subire, atque in calamitates incidere.

Sed per ea tempora nihil magis reipublicae obsuit, quam Gn. Pompeji summa militaria virtus, fortuna, nomen, auctoritas, cum tamen prodesse non mediocriter viderentur. Per haec enim obtinuit, ut contra morem majorum nullum esset bellum, quod non ab ipso facile ac feliciter geri posse crederetur. Eam ob rem bellum cum praedonibus, qui maria infesta habebant, ipsi fuit commissum, et celeriter confectum. Bellum in Hispania, in Asia, multa ac varia bellorum genera ad summum gloriae fastigium eum perduxere, tantumque ipsi male-cautorum civium amorem conciliarunt, ut quaevis ipsius voluntas pene pro imperio haberetur. De hoc tanto viro cum alibi, tum in oratione pro Lege Manilia plura disputat Romanus Orator.

Interim C. Julius Caesar molesto forens, tanto ceteris superiorem esse Pompejum, ei saltem se parem efficere contendebat; ulque se praestaret, populum divitiis inhiantem largitionibus sibi maxime devinctum reddere coactus est. Pro rebus praestare in Gallia geris summam adeptus gloriam, primum adhaesit Pompejo, postea ab eo dissensions hab-

li civilis incendium excitavit. Hoc confecto bello. Romana res in longe aliam regiminis formam delabi coepit.

Jam tum victor Caesar regios appellavit honores, animos hominum tentans, si forte et regis nomen obtineret. Interea senatus se facilem praebet ad omnia dignitatis insignia concedenda, ut invisus ille quotidie magis fieret, utque aucta tandem invidia aliquis deperditae libertatis vindex existeret. Neque vero hic defuit e Brutorum sano familia, quae libertatis semper tenax fuerat, et primo reges exegerat. Ipsius consilio Caesar confossus vulneribus interijt in eo ipso senatu, cujus auctoritatem non parùm protriverat.

Tanto hominis supplicio nullus impositus, uti par erat, ambitioni procerum modus, sed alii libertatis oppressores statim prodiverunt. Adeo ingenia erant immutata, vetus disciplina collapsa legumque observantia; adeo vitia, ut quaedam contagio, totum civitatis corpus invaserant. Ex uno enim tres domini extiterunt, M. nimirum Antonius, Lepidus, atque Octavius. Primus, qui interfecti Caesaris tempore consulatum gerebat, populum in interfectores concitans, ex civili dissensione utilitatem percipere sategit, ac supremam ad se pertrahere auctoritatem. Alter id tantum agebat ut non mediocri imperium, quod dominante Caesare habuerat, sibi porro retineret. Tertius autem adoptivi sui patris nece in vindicandam suscipiens, ansam arripuit

supremam illius potestatem recipiendi.

Quae cum ita se haberent, omni Senatus auctoritate dejecta, exercitus tantum atque arma valuerunt, iique illi viro magis parebant, qui plurimis utebatur largitionibus. Distributis itaque imperiis, totus pene orbis exarsit bello, urbe sine legibus, sine consilio, direptioni atque incendiis relicta. Bruto autem et Cassio per Antonium atque Octavium interfectis, libertatis defensio cessit. Sed cum Lepidi tandem vires facile, Antonii vero difficiliter per pugnam Actiacam defecissent, remansit superior Octavius, qui a. v. 723. mero illi imperio fecit initium; de quo jamjam disseremus.

C A P U T III.

De Imperatorum Regimine.

Imperii institutio non parum quidem laesit Romanam libertatem. Quamvis enim eadem pene veteris reipublicae forma in ea civitate retineri videretur, tamen ob armorum vim, quae penes Imperatorem fuit, nihil erat, quod non ex Principis potius, quam civium, ageretur arbitrio. Nemo autem credat, sic continuo impositum esse iugum Romanae civitati, sed paullatim et quasi per gradus. Julius enim Caesar, qui prima imperii fundamenta jecerat, quamvis in victos inge-

tem adhibuerat clementiam, tamen quia populus nondum dominationis Principum patiens erat, truculentas dedit poenas, et supra dictum est.

Electus ipsius exemplo Octavius, quem deinde *Augusti* nomine appellabimus, astutus est ad eludendam populi indignationem, quae ex unius dominatu poterat exardescere. Caeteri deinceps Imperatores Augusti calliditatem imitati, sensim sine sensu nixi sunt populi libertatem imminuere, cumque cunctantem ac renitentem ad id, quo stantabant, adducere.

Ac primo quidem *Regis* nomen illi populo infestum admittere noluerunt. *Dictatoris Perpetui* nomen item aufugerunt, quod Iulio inditum fuerat, cuius funestus exitus terrorem posteris injecerat. Mite igitur *Imperatoris* nomen assumpserunt, tanquam si essent summi exercituum duces. In eo autem plurimum vidit Augustus, quod hanc auctoritatem exercituum ducendorum nunquam in perpetuum, sed vel in quinquennium, vel in decennium voluit accipere. Intelligebat enim, omnes haberi tyrannos, qui potestate sunt perpetua in ea civitate, quae libertate usi est, ut ait Cornelius Nepos in Milt. Inde sane orta sunt decennialia sequentium Imperatorum, qui quamvis imperatoriam potestatem in perpetuum assequerentur, ut tamen Romanis hominibus fucum facerent, decimo quoque anno festos dies solemnesque ludos celebrabant,

tanquam si ipsis imperium renovaretur.

Nec vero omittendum est illud aliud callidum Augusti consilium, per quod provincias cum Senatu sic divisisse fertur, ut non plane demittas, vel hostium incursionibus expositas ipse susciperet, pacatas autem Senatui remitteret. Eo namque spectavit, ut imperium armorum, quod ipsis potestas innitebatur, perpetuo apud se remaneret.

Principis etiam nomen Imperatoribus adhaesit, quod tamen nihil commune cum Regis nomine habebat. Sciendum siquidem est, florente adhuc republica illum, qui inter Patres praecelleret, *Principem Senatus* a Censore fuisse appellatum. Eadem prorsus ratione callidi imperatores *Principes* nuncupari non recusant, tanquam si essent primi Senatorum.

Ipsa necessitas dare visa est Imperatoribus armorum potestatem, calliditas vero ceterarum rerum curam ipsis committebat. Haec sane fecit, ut ipsi, Pontificatus Maximo suscepto, potestatem etiam divinarum rerum arriperent. Pontificatus Maximi jure ceteris Pontificibus omnibusque sacerdotibus imperabant, de sacris ritibus deque universo Divorum cultu ferebant leges, et subobscurum si quid esset in sacro jure, interpretabantur.

Ut autem Imperatores sua redderent inviolata corpora, potestatem tribunitiā assumpserunt. Et sane in Tribunis plebis id immunitatis ipse populus collocaverat, ut qui

eos vel verbo vel re laesisset, impune posset occidi. Sed cum Imperatores *Pontifices Maximi* libenter vocarentur, num etiam *Tribunos plebis* se vocari permiserunt? Minime quidem. Tribunus enim de plebe creandus erat, Imperator vero in patriciorum numero censebatur. Hinc profecto liquet, Imperatores non se *Tribunos* constituisse, sed suscepisse potestatem *Tribunitiam*. Reliquerunt igitur nomen munusque, quod ad plebejos propriis pertinuit, muneris tamen auctoritatem retinuerunt.

Atque hic tacitus non praetermissam, eos nullius rei cupidiores fuisse, quam hujusce potestatis tribunitiae. Per hanc enim Senatus consultis ex veteri disciplina *intercedebant*; per hanc novas ferebant leges, ac se defensores civium profitebantur; per hanc denique universa, quae ad populum pertinebant jura, ad se trahebant.

Ut vero in Senatores atque Equites animadverterent, potestatem censoriam assumpserunt, nomen *Censorum*, quod jampridem odiosum evaserat, si paucos excipias, respuerunt.

Tunc quidem creabantur Consules, sed ita tamen, ut plures eodem anno existerent, et vix aliquam pristinae illius potestatis umbram nanciscerentur. Saepe vero vel cum aliquo ex familia Caesarum, vel cum aliquo insignis nobilitatis viro consulatum gerebant. Interdum quocque soli susceperere hoc munus, et aliquando in perpetuum.

Imperatorum autem, qui Romae regnarunt usque ad Constantini Magni aetatem, praeter C. Julium Caesarem, haec fuit series. Octavianus Augustus, cujus imperium ob haec maxime insigne fuit, quod bis Jani templum clausit, pace ubique terrarum pacata, quod tunc cum maxime omnes ingenuae artes in urbe floruerunt, Latinique sermonis nitor eluxit, quod ejusdem Imperatoris anno quadregesimo Christus Dominus natus est. Huic Principi, cum annis circiter 58. imperavisset, Nola demortuo, successit Tiberius, quo imperante, Mundi Redemptor in cruce suffixus est. Postea imperarunt C. Caligula; Claudius; Domitius Nero, teterrimum illud crudelitatis atque omnis turpitudinis monstrum, sub quo prima post Judaicam persecutio in Christifideles intonuit, cum ipsis conflagratio urbis falso esset attributa. Secuti sunt Sergius Sulpicius Galba; M. Salvius Otho; A. Vitellius, mirae edacitatis homo. Post hos imperium suscepit Flavius Vespasianus, cujus filius Titus expugnavit Jerusalem, in cujus obsidione mirum est, quot Hebraeorum millia interierint. Patri successit in imperio Titus Vespasianus, in quo quanta fuerit bonitas, ex eo intelligitur, quod meruit *orbis amor, et humani generis deliciae* appellari. Angebatur, ut perhibent, optimus Princeps, si qua dies elapsa esset, qua nullum ingens consulisset beneficium; tumque in eam praeclaram prorumpebat vocem: *amici, diem*

perditi. Postea secuti sunt Domitianus sua trunclentia insignis ; M. Coccejus Nerva ; M. Ulpius Trajanus , ita boni nominis Princeps , ut cum posterioribus Principibus vellent Romani homines acclamare , his verbis maxime uterentur : *Sis Augusto felicior , Trajano melior.*

Post Trajanum secundo saeculo ineunte imperatoriam adeptus est dignitatem Ælius Hadrianus litterarum gloria non incelebris ; post hunc adoptivus filius Antoninus Pius , qui *Principis optimi* nomen est assecutus ; dein M. Aurelius Antoninus Verus ; tum L. Aurelius Commodus ejus filius ; postea P. Helvius Pertinax , cui si vivere diutius per impios licuisset , facilis patuisset aditus ad summorum Principum laudes ; ab cujus obitu imperium occupavit M. Didius Severus Julianus ; at postea Septimius Severus ab a. 193. principatum tenuit usque ad a. Ch. 211.

Hoc defuncto , summam rerum assecuti sunt M. Aurelius Bassianus Antoninus *Caracalla* a quadam talari veste ita nuncupatus , homo summae iniquitatis , et Septimius Antoninus Geta , qui ipsius Augusti fratris vi interiit ; postea Opilius Macrinus ; tum M. Aurelius Antoninus Heliogabalus vel Elagabalus , Caracallae filius , corruptissimis moribus , tantaque indignus dignitate ; dein Alexander Severus. Post eum e pastoritia arte ad Romanum solium prosiluit Julius Maximinus , Thrax genere ; ipsoque a militibus trucidato . impe-

Imperatorum autem, qui Romae regnarunt usque ad Constantini Magni aetatem, praeter C. Julium Caesarem, haec fuit series. Octavianus Augustus, cujus imperium ob haec maxime insigne fuit, quod bis Jani templum clausit, pace ubique terrarum pacata, quod tunc cum maxime omnes ingenuae artes in urbe floruerunt, Latinique sermonis nitor eluxit, quod ejusdem Imperatoris anno quadregesimo Christus Dominus natus est. Huic Principi, cum annis circiter 58. imperavisset, Nola demortuo, successit Tiberius, quo imperante, Mundi Redemptor in cruce suffixus est. Postea imperarunt C. Caligula; Claudius; Domitius Nero, teterrimum illud crudelitatis atque omnis turpitudinis monstrum, sub quo prima post Judaicam persecutio in Christifideles intonuit, cum ipsis conflagratio urbis falso esset attributa. Secuti sunt Sergius Sulpicius Galba; M. Salvius Otho; A. Vitellius, mirae edacitatis homo. Post hos imperium suscepit Flavius Vespasianus, cujus filius Titus expugnavit Jerusalem, in cujus obsidione mirum est, quot Hebraeorum millia interierint. Patri successit in imperio Titus Vespasianus, in quo quanta fuerit bonitas, ex eo intelligitur, quod meruit orbis amor, et humani generis deliciae appellari. Agebatur, ut perhibent, optimus Princeps, si qua dies elapsa esset, qua nullum ingens consulisset beneficium; tumque in eam praeclaram prorumpebat vocem: *amici, diem*

perdidi. Postea secuti sunt Domitianus sua trinculentia insignis; M. Coccejus Nerva; M. Ulpianus Trajanus, ita boni nominis Princeps, ut cum posterioribus Principibus vellent Romani homines acclamare, his verbis maxime uterentur: *Sis Augusto felicior, Trajano melior.*

Post Trajanum secundo saeculo ineunte imperatoriam adeptus est dignitatem Aelius Hadrianus litterarum gloria non incelebris; post hunc adoptivus filius Antoninus Pius, qui *Principis optimi* nomen est assecutus; dein M. Aurelius Antoninus Verus; tum L. Aurelius Commodus ejus filius; postea P. Helvius Pertinax, cui si vivere diutius per impios licuisset, facilis patuisset aditus ad summorum Principum laudes; ab cujus obitu imperium occupavit M. Didius Severus Julianus; at postea Septimius Severus ab a. 193. principatum tenuit usque ad an. Ch. 211.

Hoc defuncto, summam rerum assecuti sunt M. Aurelius Bassianus Antoninus *Caracalla* a quadam talari veste ita nuncupatus, homo summae iniquitatis, et Septimius Antoninus Geta, qui ipsius Augusti fratris vi interit; postea Opilius Macrinus; tum M. Aurelius Antoninus Heliogabalus vel Elagabalus, Caracallae filius, corruptissimis moribus, tantaque indignus dignitate; dein Alexander Severus. Post eum e pastoritia arte ad Romanum solum prosiluit Julius Maximinus, Thrax genere; ipsoque a militibus trucidato, impe-

ri h benas sumpsit M. Antonius Gordianus cum Gordiano filio; Pupienus et Balbinus; Gordianus III.; M. Philippus I. cum filio; Decius cum filio; C. Vibius Trebonianus, qui in imperii consortium adscivit Volusianum filium; Æmilianus; P. Licinius Valerianus, et P. Licinius Gallienus ipsius filius; M. Aurelius Claudius II.; L. Domitius Aurelianus; M. Claudius Tacitus, qui Cornelium Tacitum, oratorem atque historicum clarissimum, tanquam unum ex suis progenitoribus mirum in modum veneratus est, cum ejus opera voluerit pluries quotannis describi, inque omnibus bibliothecis asservari Successit postea M. Annius Florianus; Probus; M. Aurelius Carus cum filiis Carino ac Numeriano; Diocletianus Jovius, qui socium assumpsit Maximianum Herculium, quibus imperantibus, nulla fere orbis pars fuit, quae non sacro Martyrum cruore inficeretur. Secuti sunt Maximianus Galerius, et Constantinus Chlorus, cui Constantinus Magnus filius successit suprema patris voluntate; ac militum consensu, et devicto Maxentio, requissimo tyranno, primum cum Licinio, deinde solus usque ad an. 337, imperavit.

Vix dici potest, quam de Romana civitate ac de universa Christiana republica benemeritus sit Constantinus. Ipse vero Byzantium se contulit, ubi quasi Europa atque Asia conjunguntur. Hinc autem Imperatori, quod id ageret, variae adfuerunt causae, sed a

praesertim, quod pacatis caeteris populis, si ibi esset, tutius barbaris obsisteret. At quidam credunt, cum Imperatore imperium simul neutiquam Roma discessisse. Etenim dicunt, Imperatorem Byzantii fuisse, ut in castris, non ut in urbe, quae Romam dignitate superaret, cum Romae adesset Senatus, per quem ipsa caput urbium, ut antea fuerat, remansit. Cur autem illa Graecorum urbs, mutato nomine, *Constantinopolis* fuerit vocata, satis per se liquet. *Roma Nova* etiam dicta est, tum quia non exiguam Romanorum civium frequentiam, tum etiam quod Romanae urbis faciem per aedificiorum, viarum, ludorum, rituum ac morum imitationem ad se traduxit.

Secuti Imperatores Constantinopoli imperarunt. Imperium postea an. 395. post Theodosii Magni obitum in Orientale atque Occidentale divisum est. Ast hoc domum, barbaris occidentem inundantibus an. 486. sub Augustulo extinctum est.

II. DE ROMANORUM CIVIUM ORDINIBUS.

Tres fuere Ordines, in quos usque ab ipso conditae urbis exordio Romanus populus distributus fuit, Senatorius nempe, Equestris, et Plebejus. Hos autem sic paucis complexus est Ansonius.

Martia Roma triplex, Equitatu, Plebe, Senatu.
De his nunc agendum, ac primum de Senatoribus.

C A P U T I.

De Senatoribus.

EDictis tribus Romanorum civium ordinibus longe multumque Senatorium excelluisse constat. Romulus enim centum selegit viros, qui cum generis amplitudine, tum vitae instituto, tum maxime prudentia universis anteirent, eosque non modo illustri *Senatorum et Patrum* nomine, sed etiam summa auctoritate donavit. Illam autem *Senatorum* appellationem a senili aetate repetens Ovidius ait V. Fast. 66.

Nec nisi post annos patuit tunc Curia seros,

Nomen et aetatis mite Senatus habet .

De *Patrum* vero nomine inquit Sallustius de Bello Cat. *Hi* , nempe Senatores , *vel aetate, vel curae similitudine Patres appellabantur .*

Senatorum autem numerus , Romanis et Sabinis societate junctis , ab ipso Romulo ad ducentos redactus est : tum Tarquinius Priscus V. Romanorum rex centum alios inter Senatores retulit : L. Sulla alios centum , vel fortasse plures adjunxit , ita ut post ipsum ultra quadringentos fuisse constet . Tempore vero Julii Caesaris et per insecutas turbas Triumvirorum , multis etiam indignis in senatum se ingerentibus , vel ad mille senatorum numerus excrevit ; qui postea Augusto imperante minutus est .

Qui porro primis illis centum adscribi meruerunt , *Patres Conscripti* , et *Patres Minorum Gentium* nuncupati sunt , cum illi *Patres Majorum Gentium* dici coepissent . Cum vero Tarquinius Priscus suos centum adjecit , tunc omnes a Romulo creati , *Majorum Gentium* dicti fuerunt . Cum denique , exactis rebus , Junius Brutus aliquot in Senatum conscripsit , tum universi , quos reges legerant , eo nomine fuerunt vocati .

Hinc etiam factum est , ut qui a primis centum Patribus originem ducerent , *Majorum Gentium Patricii* , qui vero a Conscriptis , *Minorum Gentium* dicerentur . At Constantini Magni aetate novum quoddam *patriatus* genus exortum est ; quique ea essent

dignitate insigniti, Imperatori proximi et consiliarii fuerunt: quos etiam *Imperatoris Patres*, atque *Imperii Tutores* appellatos novimus. Praeterea advertatis oportet, nec omnes Senatores fuisse patricios, cum e plebe nonnunquam eligerentur, nec omnes patricios fuisse senatores, ut patet consideranti.

Porro Senatum legebant primo quidem reges, libera vero republica Consules, ac deinde Censores, sub Imperatoribus denique *Triumviri senatui legendo*.

Senatorum insigne erat *Latus Clavus*, nimirum lata quaedam fascia e purpura, quae oblonga et quadrata tunicae assuebatur: quae de causa *dare* aut *adimere latum clavum* idem fuit, ac dignitatem senatoriam dare aut adimere; et *Laticlavii* senatores ipsi dicti sunt. Praeterea calceos nigros ad medium usque crus pellibus subductos gerebant, atque in ipsis lunulam, sive C impressam, vel quicquid suere primi patres, vel ut ostenderent, Romanos ab Arcadibus esse oriundos, qui se *προσέληντες* i. e. luna antiquiores jactabant. Hinc Juvenalis de quodam cecinit Sat. VII.

..... *nobilis et generosis*

Appositam nigrae lunam subtexit alutae.

Haberi non potuit Senatus, nisi in templo, sive scilicet in eo loco, qui in curiis Hostilia, Julia, Pompeja etc. ab auguribus definitus erat, sive in ipsis templis Deorum, ut Honoris, Apollinis, Concordiae etc. Se-

natus autem in aede Bellonae extra urbem dabatur legatis, quos in urbem admittere nolebant, et magistratibus, qui ad urbem erant, et triumphi honorem petebant.

Ille autem conveniebat stasis temporibus, nimirum singulis Kalendis, nonis, et idibus, nisi tamen Comitiales aut atri dies essent. Atque hi ordinarii Senatorum conventus *Senatus Legitimus* dicti sunt. Quod si extra ordinem Senatus legatis aut aliis quacunque de causa daretur, *indictus* appellabatur, quia vel edicto, in quo convocationis causa addi solebat, vel per praekonem indicebatur.

Porro senatum habebat consul, aut eo absente praetor, aut dictator, aut interrex, aut praefectus urbi, aut tribunus plebis; cui etiam invito consule id juris erat. Qui igitur habebat senatum, ad illum referebat, hac primum enuntiata formula: *Quod bonum, faustum, felix, fortunatumque sit etc.* tum referimus ad vos P.P. *Conscripti etc.* De universis autem rebus ad senatum referebatur, quae ad reipublicae administrationem spectabant, iis tantum exceptis, quae penes populum erant; de quibus alibi dicitur.

Relatione absoluta, sententiam rogabantur senatores, et primus quidem olim *Princeps Senatus*, ille scilicet, cujus nomen a censore senatum recensente primum fuerat recitatum. Verum si post comitia consularia senatus haberetur, tunc consules designati sententias primi rogabantur, atque ex ipsis prior

ille, qui priore loco fuerat designatus. **Eos** sequebantur viri consulares, tum praetorii, ac reliqui pro sua deinceps dignitate; e quibus tamen reliquos in dicenda sententia anteibat, quem consul priorem rogasset, dummodo magistratum ordo separaretur. At vero Augustus omnem in hac re ordinem sustulit.

Qui senatus consultum fieri nollent, solebant *diem dicendo eximere*, et *noctem postulare*: ita enim infesta re discedendum erat, cum illud sicut non ante solis ortum, ita nec post occasum fieri posset, ut omnis nocturni coetus causa removeretur, qui e XII. Tabularum legibus erat prohibitus. Poterat et alio quisque pacto senatus consulto *intercedere*, si nimirum, cum non tot senatores adessent, quot opus erat, magistratui ad senatum referenti diceret: *numera senatum*. Quinam vero fuerit legitimus Senatorum numerus, non satis liquet. Ante Sullam centum sufficisse videntur. Ciceronis vero aetate ducenti, at sequiori aevo quadringenti requirebantur: quod sublatum tandem est ab Augusto. Si quando igitur a paucioribus, quam mos ferebat, senatus consultum factum esset, *per infrequentiam* factum dicebatur, et irritum erat.

Quod ad sententias ipsas attinet, si quis plura capita una oratione complecteretur, juberi poterat a quovis senatore *sententiam dividere*, ut de unaquaque re seorsum referretur, sicut videre est apud Cic. Epist. 2. Fam. 1.

Praeterea nonnulli alterius sententiae voce assentiebantur, uno nimirum verbo *assentior*; aliqui *pedibus ibant in alterius sententiam*. Atque hic animadvertendum est, *Pedarias Senatores* fuisse quosdam appellatos, qui cum novae ferendae sententiae jure essent expertae, pedibus in alienas ibant partes. Ii fuere omnes magistratus minores, at dum anno suo munere fungerentur: qui vero curulem gesserant magistratum, fruebantur hoc suffragii jure etiam postquam se illo abdicaverant. Hinc orta illa formula: *Qui senatores, quive in senatu sententiam dicunt*.

Ex dictis tandem sententiis poterat consul pronuntiare, quam vellet, illa usus formula: *qui haec sentitis, in hanc partem; qui alia omnia, in illam ite, qua sentitis*, ita ut in eam sententiam senatus consultum fieret, in quam frequentior concederet senatus. Hinc itaque aperte constat, nullum senatus consultum factum fuisse sine *discessione*: at illa tamen *per discessionem facta* dicebantur, in quibus non singulorum exquisitae fuerant sententiae.

Senatus consulto jam scripto, Tribuni vel *intercedebant* illo solemni *Veto*, ac tum *senatus auctoritas* praescribebatur, nec vim legis habebat: vel si probassent, literam T. addebant. Tum illud in aedem Cereris olim, postea vero in aerarium deferrebat; nec ante ratum erat, quam inibi conderetur. Quem morem asservandi S. C. ab Horatio Valerio-

que cons. fuisse institutum, ne deinceps arbitrio consutum, ut antea, corrumperentur, aut subducerentur, tradit Vincentius Gravina cap. 22. de Ortu et Progr. Juris His peractis, Senatus diimittebatur consueta forma: *non amplius vos moramur P. C.*

C A P U T I D

De ordine Equestri.

Cum populum Romanum in tres tribus Romulus divisisset, ex quaque tribu centum juvenes delegit, eosque in tres centurias distribuit, quas *Ramnestium*, *Tatiensium*, ac *Lucerum* dicebantur. Voluit autem, ut hi equo mererent, et eorum opera ad sui corporis custodiam unus est, eosque a currendi celeritate *Celeres* appellavit. Inde originem duxit equester ordo.

Hujus autem ordinis homines equo mererent publico, quo censor eos donabat, vel etiam dux exercitus militiae tempore. Inter equales vero sequiori aevo ascribi non potuit ille, cui census non esset equestris, nimirum quadringentorum millium H. S. sive decem millium ducatorum nostratum, cum senatorius census duplo major esset. Id testatur Horatius. I. Ep. I.

Si quadringentis sex, septem milia decunt,

*Est animus tibi, sunt mores et lingua fidesque,
Plebs eris. . . .*

Ex eo maxime ordine eligebantur senatores, ut propterea *senatorum seminarium* dictus sit. Utebantur autem equites *angusto clavo*, quo a senatoribus distinguerentur, *angusticlavii* propterea dicti, atque aureo annulo; cum plebis ferrei essent annuli. De hoc mentio fit apud Livium XXIII.

Adhaec equitum erat non modo bella obire, sed etiam judicia exercere (utique post legem Semproniam) et vectigalia conducere. Quare Cicero pro Plancio inquit, *Florem equitum Romanorum, ornamentum civitatis, firmamentum reipublicae publicanorum ordine contineri.*

Hic autem omittenda non est transvectio, quae quotannis, et illa altera, quae singulis lustris fiebat. Idibus igitur quintilibus omnes equites corona oleagine cincti, trabeas induti, suisque equis insidentes ab Honoris aede ad Capitolium usque transvehiebantur. Et hoc singulis annis fiebat. In altera vero transvectione equites ad censorem in curuli sella ante Capitolium sedentem sese stabant; et ex equis descendentes vel manu eos ante Censorem *traducebant*, vel eos *vendere* jubebantur, si quis corruptis esset moribus, vel suum minuisset censum, vel denique equum negligentius habuisset.

Quem vero censor primum inter equites recensuisset, is *Princeps juventutis* dicebatur;

quo nomine deinde sub Principibus imperii haeredes donati fuere.

C A P U T III.

De Ordine Plebejo .

Tertius atque infimus ordo Plebs fuit. Id autem discriminis inter plebem et populum interest, quod hic cives omnes complectitur, ut cum dicimus, *populum Carthaginensem bellum intulisse populo Romano*; illa vero saepe infimos tantum, aliquando etiam cives universos comprehendit praeter patricios, ut cum dicimus, *consules creatos esse de plebe*, ex iis nimirum, qui patricii non erant: haec enim vox modo ordinem, modo genus significat.

Sed superius attatum inter plebem et populum discrimen non fuisse perpetuum, ex eo patet, quod hic nonnunquam aut plebem, nimirum infimos cives, vel omnes praeter senatum designet, ut in illa formula S. R. Q. R. *Senatus Populusque Romanus*.

Quamquam vero plebeji a patriciis longe distarent, nobilitatem utantem in iure imaginem positam non revolsibi compensabant. Hos autem jus in eo situm erat, ut ii, quorum majores magistratus curules gererant, corpora majorum effigies in atriis aedium servarent, easque in pompa funebri praeferebantur.

Hinc postremo illa exorta est divisio in *nobiles* et *novos* homines, quorum illi majorum suorum imagines ostendere poterant, hi prorsus nullam, cum tamen ipsi per se magistratus gerendo clari esse coepissent. Talem se nominat Tullius orat. de L. Agr. contra Rullum.

III. DE COMITIIS.

Comitia ab antiquo verbo *comeo* pro coeo sic dicta, quod ad suffragium ferendum universus confluebat populus, triplicis fuere generis, *Curiata* videlicet, *Centuriata*, ac *Tributa*, ut etiam dictum est in trac. I. Quod si *Calata* item Comitia occurrunt, credendum est, hoc nomen a *καλεω*, *voco*, ortum illis ipsis primo commune fuisse, licet peculiariter deinde ratione *Curiata* ita dicta sint, cum pro sacerdotibus creandis, condendisque testamentis habebantur. Hic vero nihil negotii nobis facessunt Comitia *Consularia*, *Praetoria*, *Quaestoria* etc. Hae namque appellationes e magistratibus desumptae sunt, qui in enumeratis comitiis creari solebant.

Curiata Comitia nuncupata sunt illa, in quibus populus per curias divisus suffragium ferebat. Romulus enim in tres tribus Romanam civitatem, mox in triginta curias distri-

huit : pro quibus singulis qui sacra faciebant, *Curiones* dicti fuerunt, qui vero omnibus praeerat, *Curio Maximus*.

Ad quasdam itaque leges ferendas, cujusmodi erant de imperio armorum mandando, de arrogationibus etc., atque ad flamines et Curionem Maximum creandos in Comitium curiae congregabantur; etsi olim, cum nulla alia adhuc essent comitia, in curiatis populus universa decerneret, quae suae erant potestatis.

Quod autem plures curiae, nimirum sexdecim, statuissent, id demum ratum habebatur. Suffragii jure in his comitiis utebantur ii tantum cives, qui in urbe habitabant; qua de causa *Urbana* etiam illa dicta sunt. Posteriori aevo ita haec obsoleverunt comitia, ut non ipsae curiae, sed earum triginta lictores ad quandam usurpationem vetustatis quandoque suffragium inirent.

Verum cum, habita ratione census, Servius Tullius universos cives in sex classes dispescuisset, ut in cit. tract. dictum est, quarum unaquaeque variarum centuriarum numerum comprehenderet, hinc comitia centuriata ortum habuere, cum per classium centurias distributus populus in campum Martium advocabatur, ut magistratus majores crearet, aliquas majoris momenti leges ferret, et iudicium perduellionis exerceret.

In his comitiis ita lata fuerunt suffragia, ut si e primae classis centum centuriis, quot

constabat, nonaginta septem consensissent, res absolveretur, cum reliquae centuriae pauciores essent, scilicet sex et nonaginta; sin minus, ad secundae classis, tum ad aliarum captanda suffragia gradus fieret, donec indicatus centuriarum numerus expleretur. Hoc pacto fere nunquam ita infra descenderunt, ut ad infimos pervenirent; ut cit. tract. fuse exposuimus.

Omnes centuriae in urnam confici solebant, ex quibus illa, quae prima educta fuisset, prima suffragium rogabatur, *Praerogativa* propterea dicta, sicuti ceterae, quae ordinatim vocatae succedebant, *Jure vocatae*.

Interesse iis comitiis poterant omnes, imo etiam coloniae et municipia, quae in Italia civitatis Romanae pleno jure fruebantur. Eandem comitorum edictam per trinundinum, nimirum per tres nundinas, proponebatur, ut omnes facile nosset, quonam die habenda essent.

Quod vero ad Tributa comitia spectat, in his suffragia Tribus inibant. Nemo namque ignorat, in Tribus etiam Romanum populum divisum fuisse, et primo quidem per Romulam in tres illos, *Ramnensium* a suo, ut opinantur, nomine ita dictorum, *Tatien- sium* a T. Tatius Sabinorum rege, et *Luce- rum* a Lucero duce, aut Lucumone, aut fortasse verius a Lupo asyli. Hae quidem Tribus hisce ornatae nominibus usque ad Tarquinium Priscum permanserunt, qui singulas

postea in duas ita distribuit partes, ut essent primi et secundi tum Ramnenses, tum Tatienses, tum Luceres. At Servius Tullius urbem totam quadrifariam dividens, quatuor omnino Tribus fecit, quas ab ipsis urbis regionibus nuncupavit, *Palatinam* nempe a Palatino monte, *Suburanam* a loco urbis, qui *Subura* dicebatur, *Collinam* a Quirinali et Viminali collibus ei attributis, *Esquilinam* ab Esquilis, ubi incolebat. His aliae plures additae deinceps sunt, donec triginta et quinque numerum compleverunt, quarum iam dictae quatuor urbanae erant, reliquae omnes rusticae ac prae illis honestiores. Tribuum autem rusticarum nomina haec sunt: *Romilia*, *Crustumina*, *Lemonia*, *Pupinia*, *Vejentina*, *Galeria*, *Polia*, *Volturna*, *Claudia*, *Aemilia*, *Cornelia*, *Fabia*, *Horatia*, *Menenia*, *Papiria*, *Sergia*, *Veturia*, *Stellatina*, *Tromentina*, *Sabatina*, *Arniensis*, *Pomptina*, *Publilia*, *Maecia*, *Scaptia*, *Usentina*, *Falerina*, *Aniensis*, *Terentina*, *Velina*, et *Quirina*.

Modo itaque in Campum Martium congregabantur Tribus, ut Magistratus minores et provinciales crearent, modo in forum, aut in Capitolium, et nonnunquam in Circum Flaminium, ut sacerdotes subrogarent, ut plebiscita sancirent, de civitate ex. gr. danda, de foedere cum hoste feriendo, etc., atque ut es exercerent iudicia, quibus alicui multa irrogabatur, cum capitis iudicia olim quidem in centuriatis comitiis, postea vero

a Praetoribus exercerentur. Omnes autem, qui comitiis centuriatis intererant, his etiam poterant interesse.

Sed interdum apud auctores *Tributorum Comitiorum* nomine *Centuriata Comititia* exprimuntur. Id autem ex eo ortum est, quod centuriae, quae olim ad Tribuum distributionem numerumque neutiquam pertinerant, per ipsas postea triginta quinque Tribus distributae sunt, ea utique ratione, quae nunc declaratur. Ac primo centuriae, quae antea centum nonaginta tres extiterant, duplo auctae, tercentum octoginta sex evaserunt. Tum omnes classes, ultima tantum excepta, septuagenas peditum, partim seniorum, partim juniorum, centurias habuerunt; at prior classis adjunctas habuit equitum triginta quinque centurias. Hae omnes centuriae, adjecta pauperiorum ultima, si ad calculum redigantur, tot erunt, quot jam indicavimus, nimirum tercentum octoginta sex. Hoc deinde modo per Tribus fuerunt dispartitae centuriae, ut in iis singulis una esset equitum centuria ac decem peditum, e quaue scilicet classium binae, seniorum altera, altera juniorum. Postrema vero pauperiorum centuria per universas divisa fuit Tribus. Aevo igitur posteriore, ubi habenda essent *Centuriata Comititia*, non amplius Centuriae, ut olim, per classes, sed Tribus in centurias quaeque suas distributae conveniebant. Hinc sequitur, ut *Centuriata Comititia* commode

potuerint *Tributa* appellari.

De Curiatis et centuriatis adjungimus, eam olim viguisse legem, ut quod jussisset populus, tum ratum foret, cum Patres auctores fierent, at postea obtinuisse, ut Patrum auctoritas non subsequeretur comitia, sed praecederet. Quod Livius l. 17. ita declarat: *Priusquam populus suffragium inest, in incertum comitiorum eventum Patres auctores fiunt.*

Jam vero ad suffragia ipsa devenio, quae quondam voce, post tabellarias vero leges tabellis dabantur. Hae profecto tabellae, si magistratus creandi essent, inscripta candidatorum nomina habebant. Si ferendae leges, altera earum praeseferebat litteras V. R. *Utirogas*, altera A. *Antiquo*: si denique habendum judicium, una praebat C. *Condamno*; altera A. *Absolve*; tertia N. L. *Non liquet*.

Cum ergo tempus adesset incundi suffragia, *Praerogativa* primum centuria, sive tribus, sive curia, ea nimirum, quae sorte prior deducta fuerat, mox reliquae centuriae, quae dicebantur *Jure vocatae*, ordine quaeque suo, at reliquae tribus, sive curiae, ordine, quem sors tulisset, per praeconem citatae in *Septuaginta* sive *Ovile*, locum nempe e tabulis primum; tum e marmore constructum, si in campo Martio comitia haberentur, si vero alibi, in locum praetentis funibus circumclusum, per quosdam ponticulos singulae immittebantur.

Sed praeter praecipuum hoc *septum*, in quo

Magistratus assidebat, et suffragia ferebantur, alia multa fuerunt, in quibus universae illae populi partes, sive centuriae, sive tribus, sive curiae, aliae ab aliis divisae continebantur, atque unde singulatim digressae ad suffragium ferendum in primum illud *septum* ingrediebantur.

In illorum ponticulorum aditu, quos jam memoravimus, adstabant *diribitores*, qui tabellas quibusque ministrarent. Hinc Cicero ad Att. l. 1. c. 2. *Operae Clodianae pontes occupant, tabellae ministrabantur ita, ut nulli daretur Uti Rogas.* Ex iisdem pontibus senes olim, qui sexaginta aetatis annos compleverant, dejecti fuerunt, ne suffragia ferrent, *Ne pontani* propterea dicti. Ovidius V. Fast. *Pars putat, ut ferrent juvenes suffragia soli,*

Pontibus infirmos praecipitasse senes.

Quamobrem de ponte *deicere* in proverbium abiit pro suffragio privare.

Postquam in *Ovile* suffragia daturi transiverant, unusquisque, quam vellet, tabellam demittebat in cistam a *Rogatoribus* propositam; ac demum *custodes* tabellas *dirimentes* suffragiorum numerum punctis notabant, ut ea centuriae, sive tribus, sive curiae, sententia renunciaretur, pro qua plures stetissent. Ex eo factum est, ut punctum idem aliquando sit, ac suffragium. Huc respexit Horat. in *Arte*.

Omne tulit punctum, qui miscuit utile dulci.

His autem omnibus illud etiam addendum

est, curiata scilicet et centuriata comitia non habita fuisse, nisi a magistratibus majoribus; quippe cum hi soli haberent auspicia, et illa auspicio haberi deberent. At Tributa modo a majoribus, modo a minoribus, nimirum Tribunis plebis, habita fuisse legimus.

Captis itaque auspiciis, si *obnuntiatum* esset, in alium diem rejiciebantur comitia solemni illa Auguris forma, *Alio die*. Quia imo si ipso jam inceptorum comitiorum tempore aliquid infausti accidisset, solvi statim solebant, eoque pacto, ut quidquid actum foret, irritum duceretur. Ex quo facile intelligitur, cur Cicero pro L. Man. haec de semetipso dixerit: *Nam cum propter dilationem comitiorum ter praetor primus centuriis cunctis renunciatus sum, facile intellexi etc.* Nimirum tunc propter obnuntiationes bis Praetorum creatio eversa fuerat.

Sed et quaedam erant, quae comitia dissolvebant quidem, sed ita, ut quae jam peracta essent, rata haberentur; ut si quis caduco correptus morbo concidisset: qua de causa is morbus *Comitalis* appellatus fuit. Idem fiebat, si tempestas per comitiorum tempus orta esset. Hinc apud Livium XL. 59. *Praetorum tribus creatis, comitia tempestas diremit, postero die tres reliqui facti*. Quod si aliquis magistratus malo auspicio creatus esset, *Vitiosus* vel *Vitia* creatus dicebatur, et se munere abdicare cogebatur.

Verum non modo Augurum disciplina co-

mitibus obstare poterat, sed et cujusvis magistratus intercessio, qui vel majore, quam is, qui praeerat, vel pari potestate polleret. Universis autem magistratibus obstare potuit Tribunus plebis; Tribuni vero conata non ab aliis, quam ab aliquo sui ipsius collega, perverti debuerunt.

De tempore demum, quo comitia celebrare in more fuit, non idem semper institutum servatum fuisse novimus. Siquidem illa, in quibus de legibus aut de judiciis agendum erat, habebantur, cum res postularet. Quod vero ad illa attinet, per quae magistratus creandi erant, cum ante calendae Sextiles, tum idus Majae, ac postea Martiae solemnes ineundis magistratibus essent, opinari fas est, habita praecedentibus mensibus fuisse. At postquam omnium fere suscipiendorum munerum dies ad calendas Januarias an. v. c. 600. translata fuisset, tum demum ad Julium vel Augustum mensem translata illa sunt. Verum qualiacunque fuerint comitia, haberi nunquam potuerunt, nisi diebus *Comitialibus*, quibus nimirum cum populo agere licebat.

IV. DE MAGISTRATIBUS ROMANIS.

Inter Magistratus Romanos non parum discriminis interfuisse constat. Alii namque dicti sunt *Majores*, qui reliquis dignitate praeerant, uti Consul, Praetor, Censor etc., alii *Minores*, ut *Quaestores* etc. Alii *Ordinarii* fuere, qui statis semper temporibus creabantur, ut Consules, Praetores, Aediles, Tribuni Plebis, alique; alii *Extraordinarii*, ut Dictator cum suo Magistro Equitum, Interrex etc. Quidam praeterea *Curules*, qui sella curuli utebantur, ut Dictator, Consul, Praetor, Aedilis Curulis, quidam vero *non Curules*, ut Tribuni Plebis etc. Quidam denique *Urbani*, ut ii, quos memoravimus; quidam *Provinciales*, ut Proconsul etc., de quibus singulis hic verba faciemus.

C A P U T I

De Consulibus

Cum ab exactis regibus Urbis regimen Consules suscepissent, maximam sibi ipsi potestatem vindicarunt, ita ut pene omnia ab eorum nutu penderent. Quare et a Grae-

cis *ἄριστοι*, *Summi* dicti fuere, et de eis ita loquitur Cicero De LL. 3. *Regio imperio duo sunt, iique a praeundo, judicando, consulendo Praetores, Judices, Consules appellantur. Igitur Consulis nomen ex eo desumptum est, vel quod Senatum, vel potius quod reipublicae consuleret.*

Duo singulis annis electi fuere Consules; quorum si alter mortuus esset, aliis ei subrogabatur, qui dictus fuit *suffectus*. Hoc autem nomen illis postea adhaesit, quos in cuiusque anni curriculo saepius Imperatores creabant, ut primis, qui tunc appellati sunt *Ordinarii*, succederent; quandoquidem hac ratione sensim eorum dignitatem imminutam volebant.

Consulum insignia fuere duodecim virgarum fasces, quibus singulis erat alligata securis; qui alternis mensibus penes alterum duntaxat Consulem erant. Praeterea *Sella Curulis* sic dicta a *curru*, cui insidebat, *Toga Praetexta*, et *Scipio eburneus*. Jam vero si incedenti Consuli aliquis maximae auctoritatis vir occurrisset, fasces honoris ergo submittebantur. Hinc *submittere fasces* est cedere.

Ministri autem erant *Lictores* duodecim, qui a *ligando* nomen sortiti fuerunt; et saepe frequens illud: *i Lictor colliga manus*. Ipsi consulibus praeibant, ita tamen, ut singuli longo ordine praecederent. Qua de causa *primus* dicebatur lictor, qui velut agmen

ducebat, *proximus*, sive *summus*, qui proxime aberat a Magistratu. Lictorum igitur munus erat, ut fasces consulibus praeferentes praeirent, animadverterent, et submoverent plebem; ex quo etiam *submotores* sunt appellati. Denique consulum nominibus anni notabantur. Unde exorta est formula apud Ictos *sine die, sine consule*.

C A P U T II.

De Censoribus,

Postquam Consules innumeris distenti negotiis omnium rerum habendae curae impares esse coeperunt, civium censum agendo, moribusque respiciendis a. v. 310. constituti sunt duo Censores, *Magistri Morum* non raro nuncupati. Eorum igitur erat cujusque opes censere, ac vitae rationem expendere.

Et quod ad primum attinet, non modo facultates, verum etiam aetatem, uxorem, liberos, et familiam singulorum in tabulas referebant. Praeterea cives in classes et centurias pro ratione opum distribuebant, novas veteribus Tribus addebant, vectigalia publicanis locanda curabant, necnon opera publica faciendae vel reficiendae *redemptoribus* et *mancipibus* locabant, atque ab iis praeterito lustro *sarta tecta* exigebant. Quae locutio ad

alia etiam transfertur, ut apud Plautum :
Sarta tecta tua praecepta, pater, usque habui.
Et Cicero XIII. Ep. 50. *Curium nostrum sartum tectumque ab omni incommodo conserva.*

Quod alterum Censorum munus spectat ; si quis senator male audiret, ejus nomen praeteribant, atque ex albo expungebant ; equiti, qui deliquisset, *equum publicum adimebant* ; plebejos denique e Tribu movebant, ex honestiore in minus honestam rejicientes, aut in *Aerarios* referebant. *Aerarii* autem illi sunt dicti, qui omni expertes jure tantummodo pro capite aes pendebant. Illos etiam in *Caeritum* tabulas referri jubebat Censor, cum suffragio privabat, siquidem Caere incolae municipes facti primi jus suffragii non sunt assecuti. Sic *caerita oera digni* apud Horat. I. Ep. VI. nimirum digni infamia.

Ex his patet, quanta fuerint praediti dignitate Censores, ita ut si minus potestate, at honore tamen Consulibus praestiterint. Censores etiam Consulum insignia praeter fasces et lictores habebant. Quamobrem eorum dominatio, ne nimium impotens evaderet, ad unum annum et sex menses per legem Aemilianam contracta fuit, cum quinquennalis antea fuisset.

In illo autem nihil fuit immutatum, ut singulis quinquenniis crearentur Censores. Ubi vero Censoriae potestatis tempus fuerat exactum, eorum alter, cui id forte obligasset, in Campo Martio *lustrum* condebat, sci-

licet. populum *Suovetaurilibus*, suem, ovem, taurumque immolando lustrabat.

C A P U T III.

De Praetoribus.

Praetorum nomine olim appellati fuerunt Consules, imo alii etiam Magistratus, quoniam caeteris civibus praerent. At cum deinde bello avvocati Consules jus in Urbe dicere nequirent, anno v. 387. creatus est Praetor, qui id obiret munus, quique absente Consule plane summus Magistratus esset. Additus deinde a. v. 510., qui inter cives et peregrinos jus diceret. Hinc duo extiterunt Praetores, *Peregrinus* et *Urbanus*, quinar' εἰσρηγν *Honoratus* dictus fuit, sicut et *Major* et *Maximus*. Anno autem v. 520. Sicilia et Sardinia in provinciae formam redactis alii duo creati sunt, qui illos cum imperio mitterentur; atque iterum duo victis Hispaniis a. 577.

Verum ubi a. 605. constitutae sunt, *Quaestiones Perpetuae* de Repetundis, de Ambitu, de Majestate, et de Peculatu, tum demum statutum fuit, ut omnes Praetores per totum Magistratus sui annum in Urbe manerent, e quibus duo illi Praetores, *Urbanus* scilicet et *Peregrinus* veteri more judiciis praessent privatis, quatuor reliqui quaestiones illas perpo-

tuas exercerent; tum iidem universi exacto anno in provincias proficiscerentur, quae tunc temporis plures erant, reductis in potestatem Africa, Achaja, et Macedonia.

Atque hic monendi estis, ante quaestiones perpetuas constitutas ipsum populum publicis judiciis sive quaestionibus praefuisse, qui ad ea exercenda *Quaestiones*, ubi opus erat, creabat; cum de servis atque infimae sortis hominibus *Triumviri Capitales*, Aediles vero de rebus ad suum munus pertinentibus iudicaret.

Illae vero quaestiones Praetoribus mandatae *Perpetuae* dictae sunt, tum quod certa quaedam forma iis esset praescripta, nec nova semper lege, sicut antea, opus erat, tum etiam quod Praetores perpetuo sive toto anno has quaestiones exercerent, nec populus, ut antea, extra ordinem quaesitores crearet.

Verum cum illis quaestionibus perpetuis, quas supra retulimus, alias Cornelius Sulla adieciisset, de Falso scilicet, de Sicariis, de Parricidis, ac de Veneficiis, duo alii Praetores additi sunt, plures enim quaestiones idem Praetor nonnunquam exercebat. Qui etiam numerus Praetorum postea adunctus eo devenit, ut sexdecim, imo duodeviginti sequiore aeo compleverit.

Sed si res esset atrox, ut in causa Milonis, qui Clodium interfecisse dicebatur, non Praetores, sed ipse populus; aut etiam senatus de huiusmodi criminibus cognoscebat, vel quaesitores dabat; vel si res esset nova,

ut cum ille ipse Clodius sacra Bonae Dese violavisset, tunc quaestio de pollutis sacris decreta fuit. At redeamus ad Praetorem Urbanum.

Praecipuum hujus Praetoris munus fuit *Jurisdictio*, quae circa privatas tantum controversias versabatur; cum Peregrinus *jurisdictionem* simul et *quaestionem* haberet, quae ad vindicanda peregrinorum crimina pertinebat.

Ex vi autem Jurisdictionis Praetor *I. dabat* judices, qui causas cognoscerent ac disceptarent; *actionem*, copiam scilicet litis in alium intendendae; *vindicium*, nimirum fiduciarum rei controversae possessionem; ac denique *possessionem bonorum*. *II. dicebat* jus ex legibus quidem et edicto suo, de quo mox sermo erit: et *sententiam*, eandem nempe, quae a iudice per se causas praeposito lata fuerat. *III. addicebat* bona et possessiones illis, quibus ex prolata sententia deberentur, et ipsos nonnunquam debitores creditoribus, ubi illi solvendo non essent; ex quo *addictus* debitor ipse. Itaque *Do, Dico, Addico* tria verba Praetoria fuerunt, de quibus Ovidius *I. Fast. 499*

*Ille nefastus erit, per quem tria verba silentur;
Fastus erit, per quem lege licebit agere.*

Jam vero edictum Praetoris, quod *Legem annuam* appellat Cicero in Verrem, formula quaedam fuit dicendi juris, quam Praetor Urbanus Kalendis Januariis magistratum iniens civibus in albo proponebat. In eo sa-

ne continebatur ratio, quam se ille in singulis causis sequi profitebatur, cum vel adjuvare, vel supplere, vel corrigere jus civile soleret. *Magistratus* enim, inquit Vincentius Gravina, est legum quodammodo vita manusque, quae vel languentes extollit; vel obscuras evolvit, vel dilatat angustas. At universa illa edicta postquam Hadriano imperante in unum corpus coaluerunt, *Edictum Perpetuum*, ac *Jus Honorarium* appellata fuere.

Praetor autem cognoscebat vel de *tribunali* sive per decretum, vel de *plano* sive per libellum in causis levioribus. Praetoris tribunal, unde jus dicebat, erat in loco, qui dictus *Puteal Libonis*, cum et a Libone ibi primum fuisset extractum, et puteal juxta adjaceret. Horatius I. Ep. 19.

. . . . . *forum putealque Libonis*
Mandabo siccis . . . . .

Insignia Praetoris erant *Toga Praetexta*, *Sella Curulis*, atque in primis *Hasta*, eique praeibant duo lictores cum fascibus. Quamvis enim de sex lictoribus loquantur Plutarchus aliique, id tamen non de urbana, sed de provinciali praetura intelligendam est.

CAPUT IV.

De Quaestoribus.

Inter Quaestores, quorum origo vetustissima fuisse fertur, et quorum numerum ad viginti Sulla, Julius Caesar ad quadraginta auxit, duo dicti sunt *Urbani* sive *Aerarii*, qui pecuniam publicam potissimum curabant, alii fuerunt *Quaestores Provinciales* sive *Militares*, qui cum proconsule vel Propratore in provincias proficiscebantur, ut exercitus; stipendia atque annonam suppeditarent, vectigalia, tributa, et quidquid reipublicae deberetur, exigent. Urbanus quaestor nec lictorem nec viatorem habebat; Militari vero saltem absente Praetore lictores adfuisse videntur.

Sub Caesaribus fuere *Quaestores vel Candidati Principis* quorum erat Principis epistolas in senatu recitare. Atque ideo dicti videntur *candidati*, quia post quaesturam statim Praetores fiebant.

CAPUT V.

De Tribunis Plebis.

Cum Romana plebs a potentioribus se nimium gravatam, atque aere alieno obrutam indolesceret, Sicinio quodam auctore facta seditione a. v. 259. in Sacrum Montem secessit. Tunc Patribus placuit, orationem ad plebem mitti Menenium Agrippam, ut eam reliquae civitati reconciliaret. Is venustam sane fabellam de humani corporis membris narrans, hominum mentes flexit. Tum demum, ut refert Livius II. 17., plebs obtinuit, ut duo Tribuni plebis de suo ordine crearentur, quorum ope adversus patricios et magistratus uteretur, cum tamen decem postea eligi coeperint.

Hujus igitur magistratus, qui *Sacrosanctus* habebatur, et quem qui laederet, sacer erat, tanta fuit potestas, ut si vellet, senatus consultis omniumque Magistratum actis intercederet solemnī illo verbo *Veto*, eosque obstantes per viatorem in vincula conjiceret. Sex propterea ei aderant viatores. Quamobrem Senatus decreta tum demum rata erant, cum illis litera T. tribuni nota accessisset, ut ante dictum est. At quis tandem recenseat, quaecumque sensim illi summam per licentiam arrogarint? De his legendus singulis fere paginis Livius.

CAPUT VI.

De Aedilibus.

Præter Tribunos dati eodem tempore sunt plebi Aediles, qui illis veluti administri et collegae essent, easque causas judicarent, quas ipsis Tribuni commisissent. Ipsi quidem aedificiis omnibus sive publicis sive privatis reficiendis præerant, præsertim vacante censura. Curabant præterea annonam, res infero venales inspiciebant, pondera et mensuras iniquas frangebant, atque alia hujusmodi præstabant. Adhæc senatus Consulta et Plebiscita in Aerario adservabant.

Verum quo honore plebeji primum ornabantur, eo patricii quoque deinceps insigniti fuerunt. Atque hi Aediles duo etiam numero dicti sunt *Curules*, cum sella curuli ac toga prætexta uterentur. Horum præcipuum fuit ludas sacros solemnesque procurare, in quibus immanes faciebant sumptus, atque sua munificentia viam sibi ad sublimiora munera sternebant. Sed præterea aedium rerumque venalium, sicut Aediles plebeji, curam gerbant. De quibus rebus non secus ac Praetores edictum suum evulgabant, quod dictum est *Aedilitium*.

Atque hæc satis sint de ordinariis Romanæ urbis magistratibus, ad quorum calcem

addimus, quaesturae gerendae vigesimum quintum aetatis annum fuisse destinatum, cum per legem *annalem* sive *annariam* certus aetatis annus cuique magistratui suscipiendo esset praefixus. Tribunatui vero atque aedilitati, ut Lipsius opinatur, vigesimum septimum vel octavum attribuerunt; alii autem aedilitati trigesimum septimum assignatum esse dicunt. Itaque praeturae, quae biennio ab illa suscipiebatur, quadragesimus tribuatur necesse est. Sed aetas consularis fuit annus quadragesimus tertius. Censores denique et dictatores e consularibus viris fuerunt. Verum ad extraordinarios magistratus jam gradum facimus.

CAPUT VII.

De Dictatore.

Inter Romanos omnes magistratus summus primusque est habitus Dictator, qui tamen non habebatur, nisi aerumnosis reipublicae temporibus. Maxima igitur ipse licet semestri potestate praeditus erat, cui et nomen ex eo datum est, quod omnes ejus dicto audiebant, et quatuor ac viginti fasces incedenti praeferebantur. Eo autem imperante ceteri magistratus praeter Tribunos plebis suo munere excidebant.

Verum cum quotannis in templo Jovis Capitolini clavus a Praetore Maximo figi sole-

leret ad annorum numerum indicandum, ut si gente aliqua calamitate, dignum nonnunquam visum est, ut huic praestando muneri dictator majoris religionis causa crearetur.

Dictator Magistrum equitum *dicebat* sibi eligebat, cui iam equites potestas dabatur; atque eadem insignia, quae magistratibus majoribus, ac sex lictores cum fascibus. Itaque sic dictatori aderat Magister Equitum, qui cum qualibet ratione juvaret, ut regibus olim Tribuni Celerum. Fuerunt autem Celeres trecenti ex nobilissimis familiis delecti juvenes, qui assidue regem hastati assectabantur, atque ejus imperio praesto erant, ut item dictum est in tract. II.

Prodictatores creantur fuisse a populo Q. Fabium Maximum refert Livius XXII. 6., quoniam dictator non poterat nisi a Consule dici, qui tunc temporis aberat, nec per occupatam Punicis armis Italiam facile erat aut nuntium, aut litteras mitti.

C A P U T VIII.

De Interrege.

Mortuo Romulo, cum non statim de regno Romani ac Sabini consensissent. Interreges primum creati sunt, qui regiam munus obirent, ita tamen, ut per quinque dies quisque imperaret, aliusque eili success-

deret, uti traditur a Livio l. 7. Idem libera republica factitatum est, cum aliqua de causa nec Consules, nec Dictator essent. Tunc autem Interrex ad magistratum potissimum habenda comitia, atque ut Consulum vices gereret, *prodebatur.*

C A P U T IX.

De Praefecto urbi et annonae;

Praefecti urbi illi olim fuerunt, qui absentium sive regum sive consulum auspicabant imperium. At postquam penes Praetorem consularis potestas esse coepit, Latinarum tantummodo feriarum causa creabantur. Latinae autem feriae a Tarquinio Superbo institutae per quadriiduum a consulibus ceterisque Romanis magistratibus in monte Albano celebrari consueverunt in Jovis Latialis honorem simul cum aliis magistratibus quadraginta septem Latii populorum. Atque ita Tarquinius Romanam Latii metropolim agnoscere voluit, cum a magistratibus Romanis hae feriae indicerentur, et Romani sacris, quae ibi fierent, praesent.

At longe amplius Praefecti urbi potestas fuit, quem Augustus instituit, et cui maximarum rerum curam commisit. Is quasi vicarius Principis erat, cum ipse etiam suum vicarium haberet,

Praefectus annonae inter Magistratus extra-

ordinarios recenseretur, quippe qui tam. *Sanct-*
taxat, cum annonae penuria urbs laboraret,
creari solebat. Ejusmodi ferme fuit, ac or-
dinarius magistratus qui Augusto imperante
Curator frumenti populo dividendi nuncupatus,

C A P U T X.

*De Decemviris consulari potestate ad
leges scribendas creatis.*

Cum olim paucae admodum leges essent,
atque illae solis notae patriciis, Consules
plerumque libidinem suam pro legibus ha-
bebant. Id cum diutius plebs ferre non pos-
set, a. v. 291. P. Terentius Arsa Tribunus
plebis legem tulit, ut quinqueviri scribendis
de imperio consulari legibus crearentur, et
uti Consules eo uterentur jure, quod popu-
lus ipse dedisset. Sed assiduis inter Patres ac
plebem contentionibus in a. v. 299. extracta
res est. Tunc ex S. C. tres legati in Grae-
ciam missi sunt, qui Atheniensium aliarum-
que gentium leges describerent. His porro a.
302. domum reversis, cum caeteri magistra-
tus suo munere se abdicassent, decemviri
consulari potestate ad leges perscribendas ex
patriciis electi sunt.

Illi autem primo summa aequitate ius po-
pulo dixerunt, singuli decimo quoque die im-
perii insignia habentes. At postea decem le-

gum tabulas in Centuriatis comitijs pertulerunt, quibus alias duas adjicere placuit. Atque hae sunt celebres illae duodecim tabulae publici privatique juris per orbem Romanum norma, ac fundamentum.

Nihil autem hic adjiciendum censeo de Tribunis Militum, qui consulari potestate rempublicam gesserunt, ut videre licet apud Livium IV. 13.; nihil de quibusdam aliis magistratibus, quorum quodnam fuerit munus, vel nomina ipsorum satis ostendunt, ut Triumviri coloniae deducendae, Quinqueviri maris turribusque reficiendis etc.

C A P U T XI.

De Magistratibus Provincialibus.

Postquam ea expendimus, quae ad urbanos magistratus spectant, superest nunc, ut aliquid de provincialibus tradamus, qui fuerunt Proconsules ac Proprætores. Hæc autem nomina quamvis promiscue nonnunquam adhibeantur, illud tamen plerumque inter se diversi præ se ferunt, quod Proconsul quidem ex Consule in consularem provinciam, Proprætor vero ex Prætore in prætoriam proficiscebantur, quod nec perpetuum fuit. Utrique sex fascibus, et securibus utebantur.

Illud vero haud omittendum censeo, non

nunquam cum imperio extraordinario in provincias missos fuisse Proconsules ac Proprætores, aut antequam consulatum præturamve gererent, aut non statim ex consulatu vel prætura.

In his autem magistratibus duo in primis animadvertenda sunt, *Imperium* ac *Potestas*. Hæc jurisdictionem spectabat, ad quam exercendam non raro *forum agebant*; illud vero militiam, sive gerendi belli facultatem, quam per legem a populo curiatis comitiis datam consequebantur.

Porro provincias sortiri in more fuit. Tum eadem senatus consulto *ornabantur*, nimirum exercitus, stipendium, viaticum, comitatus, et quaecunque forent necessaria, decernebantur.

Præterea aderant magistratibus provincialibus legati tres saltem numero, qui ipsis suam operam commodarent, et nonnunquam cum iidem abessent, universae provinciae curam susciperent. At aliquando legati sine Praeside provincias pacatas obtinebant.

De quaestoribus autem, qui Proconsules ac Proprætores sequebantur, jam antea nonnulla tradidimus; quibus in praesens atteximus, si scilicet mortuo Quaestori alius suffectus fuisset, hunc pro Quaestore fuisse nuncupatum. Augusti tandem ætate, cum aliae provinciae Senatus populi que essent, aliae Caesaris, qui ad illas regendas mittebantur, *Proconsules* dicti sunt, qui vero ad has, *Legati Consulares*, necnon *Legati Caesaris pro Consule*, vel

pro Praetore, sicut etiam nonnunquam Praesides vel Procuratores.

C A P U T XII.

De Magistratum Ministris.

Ministri, qui magistratum jussa exsequantur, fuere *Scribae, Accensi, Interpretes, Praecones, Lictores, Viatores, Servi publici, et Carnifex*. Honoratiores habiti sunt *Scribae*, quorum erat publicas rationes, acta magistratum, ceterasque quam maximi momenti res in commentarios redigere. Nonnulli ipsorum notis i. e. signis quibusdam ad unam pluresve voces simul indicandas comparatis utebantur, ut celerime exciperent, quidquid in concionibus vel in judiciis dicaretur, qui propterea *Notarii* appellati sunt; de quibus *Martialis XIV. 208.*

*Currant verba licet, manus est, velocior illis;
Nondum lingua suum, dextra peregit opus.*

Accensi consulibus ac praetoribus apparentes ex eo nomen desumpserunt, quod populum ad concionem, eosque, qui jus poscebant, ad praetorem accirent. Sed et garrulis interpellatoribus imponebant silentium. Cicero I. ad Q. fratrem inquit: *His rebus nuper Cn. Octavius jucundissimus fuit, apud quem primus lictor quievit, tacuit accensus: nimirum nemini molestiam intulit, et enique per eum*

D

rescienderum curam habebat : *Curatores Viarum*, qui etiam ante Augusti principatum edigi soliti fuerant, cum necessitas postularet, at postea per hunc Imperatorem locum inter ordinarios magistratus adepti vias vel sternendas vel restituendas curarunt : *Curator Aquarum*, qui aquis in urbem introeuntibus prospiciebat ; *Curator riparum et alvei Tiberis*, repurgando identidem alveum molesque opponendo, dabat operam, ne aquae super ripas effunderentur, atque navigia flumen commode trajicerent.

V. FRAGMENTA LEGUM DECEM- VIRALIIUM.

In superiore syntagmate mentio facta, de legibus est, quas his quinque viri sanxerunt; nunc non abs re erit, aliqua ipsarum fragmenta per strenuos collecta viros hic simul proponere, ut et quid continuerint, et quo locutionis genere fuerint expressae, intelligatur.

Endo liberis justis jus vitae, necis, venumdandique potestas patri.

Si pater filium ter venumduit, filius a patre liber esto.

In his patria potestas comprehenditur, de qua in tract. XXIV. agetur. Illud *Endo* diguum est animadversione, quod veteres pro *in* dixerunt, et *venumduit*, quod pro *venumdet*, vel *venum dederit*, usurparunt.

Si paterfamilias intestato moritur, cui impubes suus haeres escit: agnatus proximior tutelam nancitor.

Ut olim, sic nunc dicimus *paterfamilias* pro *paterfamiliae*, graeco utique inflectendi modo. Sub nomine autem *familiae* cum servi, tum liberi, qui sub unius patrisfamilias jure viverent, comprehendebantur, quamvis

aliquando familia sit coetus servorum. *Escis* vero veteres dixerunt pro *est*, et *nancitor* pro *nanciscitor*.

Si furiosus, aut prodigus existat, ast ei custos nec escit, agnatorum gentiliumque in eo pecuniave ejus potestas esto.

Agnati dicuntur; qui per virilis sexus personas cognatione junguntur, ejusdemque sunt nominis, veluti frater eodem patre natus, ejusque filius, etc. item patruus, patrui filius, qui *frater patruelis* dicitur, etc. At matris frater, nempe avunculus, *cognatus*, non autem *agnatus*, appellatur. *Gentiles* vero dicuntur, qui ejusdem et generis et nominis sunt, sed minus arcta, quam agnati, nobiscum necessitudine conjunguntur. *Furiosus* proprie dicitur, qui magis inops mentis est, quam insanus, vel stultus, et quidam *animi* rabie laborat. *Prodigus* est, qui pecuniam in eas res profundit, quarum nulla apud posteros memoria relinquitur.

Si tutor dolo malo gerat, vituperato: quandoque finita tutela escit, duplione luito.

Tutoris fuit liberum aliquod caput tueri, qui se per aetatem tutari nequiret. Si quis igitur tutor *tutela*, sive potestate pupillum tuendi, abuteretur, ac de ejus rebus aliquid

per fraudem surriperet, ex hac lege cuique licebat eum *vituperare* h. e. ejus vitium detegere, et suspectum de dolo facere, ut duplo poenam *lueret*, sive solveret.

Patronus si clienti fraudem faxit, sacer esto.

Faxit adhibitum antiquis est pro fecerit, vel faciat. Ut vero, quid hic sit *patronus* et *effens*, intelligatur, sciendum est, *patronos* construxisse dici vel illos, qui servos in libertatem vindicavissent, vel potentiores civium, qui curam gerebant tenetiorum, quos *clientes* vocatos constat. Ut enim Romulus majorem inter cives societatem conjungeret, summa reipublicae patriciis tradita, iis item concedidit plebem, ut eam ab injuriis tuerentur, eaque vicissim patricios prosequeretur officiis. Illi jam tum *patroni*, quasi patres dicti, plebei *clientes* sive colentes, quod suos honorarent patronos. Si quis igitur patronorum pro eo ut clientem tutaretur, eum contra fraudibus circumveniret, ex hac lege erat diis Manibus sacer, et impune poterat e vivis tolli.

Patribus cum plebejis connubii jus nec esto.

Quisque intelligit, per hanc legem vetitum inter patres plebejosque fuisse conjugia; ea tamen ut invisum plebi postea fuit abrogata.

Mulieris, quae annum matrimonii ergo apud virum remansit, nō triuocium ab eo usurpandi ergo abesseit, usus esto.

Per hanc legem usucapio instituta fuit uxorum, ut mulier, quae coempta non erat, de quo in tract. XXV. agitur, usu acquireretur per annum integrum continuumque, prout ceterae res mobiles ex XII. Tab. usucapi consueverunt. *Usurpandi* vox eadem est, ac usucapionis interrompendae. *Abesseit* pro abesset positum fuisse constat. *Usus esto*, nimirum usu capta esto, sive esto uxor.

Si quis rem, de qua stilis fiat, in sacrum dedicassit, duplione deeidito.

Stilis veteres pro lis dixerunt, sicut *stolorum* pro loco; at postea asperitas illa literarum recessit. Sensus autem legis est, ut si quis rem litigiosam, cupiens domino subtrahere, alicui Numipum consecrasset, duplum adversario reddere cogeretur. *Dedicassit* pro dedicaverit, *legassit* pro legaverit, *concitassit* pro concitaverit etc. in his legibus valde frequentia sunt.

Via in porrectum VIII. pedum, in amfracto XVI. pedum esto.

Fundus, qui vicino possessori servit, ita ut hic deberet per illum sive cum vehiculo, si-

ve cum jumento transire, debuit ex hac lege habere semper munitam viam, quae in *porrectum*, sive in directum, esset octo pedum, in *amfracto*, sive in flexu, sexdecim pateret pedes, cum aliter verti non commode posset.

Si via per amsegetes immunita escit, qua volet, jumentum ducito.

Ad illud *amsegetes* supplere debemus *agros*. Agri autem *amsegetes* dicebantur, qui sibi in eadem occurrentes via, hinc inde erectas haberent segetes. Lex igitur jubet, posse quemque jumentum, qua velit, agere, si via ab iis, qui praedia vicina possident, non muniatur.

Si arbor in vicinum fundum impendet, XV. pedes altius sublucator.

Sublucare arbores est ramos earum supputare, ac veluti subtus lucem mittere. Eo igitur spectavit lex, ut si qua arbor e vicini fundo in vicinum impenderet, illius reciderentur rami, et spatium e terra XV. pedes altius relinqueretur.

Si glans in enem caduca siet domino legere jus esto.

Enem hic positum pro eundem, nempe vicinum fundum. *Siem*, *sies*, *siet*, pro *sim*, *sis*, *sit*, frequentia fuerant in veterum libris, praecipue apud Comicos. *Glandis* vero nomine non illa tantummodo intelligitur, quae e

quercu, vel ilice decidit, sed cujuscunque arboris fructus.

Si jurgant affines, finibus regundis
Praetor arbitros tres addicito.

Affines hic iidem sunt ac vicini, qui nimirum praedia vicina possident, cum agrorum proprie fines sint. Alias ad homines ea vox transfertur, qui inter se conjunctionem ac propinquitatem contraxerunt per nuptias. Appositè hic verbum *jurgo*, quod a jure et ago descendit, usurpatum, cum significet verborum concertationem inter propinquos vel vicinos. Verbum *addico* unum ex illis fuit, quod saepe, ut alibi diximus, proferbat Praetor. Qui vero fuerint *arbitri*, in tract. VI. dicetur.

Usus auctoritas fundi biennium;
ceterarum rerum annus usus esto.

In hac lege is sensus continetur, *fundi biennio, ceterae res anno usucapiuntur*. *Usucapio* ab *usu* et *capio* devenit, quasi diceret, capio rei dominium per usum et possessionem. Hic autem acquirendi modus indicatus fuit, ne rerum dominia incerta diu manerent, atque ut domini res suas cautius custodirent, quae per usum fieri alterius poterant. *Fundi* nomine quaevis immobilis res, atque etiam aedes intelliguntur. *Auctoritas* significat dominium, sicut et *auctor* saepe pro domino adhibetur. Ita Cicero in Ver. VII. 21. *Tem-*

illi intellexerunt, se id, quod a malo auctore emissent, diutius obtinere non posse. In hoc Tullii loco, ut quisque intelligit, auctor idem est, ac dominus. Sed si hujus vim vocis repetemus, auctor non alius est, nisi qui in auctionibus plurimum auget, ita ut rei dominus evadat.

Furtivae rei aeterna auctoritas esto: adversus hostem aeterna auctoritas esto.

Auctoritas, ut supra diximus, est dominium, sive jus rei vindicandae, quod nunquam a vero domini. amittitur, etiamsi res per subreptionem in alienas manus devenerit. Hostis antiquitus idem fuit, ac peregrinus, cui erat prohibitum rem civium Romanorum usu capere.

Paterfamilias uti legassit super pecuniae tutelaeve suae rei, ita jus esto.

*Super hic gignendi casui praeponitur more Graecorum, quibus deest auferendi casus, qui idcirco *Latinus* interdum est nuncupatus. *Pecuniae* significatio quandoque ad omnia bona, ad jura etiam extenditur. *Rei suae*, nimirum filiorum, qui olim inter res Mancipi habebantur. Verbum *lego* etsi quamsaepissime sit idem, ac statuere, ut aliquid ex haereditate decerp-
tum a. ui conferatur, hic tamen omnem rem testamentariam, atque ipsam haeredis in-*

stitutionem comprehendit.

Ast si intestato moritur, cui suus haeres nec escit, agnatus proximus familiam habeto. Si agnatus nec escit, gentilis familiam nancitor.

Intestato adverbium est, quod ab intestatus proficiscitur. *Intestatus* autem dicitur, qui cum posset testamentum facere, nullo confecto testamento decessit, vel etiam ille, ex cujus testamento non adita haereditas est. Hic *familia* pro haereditate accipitur. *Suus haeres* dicitur, qui tempore mortis in patris potestate fuerit, atque in ejus familia proximus. Aliis animadversionibus abstinemus, quas suis locis attulimus.

Quum nexum faciet mancipiumque, uti lingua nuncupassit, ita jus esto; si inficias ierit, duplione damnator..

Nexum faciet mancipiumque idem est, ac vendet rem mancipi, et rei dominium in alium transferet per *nexum*, sive per solemnem ritum a civili Jure institutum. *Res autem mancipi*, sive *mancupi*, i. e. mancipii, illa dicitur, quae in nostro est *mancipio*, sive dominio, quod rem manu capiendo comparavimus. *Nexus* fuit quivis contractus vetere jure civili initus, in quo *libripens*, ni-

mirum qui olim aenea libra aes grave pende-
bat, et quinque testes adhibebantur. Itaque
emptor, qui emebat aliquam rem per *nexum*,
i. e. adhibito libripende ac testibus, plenum
rei dominium acquirebat, qui vero secus,
percipiebat quidem rei sibi venditae utilita-
tem, minime tamen plenum rei dominium,
nisi accederet usucapio, qui alter erat domi-
nium acquirendi modus. Hinc est, ut qui
hoc altero modo emebat, dominus *bonitarius*
apud Ictos dicatur, cum bonorum vendito-
rum utilitatem potius, quam plenum asseque-
retur dominium; venditor autem, qui ita
vendiderat, *Quiritarius* dominus appellatur,
cum quoddam rei dominium jure Quiritium
apud se retineret. Venditio autem nexu con-
tracta dicitur *Mancipatio*. Verum haec hacte-
nus. Nunc quid est illud, *uti lingua nuncu-*
passit? Profecto est, uti locutus pactusve
fuerit: per quae verba lex praecipit, ut om-
nia illa praestarentur, quae in contractus
verbis continebantur, utque omnis averteret-
ur fraus. Venditor enim non debet de re
vendenda plus promittere, quam in ea insit,
nec rei vitium si quod sit reticere. Si vero
venditor non rei solum vitium occuleret, sed
interrogatus inficiaretur, dupli poena ex hac
lege ipsi erat subeunda.

Res vendita transque data emtor-
i non adquiritor, donecum satisfac-
tum escit.

Haec lex venditori prospexit , ne rei dominium prius amitteret , quam emptor vel pretium reddidisset , vel alio modo satisfecisset , nimirum fidejussore , vel pignore dato , quibus pro pretio caveretur : *Transque data* idem est ac tradita , cum clare pateat , verbum *trata* ex trans et do coalescere , duobus illis asperioribus elisis literis *ns*. *Doni-* cum antiquum est pro donec .

Si quis unciario foenore amplius foenerassit , quadruplione luito .

Quid fuerit *unciarium foenus* , non recte potest intelligi , nisi monemus , apud veteres *assem* fuisse quendam aeneum nummum , qui duodecim continebat uncias , ac praeterea hoc *assis* nomine significatum esse , quidquid in duodecim divideretur partes , ut in tract. XIII. dicetur . Ad haec monemus , pecuniam , quae foenori dabatur , divisam olim fuisse in centenos denarios . Si igitur pro centenis quibusque denariis duodeni denarii singulis annis foeneratori redderentur , haec usura apud Ictes dicebatur *as usurarius* , item usura *centesima* , quia post menses centum usurae sortem aequarent . Atque ut singulae assis partes sua peculiariter habuerunt nomina , quae in cit. tract. ediscenda , sic ea quidem nomina usuris etiam sunt accommodata . Si quis igitur senos denarios singulis pendebat annis , haec usura *senis* ; si quaternos , *triens* ; si ternos , *quadrans* usura dicebatur . Porro sicut uncia est

unica assis pars , sic qui quotannis pro pen-
tenis quibusque singulos pendit denarios , di-
citur *foenus* pendere *unciarium* ; quod unicum
maximum tum debuit esse et gravissimum ex
legibus decemvirorum .

Si nox furtum faxit , si im aliquis
occisit , jure caesus esto .

Hic nox pro noctu adhibitum , im pro eum ,
ut etiam i pro ei dicebatur .

Si luci furtum faxit , si im ali-
quis endo ipso capsit , verberator ,
illique , cui furtum factum escit ,
addictor .

Capsit pro cepit . *Addictor* ; nimirum do-
mino rei ad aervile ministerium post verbera
tradatur .

Si telo se defensit , quiritato ,
endoque plorato : post deinde si cae-
si escint , se fraude esto .

Loquitur lex de fure , qui interdum rem a-
lienam appetit ; qui si telo se defenderet ,
poterat a rei domino occidi , dummodo is
clamans opem civium imploraret . Verbum
quirito idem est , ac opem Quiritium quaero ;
endoploro idem ac imploro ; *se fraude* idem
ac sine fraude , vel sine damno , vel impu-
te . Vox denique *telum* fustem significat , la-
pidem , ferrum , et quidquid nocendi causa
comparatur .

Qui frugem aratro quaesitam. furtim nox pavit, secutivae, suspensas Cereri necator.

Aratro quaesita frux dicitur, quae exulta labore fuerit. Verbum *pavit* non aliud a quatio, vel tundo, fuit, ut in tract. X. dicitur.

Si quadrupes pauperiem faxit, dominos noxae aestimantem offero, si nolit, quod noxit, dato.

Vult lex, ut si quadrupes damnum alieno intulisset agro, dominus quadrupedis solveret, quanti aestimaretur damnum; si nolit, daret laeso quadrupedem, quae noxit, si ve nocuerit.

Si qui carmen occentassit, quod alteri flagitium faxit, capital esto.

Capital dictum est per apocope a *capitale*, et hic denotat facinus, quod capitis poena luitur. Eodem sensu Plautus in Men. I. 1. 16. *Tametsi capital fecerit, facile assuecabis*. Alias sumitur ea vox pro operimento, quod capiti imponitur. *Flagitium* hic pro ignominia accipitur, licet saepius ponatur pro scelere. Sed proprie ea vox a flagitando, profecta efflagitationem, sive acrem postulationem cum clamore et conviciis significat. *Occentassit* idem est, ac convicium fecerit. *Occento* autem proprie est frequenter occino,

iste contra aliquem cano. Sed etiam in bonam partem accipitur, ut idem Plautus Curcul. Quid si adeam ad fores, atque occentem, nimirum, ut Rali dicunt, lo farò una coronata.

Si membrum rupsit, nā cum eo pacit, talio esto.

Rupsit pro ruperit, pacit pro paciscitur verba obsoleta sunt. Quid sit talio, infra dicitur in tract. VI.

Si quis perduellens concitasset, civemque perduelli transduit, capital esto.

Nimirum si quis aliquem ex amico populi Romani *perduellem*, sive hostem, effecerit, vel civem hosti tradiderit etc. *Perduellis* itaque hostem significavit; eaque vox manavit a *per*, sive perquam, et *duellis*, quae vox affinis est *duello*, pro quo nunc *bellum* adhibemus. Postea *perduellis* dici coepit de hoste patriae, qui scilicet crimen adversus populi majestatem admisisset. Ipsum autem crimen *perduellio* dictum est; sed apud Liv. 1. 26. videtur usurpatum pro homicidio. Ibi enim legitur, *P. Horati* (hic sororem interfecerat) *tibi perduellionem, judico*, nimirum te *perduellionis reum facio*: nisi forte hoc homicidium eo nomine donetur, quod apud Principis ac populi oculos fuerat perpetratum.

Qui parentem necassit, caput ob-

80 X V)
nabito , culleoque insutus in pro-
fluentem mergitor.

De poena parricidarum sermo erit in tract.
VI. *Obnubo* , vel *nubo* est velare , ut in tract.
XXV. *In profluentem* intellige *aquam*.

Si in jus vocat , atque eat. Ni
it , antestaminor : igitur em capito.
Si calvitur , pedemve struit , manum
endo jacito. Si morbus aevitasve vi-
tium escit , qui in jus vocabit , ju-
mentum dato : si nolet , arceram te
sternito.

De ratione vocandi in jus non est , quod
iamoremur , cum in tract. VI. sit disseren-
dum ; hic tantum verba legum expendimus.
Atque pro statim aliquando positum novimus ,
ut apud Virgil. Geor. 1. 203.

Si brachia forte remisit ;
Atque illum praeceps prono rapit alveus aeni.
Lex igitur praecipit , ut si quis aliquem in
jus , nempe ad tribunal , vocet , ille statim
eat. *Antestaminor* pro antestator. *Antestor* ex
am , sive circum , et *testor* coaluit , idemque
prorsus est , ac stantes circum testes facere.
Igitur pro *deinde* quin sit positum ; nemo du-
bitet : ita ut sensus fragmenti sit : ni eat il-
le , qui in jus vocatus est , eos petitor testa-
tur , qui adstant circum , ac *deinde* eum ca-
piat. *si calvitur pedemve struit* idem est , ac

Fragmenta Legum Decemvir. 94

si obnitatur et moveatur, manum endo jacio;
sive manum injicio. *Evitas* pro actus adhi-
bitum est; *vilium* pro impedimento; *jumen-
tum* pro plaustro, quod per jumen trahitur;
arcera pro plaustri tegmine, et ab *arcendo* no-
men desumpsit, quod aeris inspirias arceret.
Ultima fragmenti verba hanc continent sen-
tentiam, nimirum ut si affectus valetudo, vel
senium, impediat illum, qui sequi velit in
jus vocantem, plaustro commode ducatur,
sin repugnet, ducatur invitus et plaustro ni-
hil tegminis superne habente.

Si ea sit, qui in jus vocatur
vindictet, mittito:

Assiduo vindex assiduus esto: pro-
letario cuique volet vindex esto.

Verbis allatae legis haec inest sententia:
Si autem sit, qui rem in jus vocatum vin-
dicet, sive se pro illo offerat, petitor rem
dimittat. *Assiduo*, i. e. locupletis, *pro*, *assi-
duus vindex*, i. e. locuples sponsor, esto etc.
En pro autem veteri more positum. *Assiduus*
ab assibus descendens locupletem antiquitas
significavit. *Vindex* eleganter usurpatus pro
vade seu sponsore fuit, qui periculum alte-
rius re aut persona subiens eum vindicabat;
postrema verba legis *proletario cuique volet
vindex esto* denotant, homini inopi, quisquis
vellet, potuisse vindicem sive sponso-
rem esse. *Proletarius* dicebatur, qui nulla re, praeter-

gr
(V)
quam p^{ro}le, iuraret rempublicam.

Cui testimonium defuerit, is tertis diebus ob portum obvagulatum ito.

Haec lex actori favit, qui suam rem in iudicio repetiturus carebat testibus, permittitque, ut ante rei aedes iret obvagulatum, i. e. dictum conviciis. *Portus* pro domo accipitur. *Tertis diebus*, nimirum ternis nundinis. Per hanc itaque legem poterat actor, accitis sui clamoris testibus, rei domum introire, suamque auferre rem, siubi eam inveniret.

Si qui in iure manu conserunt, utrisque superstilibus praesentibus, secundum eum qui possidet; at si qui quem liberali causa manu adserat, secundum libertatem vindicias dato.

Sensus est: Si aliqui apud Praetorem disceptent de rei alicujus possessione, data proprietatis causa pendeat, utriusque superstilibus, nempe testibus, praesentibus, Praetor det vindicias sive possessionem ei, qui possidet. At si quis asserat in libertatem, det vindicias secundum libertatem, h. e. in libertatis possessione constat. Illa locutio *conserere manu vel manum in iure* ut recte intelligatur, sciendum est, olim Romanos, utpote rudiores, ita direxisse lites, ut cum alter alte-

rum ad singulare certamen provocavisset, ille in jure potior haberetur, reliqua controversae possessionem obtinerat, qui viribus viciisset. Hoc verum praelium, quod in fundo controverso gerebatur, in simulatum abiit, ubi humaniores Romani homines evaserunt. Ac primo hic mos inductus est, ut litigantes de fundi possessione Praetorem adirent, eumque orarent, ut in rem praesentem secum veniret, nimirum in fundum de quo erat controversia excitata; inde vero cum Praetore redibant, postquam quandam pugnae imaginem exhibuissent, ejusque judicium expectabant. Ac sequiore aevo cum Praetor multis distentus curis nequiret in rem praesentem venire, eo deventum est, ut in fundum sese conferrent litigatores, postquam Praetorem convenissent, atque inde tollerent glebam, ut in ea ad tribunal adducta, tanquam in toto fundo, imago pugnae per festucas exhiberetur, et postea daretur sententia de rei controversae possessione. At postea ne totus quidem hic servabatur ritus, sed, ut narrat Tullius pro Mur. 12., Praetor jubebat, litigantes inire viam, hi vero statim premebant vestigia: ac duce aliquo Icto eandem redibant viam, per quam paucos tantummodo passus tetenderant. Hinc igitur satis liquet, quid illud conserere manu in jure fuerit. Causa autem liberalis, sive liberale judicium, dicitur, ubi de alicujus agitur libertate. Vox superstes, quae nunc aliquem suis jam fato functis su-

pervientem, vel simpliciter incolumem significat, olim testem designavit, tanquam rei, quae ageretur, superstaret: quo sensu citatur Plautus: *Nunc mihi licet quidvis loqui, nemo hic adest superstes*. Denique *Vindicia*, sive *vindiciae*, erat sententia, quae a Praetore dabatur de re, de qua erat controversia. *Lis vindiciarum* ea est, qua rei controversae possessio petitur. Sed et ager, vel gleba, per quam in iure controversus ager exhibetur, *vindicia* nuncupatur. *Vindicias* dabat, vel dicebat Praetor, alteruter vero litigatorum *vindicias* ferebat.

Si vindiciam falsam tulit, Praetor rei siue stitit arbitros tris dato: eorum arbitrio fructi duplione decidito.

Nimirum si alteruter litigatorum *falsam vindiciam tulisset*, sive injustam rei possessionem nactus esset, Decemviri statuerunt, ut Praetor ei rei definiendae tres daret arbitros, eorumque arbitrio malae fidei possessor fructus in duplum praestaret. *Fructi* apud veteres gignendi casus fuit, qui nomina quarti ordinis ad secundi quoque normam flectebant.

Eris confessi, rebusque iure iudicatis XXX. dies iusti sunt, post deinde manus coniectio esto, in ius ducito. Ni iudicatum facit, aut quips endo eo in iure vindicet; secum

educto, vincito aut nervo aut compedibus XV. pondo ne major; aut si volet, minore vincito.

Legis ea est sententia: Nomine confessi aeris, rebusque jure, sive judicio, judicatis triginta dies dantur ad conquirendam pecuniam, atque ad exolvendum debitum. Si intra hoc spatium non facit reus id, ad quod est condemnatus, tum creditor possit eum prehendere, in jus ducere. Si neque tum judicatum facit, neque quisquam pro illo spondeat, tum creditor possit domum abducere, vincire aut nervo aut compedibus, qui tamen ne sint plus, quam pondo quindecim. Confessi hic *adversus* seu passive accipitur; et subauditur nomine. Post deinde geminare verbis placuit. Quis pro quis. *Vindicit* tertiae conjugationis factum. *Nervus* vinculum fuit collo injici solitum. Animadvertenda sunt illa verba *manus coniectio*; ubi *manus* accusandi casus est. eodem plane modo, *ac neque tactio*, apud Plaut. Aulul. IV. 10 14. Quid tibi ergo *meam me invito tactio* est? h. e. quid *meam* rem tangis?

Si volet, suo vivito: ni suo vivit, qui em vinctum habebit, libras farris endo dies dato; si volet, plus dato.

Libras farris, nempe singulas farris libras.

XXX

Endo dies, nimirum in dies singulos. *Farris* autem voce intelligi creditur farina cum aqua et sale incocta, et interdum etiam cum lacte; qua pulve delectabantur Romani.

Ni cum eo pacit, LX. dies *endo* vinculis retineto. *Interibi* trinis nundinis continuis in comitium pro-citato, aerisque aestimiam iudicati praedicato.

De verbo *pacis* supra dictum est. *Interibi* pro interea adhibitum. *Trinis nundinis*, sive tribus diebus nundinalibus. *In comitum pra-citato*, sive producito, ut venundetur, et praedicet, quantae pecuniae iudicatus fuerit. Extremus autem nundinarum dies in diem sexagesimum lege constitutum debuit incidere.

At si plures erunt rei, tertijs nundinis partes secanto: si plus minusve secuerint, se fraude esto: si volent, uls Tyberim peregre venundanto.

Nimirum si plures erunt creditores, tertijs nundinis, nempe vigesimo septimo die, debitoris corpus in partes secanto, si plus minusve secuerint, sine fraude esto; si malint, trans Tyberim venundanto. Haec corporis sectio, nimis acerbum supplicium, tanto omnibus terrori fuit, ut nemo plus ubquam

alieni aeris contraxerit, quam suae sinerent fortunae. *Rei* hic accipiuntur de creditoribus, de quorum scilicet *re* agitur. *Uls* pro ultra veteres dixerunt. Decemviri permiserunt, ut trans Tyberim duceretur debitor peregrino alicui vendendus, si civium nemo ipsam emeret.

Jussus populi et suffragia sunt : quodcumque postremo populus jussit, id jus ratumque esto.

Hinc colligitur, populi tantum fuisse *jubere*, at et patet ex illis verbis, quae pronuntiabat magistratus ad populum referens, *Kolitis, jubeatis, Quirites* etc. item ex illo, *populus jussit, Patres auctores fuerunt*. Et Cicero pro Balbo : *Populus Romanus legem jussit de civitate tribuenda, Jubemus*, inquit Populus, *his, qui in nostra sunt potestate*. Populus itaque ut dominus jubebat leges, et eo quidem suffragiorum ordine, eoque ritu, quem supra in tract. III. tradidimus. At quoniam populi voluntas a veteri interdum ad novam traducebatur legem, ideo ne duae pluresve inter se leges pugnarent, a decemviris statutum est, ut posterior populi voluntas anteriori praevaleret, idque ratum maneret, quod populus postremo jussisset, sive abrogando, sive derogando, sive subrogando, sive obrogando. *Abrogare* est legem prorsus contrariam ferre ; *derogare* est partem prioris legis detrahere ; *subrogare* est aliquid ad priorem legem

E

adjicere ; obrogare est aliquid ex priorē lege immutare. Omnia haec verba ex particulis componentibus et *rogo* , sive *interrogo* , coalescunt , cum magistratus populum interrogaret , num aliquid vellet , juberetque ,

Privilegia ne irroganto nisi maximo comitiatu .

Per maximum comitiatum intelliguntur centuriata comitia , quae maximae fuerunt auctoritatis , ut in tract. III. expositum est. *Privilegia* autem sunt privatae leges , sive de singulis hominibus latae ; tum ad poenam , tum ad praemio aliquem afficiendum. Ad poenam irrogavit Clodius contra Ciceronem ferens , ut qui civem Romanum indemnatum necasset , ei aqua et igni interdiceretur. Utiliora privilegiorum exempla praebent rogatio de reditu M. Tullii , lex Manilia de imperio Cn. Pompeji. Verbum *irrogo* ex jam dicto *rogo* et praepositione *in* sive *in* bonam sive *in* malam partem accepta descendere , nemo est , qui intelligat.

De capite civis Romani , nisi per maximum comitiatum , ne ferunto.

Capitis nomine vita , libertas , civitas , familia , et aestimatio continentur. Ex hac lege patet , quanti Romanus civis haberetur , cum de eo populus universus judicaret. Apparet etiam ex illo , quod in eorum hominum ore frequens fuit *Civis Romanus sum*.

Hominem mortuum in urbe ne sepelito, neve urito.

Quid ea lex vetet, intelligitur; idem etiam Athenis vetitum, ex Sulpicii epistola patet ad Ciceronem missa, ubi legitur: *Ab Atheniensibus locum sepulturas intra urbem ut darent, impetrare non potuit etc.* Monemus tamen illustriores quosdam viros virginesque Vestales in urbe sepeliri consuevisse.

Sumptus et luctus a Deorum Manium jure remoueto.

Quid dii Manes fuerint, dicetur in *sylloge Vet. Inscrip.* Ex hac lege patet, Decemviros studuisse immanes in funeribus sumptus, ac muliebres questus, a Romanis institutis auertere. Ratio autem apparandorum funerum in Tract. XXXI. expeditur.

Rogum ascia ne polito.

Per haec verba prohibitum artificium fuit in extruendo rogo, et statutum, ut e rudibus atque impolitis lignis componeretur.

Tribus riciniis ac X. tibicinibus foris efferre jus esto.

Per *ricinia* intelliguntur indumenta ad cadaver involvendum. *Tibicinum* ingens utique usus fuit in re funebri. *Efferre* significat extra domum aut urbem ad sepulturam ferre.

Mulieres genas ne radunto, neve lessum funeris ergo habento.

E 2

Lessus nihil aliud est, quam importuna illa ejulatio, quae non solum viro, sed ne mulieri quidem deceat. Haec utique a Decemviris fuit vetita, ut et ille satis frequens mos ita genas dilaniandi, ut sanguis etiam efflueret.

Homini mortuo ossa ne legito, quo post funus facias.

In eos lata lex est, qui mortui ossa legabant, deferebantque domum, ut super iis iusta repeterent, et sumptus lacrymasque recitarent.

Servilis unctura omnisque circumpotatio auferitor: murrata potio mortui ne inditor: ne longae coronae, neve acerrae praeferruntur. Uni plura funera ne facitor.

Hic unctura servorum prohibetur, ne iis tribueretur honos, qui vix ingenuis dabatur. Vetatur item *circumpotatio*, sive sepulcrales epulae, quae adeo invaluerant, ut vix reprimi per hanc legem, at non omnino auferri potuerint. Illa etiam minime arriserunt, ut murrata potio, aliive pretiosi liquores rogo, sive flagranti sive combusto, aut cineribus inspergerentur, ut longis coronis cadavera, et hyssopa, et sepulcra implicarentur, ut asperae odoris causa in funeribus adhiberetur, ut uni plura fierent funera. Omnino de moderandis

funerum sumptibus esse latae sunt leges, sed parum servatae, cum pietas et religio viderentur homines ad hujusmodi honores mortuis congerendos inducere.

VI. DE JUDICIIS.

Judicium, ut Jureconsulti definiunt, est *legitima disceptatio auctorem inter et rem apud judicem competentem, vel distrahendae controversiae causa, vel maleficii puniendi*. Ex quo patet, judicia alia ad persequendum suum privatum jus, alia vero ad punienda crimina, quae publica civitatis jura laedunt, fuisse instituta. Hinc sequitur, ut judicia partim essent *privata*, partim *publica*. De illis primo, tum de his agemus.

C A P U T I.

De Judiciis Privatis.

Olim reges ipsi privatorum controversias dirimebant; deinde ad consules, tum ad praetorem urbanum, ac postea etiam in peregrinum tota jurisdictio transmissa est. Hic autem rerum ordo servabatur. Cum quispiam rem suam repetere statuerat, primum de-

mi per amicos, quos *disceptatores domesticos* appellat Cicero pro Caecina 2., proci in forensi strepitu negotium componere nitebatur; at si nihil profecisset, reum, ubicumque sibi occurrisset, in jus vocabat per aliquam ex his formulis: *in jus eamus, in jus veni, in jus ambula, sequere ad tribunal*. Quod si reus abnueret actor aliquem ex adstantibus, tacta ima ejus auricula, *antestabatur*, ac tunc illum etiam obtorto collo in jus rapiebat.

Cum autem reus domi latitaret, quoniam inde extrahi per vim nequibat, ut testatur Tullius pro Dom. 41., praetoris edicto ad ejus aedes affixo citabatur, et si ter per temporum intervalla vocatus non pareret, neque ab aliquo defenderetur, praetor ejus bona possideri, vendique jubebat.

Quando vocatus in jus venerat, tunc primum omnium actor *actionem edebat*, nimirum significabat, quo actionis genere uti vellet, cum ex una causa plures solerent actiones existere; deinde *actionem postulabat*, ut nimirum per praetorem liceret sibi eam in adversarium intendere. Reus autem *postulabat advocationem*, tempus scilicet convocandi amicos, qui sibi consilio operaque in re adessent.

Cum vero petitor et reus postulata impetraverant, ille hunc *vadabatur*, nimirum vades petebat, quibus sibi caveretur, eum certo die (plerumque perendino) se stiturum; is

vero *vadimonium* promittebat. Cum praestituta dies advenerat, actor reusque praetoris iussu per accensum citabantur; quorum si alteruter sine causa sontica adesse omisisset, causa cadebat, ac si reus esset, *vadimonium* deservisse dicebatur. Huc pertinet illud Horatii I. Sat. IX.

. . . . . *casu tunc respondere vadato*
Debebat; quod nū fecisset, perdere litem.

Cum vero actor reusque se stitissent, tunc reus prior in hanc formulam loquebatur: *ubi tu es, qui me vadatus es? ubi tu es, qui me citasti? ecco ego me tibi sisto, tu contra et te mihi siste.* Actor se adesse respondebat. Ille iterum: *Quid ais?* Tunc actor actionem certa formula intendebat e. g. *ojo hanc haereditatem esse meam.* Si reus negasset, ille statim addebat: *spondeasne quingentos, si mecum sit?* respondebat inficiator: *spondeo, si tua sit.* Tum vicissim ipse restipulabatur: *tu vero spondes idem, si tua sit?* Cui actor: *et ego quoque spondeo.* Haec autem pecunia, quae apud pontificem deponebatur, *sacramentum* dicta fuit, cum plerumque in rebus divinis consumeretur; haec tamen vox pro causa quandoque usurpatur, ut apud Cicer. pro Mil. 27. *iniustus sacramentis alienos fundos petere.*

His peractis, pro diversis causarum generibus petitor vel *Judicem*, vel *Arbitrum*, vel *Recuperatores*, vel *Centumviros* postulabat, qui causam cognoscerent, deciderentque. Iudex quidem iis causis praeficiebatur, quae es-

sent, ut dicitur, *stricti juris*; neque ita ex formula normaue sibi a praetore praefinita agendum erat, ut ab ea neutiquam discederet. E. g. Si Titius H. S. 1777. sibi a Fulvio deberi contenderat, inque eam rem iudicem postulaverat, praetor, dato iudice, ita pronuntiabat: *Si apparet, H. S. 1777. a Fulvio dari oportere Titio, cum tantae pecuniae condemnato.* Tunc iudicis munus fuit decernere, deberentur ne Titio H. S. 1777.; ut autem nisi petitor probasset, totam eam summam sibi deberi, causam perderet.

Arbitro autem licebat, pro eo ad bonum aequumque videretur, de re statuere, cuius ei committerentur causae *bonae fidei*, in quibus aequitas non summum ius spectabatur, ipsique nulla praetoria praescriptio fieret. *Ad Recuperatores* porro controversiae de facto, atque injuriarum aestimatio pertinerunt. *Centumviri* denique certae quaedam erant causae, ut tutelarum, usucapionum, testamentorum, etc. Hi vero centum et quinque erant, e singulis triginta quinque tribunal terni delecti, qui postea ad centum octoginta excreverunt.

Illud praeterea animadvertendum, si centumviri excipiantur, ceteros a praetore datos ab utroque litigatore probari debuisse, et tunc illi *convenire* dicebantur. Improbandi autem formula ea fuit: *hunc ejuro, iniquus est.* Postquam praetor dederat, qui rem esset iudicaturus, tunc reus satisfacere debebat, iudic

catum solvi, ut apud Tullium pro Quin. 8. *A. Gn. Dolabella praetore postulas, ut tibi Quintius judicatum solvi satisfaciat.* Actoris vero procurator satisfacere cogebatur. *ratum haberi*, nimirum quaecumque acta forent, rata habitam iri ab eo, cujus, ipse negotium gerebat.

Quae hactenus memorata sunt, apud praetorem fiebant, nunc ea videbimus, quae apud iudices agebantur. Iudex postquam in iudicii locum venerat, in subsellio sedebat, duosque aut tres jurisconsultos amicos habere secum solebat, de quorum consilio sententiam ferret. Hinc Tullius pro Quin. 6. *Obsecro, C. Aquilli, vosque, qui adestis in consilio, ut diligenter attendatis.*

Jam vero si alter litigatorum, non excusato morbo, tunc absisset, per edictum a praetore citabatur, ac si ille non pareret, alterum ac tertium per intervalla temporis edebantur edicta, donec veniretur ad *peremptorium*, ita dictum, quod *discepcionem* puniret; in quo utique praetor minabatur, etiam absente diversa parte se cogniturum et pronuntiaturum, ut habetur L. 68, d. *De Judic.*

Cum autem ambo litigatores adessent, iudex jurabat, se ad legis normam iudicaturum, actor vero reusque cogebantur *iurare calumniam*. Demum patroni causam agebant, utque eorum orationes non nimium evagarentur, dicendi tempus *clepsydra* definiri per Pompeii legem solebat.

Post peroratam utrinque causam, statim dicebatur sententia, quam ante solis occasum ferri necesse erat ex illo legis praescripto: *Sol occasus suprema tempestas esto*. Tum vero iudicio finis imponebatur, et ita sane, ut nulla ad iudicem remeandi potestas esset. Unde illud loquendi genus actum est in summa rerum desperatione adhiberi solitum originem duxit.

Nonnulla tamen damnato reo suffragari poterant, scilicet *Appellatio*, *Restitutio in integrum*, et *Judicium calumniae*. Primum itaque illi fas erat a iudice ad magistratum appellare, cujus erat videre, utrum justa; an non esset appellationis causa, et quid de reddito iudicio sentiendum. Sed a centumviris nulla erat provocatio, quippe qui ex universis tribubus delecti quoddam veluti totius populi consilium repraesentabant.

Porro *Restitutio in integrum* dicebatur; cum a praetore fieret reo retractandae causae potestas, ubi is probavisset, se siue metu, siue calliditate, siue alio pacto ab adversario circumventum. Denique *Judicium calumniae* intendi in actorem poterat, qui reum per calumniam in ius vocasset, qui propterea in impensas damnabatur.

Sed si nullo modo reus se tueri posset, *iudicatum fuisse* cogebatur, idque, si pecunia reddenda foret, intra dies triginta; quod nisi fecisset, a praetore addiebatur creditori, qui victum privato in carcerem delinchat, donec

aut opéra aut pecunia sibi ab illo satisfactum esset. Hi autem homines in servitutem ad tempus dati *nexi* vocabantur, vel etiam *nexu vincti*.

CAPUT II.

De Judiciis Publicis.

Cur ea judicia, in quibus quaestio de criminibus instituebatur, *publica* vocarentur, superius dictum est. His vero exercendis reges ipsos antiquitus vacasse, nemini dubium. Exactis regibus, quoties de aliquo facinore quaestio habenda esset, *quaesitores paricidii* ad hoc fungendum munus vel suffragiis populi, vel senatus consulto creabantur. Cum vero *quaestiones perpetuae* constitutae sunt, tunc, cum praetores in singulos annos renuntiarentur, ut iisdem praessent, illae stabili perpetuaeque ordine ab ipsis exercebantur. Quod si crimen aliquod vel novum, vel maxime nefarium delatum esset, tum quaestor extra ordinem, ut olim, creabatur, ut in causa Milonis evenit. Verum ad crimina, circa quae judicia publica versata sunt, jam gradum faciamus.

Repetundarum crimen tum magistratum fuit, qui cum provincias gererent, sociorum fortunas diripuissent, tum etiam magistratum urbanorum et iudicum, qui sui muneris caus-

sa pecuniam a civibus extorsissent. Hoc crimen ex eo nomen desumpsit, quod pecuniae per injuriam acceptae forent *ripelendae*. *Pock-latus* autem pecuniae publicae furtum fuit. De *ambitu* vero erant rei, qui, ut honores assequerentur, nimis impense petendo rogandoque *ambibant*, largitionibus gratiam populi sibi captabant, quique in primis per *sequestres* ac *divisores* emebant suffragia.

Majestatis crimine populi majestas minuebatur, ut cum quis magistratus suum munus fungenti obsisteret, cum seditio in exercitu excitaretur, cum dutes hostium ob lucrum in libertatem restituerentur etc. At vero longe aliud ab hoc fuit *Perduellio*is crimen, quo civium libertas vel respublica hostili animo laederetur; quod sane a populo per comitia puniebatur. Crimen *Falsi* ab illis admittabatur, qui vel testamenta aliasque tabulas, vel pecuniam fraude depravassent.

Parricidae dicti olim fuerunt quicunque capitali aliquo crimine obstringerentur. At quaestio de parricidia proprie ad parentum interfectores pertinuit, quam postea Pompejus lege sua ad aliorum vel cognationis vel affinitate junctorum interemptores protulit. Cum his conjungendi sunt *Sicarii* et *Venefici*, quorum alteri fuerunt, tum qui hominem occiderant, tum qui sicam aliunde telum parato ad caedem animo gestaverant; alteri vero erant, qui veneno aliquem peremerant, vel qui illud fecerant, vendiderant, emerant, habuerant, dederant.

De *Vi* denique rei habebantur, qui in rem publicam conjurassent; qui arma domi aut ruri, praeterquam ad venationem, aufiter, collecta habuissent, quique possessorem armata manu a fundo eiecissent, aut aliud simile perpetrassent. Sed hisce variis criminum generibus expeditis, ipsum publicorum judiciorum ordinem videamus.

Qui reum aliquem facere volebat, primum in jus vocabat, ut antea diximus, cum de privatis judiciis ageretur. Ubi vero in jus ventum erat, ille postulabat a praetore, ut sibi *deferendi nominis* potestas fieret. Quod si plures id postularent, tunc ante instituendum erat iudicium, cuiusnam *nominis delatio* potissimum daretur, quod genus iudicii *divinatio* dicebatur, cum quasi iudicibus divinandum esset, quis eorum maiore fide et consilio esset causam acturus. Ex hoc iudicio sequebatur, ut uni deferendi munus tribueretur, ceteri vero, si vellent, *subscriptores* essent.

Hic autem, cum praestituta die ad praetorem venisset, coram adversario, *ejurata* prius *calumnia*, uti supra dictum est, ejus nomen defererebatur aliqua formula, qualis haec de repetundis, quam Tullius in Verrem Siciliae nomine sic pronuntiavit: *Quod auri, quod argenti, quod ornamentorum in meis urbibus, sedibus, delubris fuit; quod in unaquaque re beneficio senatus populiue Romani juris habui, id mihi tu, C. Verres, tripulisti: quo*

nomine abs te sestertium millies ex lege repeto.

Tum si accusatus silentio aut confessione se ream prodidisset, illico in causis seu repetundarum, seu peculatus, *lis aestimabatur*, si vero inficiatione, aut alio quovis pacto a se crimen repulisset, tunc primum praetor *nomen recipiebat*, deinde edicebat diem, quo accusator reusque adesse deberent, isque ferme decimus erat, aut tricesimus. Sed in criminibus repetundarum plus temporis sumebatur, ut esset inquirendi spatium per provinciam; unde Cicero centum et decem dies in Verris causa postulavit.

Interea obsoletam vestem indutus reus, barba capilloque promisso, misericordiam citare nitebatur, imo etiam cognati, affines, atque amici ipsius sordidati prodibant. Unde Tullius de se inquit orat. *post reditum ad Quirites: Pro me praesente senatus, hominumque praeterea viginti millia vestem mutaverunt.*

Nec vero est omittendum, quod reus sibi patronos ac laudatores parabat; quorum illi causam agebant, hi autem decem saltem numero ipsius vitam laudabant, ut patet ex Tullio V. in Verr. 22. *In judiciis qui decem laudatores dare non potest, honestius est nullum dare, quam illum quasi legitimum numerum consuetudinis non explere.*

Cum vero ad dictam diem praetoris jussu accusator et reus citati essent, si ille non adesset, hic e reorum numero tollebatur. Unde Cic. II. in Verr. 40. *Omnis, inquit, illa*

mea festinatio fuit . . . ne tu ex reis eximeris , si ego non adfuissem ad diem . At si reus abesset , nec esset excusatus , primum classico a iuris aedibus evocabatur , tum vero , si nec ita se stitisset , absens damnabatur .

Ubi autem uterque ad tribunal conveniant , Praetor e iudicum numero eos sortiebatur , qui in ea causa forent iudicaturi : ex quibus aliquot minus idonei tum a reo , tum ab accusatore rejici poterant ; in quorum deinde locum alii sorte ducebantur . Quos in iudicium sors obtulerat , ii praekonis voce citabantur , eorumque nomina libellis consignata et apud Praetorem servabantur , atque in vulgus etiam mittebantur , ne pro selectis iudicibus alii per fraudem supponerentur . De hoc Tullius Act. I. in Ver. *Libelli nominum vestrorum consilique hujus in manibus erant omnium .*

His peractis , accusatio instituebatur afferendo testimonia , tabulas , quaestiones , et orationem ad crimen comprobandum atque exaggerandum compositam . Rei defensio sequebatur , in qua patronus vel ream jure aliquid fecisse , vel nihil mali admisisse contenderet , rationes ex ejus vita petens , et testimoniis utens laudatorum , quos antea memoravimus .

Accusationem ac defensionem illico sententiae latio excipiebat , nisi tamen ad illud iudicium ex lege *comperendinatio* spectaret , quae quidem fuit altera actio plerumque *perendis* ,

unde nomen accepit, instituenda, eoque pacto, ut inverso ordine prior reus, posterior verba faceret accusator. De hac ait Cicero *Idem in Ver. 6. adimo comperendinatum; quod habet lex, molestissimum, bis ut causa dicatur.*

Cum autem ferri deberet sententia, Praetor datis tribus tabellis, in quarum una absolvente habebatur litera A., in altera condemnante legebatur C., in tertia ampliante N. L. idest *Non liquet*, iudices mittebat in consilium; qui in urnam, quam vellent, singuli tabellam injiciebant. *Ampliare* autem fuit, rem utpote non adhuc bene cognitam ad aliud tempus amplius cognoscendam reficere.

Eductis diremptisque tabellis, Praetor ex majore eorum numero sententiam pronuntiabat, aliqua ejusmodi utens formula: *Videtur jure fecisse, aut non jure fecisse, aut amplius cognoscendum.* Quod si pares ex utraque parte forent judicum sententiae, reus absolvebatur. Reus autem absolutus poterat in adversarium calumniae iudicium intenderé; condemnato poena erat subeunda, modo ne implorati tribuni intercessio subveniret. Jam verb de poenis sermonem habeamus.

Octo numerabantur poenae, *Damnatio, Vincula, Verbera, Talio, Ignominia, Exsilium, Servitas, Mors.* *Damnatio* tum *Multam*, tum *bonorum Publicationem* comprehendit. In ea illa sita erat, ut alicujus summae reus damnaretur; haec autem in eo, ut dampnati bo-

nae reipublicae addicerentur, quam poenam praecipue patriae hostes dabant; quorum etiam domus saepe funditus everti solebat, ipsius vero area alicui naminum consecrari; quod ipsum de domo Ciceronis exulis per Clodium actum est, eaque diruta, templum inibi Libertati positum.

Per *Vincula* intelliguntur *Manicae*, *Pedicae*, *Compedes*, *Catena*; in primis vero *Carcer*. Hic autem jam antiquitus ab Aeneo Martio exstructus est, ut supra diximus, in quo quidem duo arctioris custodiae loca fuerunt, *Tullianum* seu *Latomiae*, atque *Robur*. *Tullianum*, cui a Servio Tullio auctore nomen factum, pars carceris erat humi depressa, ac tenebrosa, ubi interdum malefici coniecti, quae etiam, appellatione a Syracusano carcere desumpta, *Latomiae* nuncupata est; quo quidem nomine lingua Siculorum *lapidinae* dicebantur. *Robur* autem area veluti roborea in ipso carcere erat, in quam rei includebantur.

Verbera quoque antiquissimum inter supplicia locum habuerunt. Hinc horrendum illud carmen in reos jam primitus pronuntiarum solitum: *i lictor, collige manus, verbera intra, vel extra pomerium* Liv. l. 26. Postea vero per legem Porciam a M. Porcio Laeca tribuno plebis latam vetitum est, ne olives Romani verberarentur; quae tamen non semper servata est.

Talionis poena haec fuit, ut taliter aliquis

puniretur, ut fecisset. Si quis itaque memum alicui abscidisset, oculum eruisset etc.; ex lege XII. Tabularum ei manus debebat amputari, excuti oculus, nisi per pactam pecuniam a Talionis acerbitate se vindicaret.

Ignominia duplex erat, altera, quam Censor, altera, quam Praetor imponebat; illa ruborem tantummodo afferebat, haec autem, quae huc pertinet, quaeque proprie *infamia* dicta est, publicorum munerum jure destituebat.

Exsilium non patrium modo domicilium, sed jura etiam civitatis adimebat; quae quoniam nemini invito auferri poterant, idcirco *coacti*, *aquae*, et *ignis interdictio* haec poena irrogabatur; unde reus, quo vitam sustinere posset, sua sponte alio se conferebat. Sed per *Relegationem*, quae reus a finibus, sive Urbis, sive totius Italiae coactus est abire, civitatis jura minime erepta sunt. Hinc Ovidius V. Trist. II.

Nec vitam, nec opes, nec jus mihi civis ademit;

Nil nisi me patriis jussit abesse focis;

Ipse relegati, non exulis mitur in me

Nomine.

Per *Servitutem* cum universis bonis libertas amittebatur; eaque poena in incensos adhiberi solebat; inque illos, qui ad militiam vocati non respondissent.

Mors superest variis olim illata modis. Vel enim noxii virgis caesi arbori suspendebantur, vel percutiebantur securi, vel e ru-

pe Tarpeja deiciebantur , vel strangulabantur in Tulliano . At parricidarum poena fuit , ut culeo scorteo insuti una cum cane , gallo , vipera , et simia in mare vel in profluentem projicerentur .

VII. DE ROMANA MILITIA TERRESTRE

Ad Romanorum Militiam devenimus , rem utique cognitione dignissimam , cum pleni sint poetarum libri , plena historicorum monumenta , plena bellicorum ejus gentis facinorum vetustas . Ab ea enim gente nihil excultum magis est , quam ars militandi , cum ipsi datum esset arma in remotissimas quasque regiones inferre , ut ceteris hominibus redderet humanitatem ; ut illam retunderet ferocitatem , quae in plerisque populorum tantum inoleverat . De Romana igitur dicturi militia , primum exponemus , quidnam servaretur , cum militum habendus esset delectus , tum de militum ordinibus , de armis , de aciei ordine , de castris , de praemiis , poenis , ac missionibus , de machinis ac tormentis verba faciemus .

CAPUT I.

De Delectu.

Cum militum delectus habendus esset, populo tributim convocato, et quidem in Capitolium, vel in Campum Martium, summaeque rei praesidentibus Consulibus, Tribuni militares e tribubus forte ductis illos potissimum seligebant, qui aetate essent idonei, nimirum qui septimum et decimum attingissent annum. At contra qui quadragesimum sextum annum excesserat, militiae onere eximebatur, quamvis nonnulli ad quinquagesimum usque aetate tractare cogerentur, si scilicet statuta stipendia nondum confecerant.

Verum non aetatis solum ratio habita fuit, sed ii tantum in militiam adscribi poterant, quibus certus quidam suppetebat census. Quod si in tumultu aliquo proletarii et capite censi collecti fuerunt, ipsos murorum atque urbis custodiae additos, non autem in aciem eductos constat. Libertinos etiam conscribi in more fuit, sed ad navalem militiam, quae omnium vilissima. Servi ad octo milia post Cannensem cladem bellum sponte susceperunt, *Volones* propterea dicti: deerant enim tunc temporis, qui scriberentur. Vide Livium XXIII, 9.

Justis autem de causis a militari munere *vacatio* dabatur, propter aetatem scilicet, ut paullo ante significatum est; propter honorem, veluti si quis magistratum aut sacerdotio fungeretur; propter morbum, corporisve vitium, quo laborantes praecipue *causarii* appellati sunt. Emeriti denique, qui militandi tempus absolverant, a belli labore vacabant; necnon illi, quibus senatus populusve sive in aliquot annos, sive in aevum id dedisset.

Verum tumultus causa, nimirum cum grave aliquod bellum a finitimis populis improvise excitaretur, nemo uti vacatione poterat. Hinc Livius VII. 28. *Cum justitio indicto delectus sine vacationibus habitus esset, quod per magnos tumultus fieri solitum erat. Veterani ipsi tunc evocabantur, qui ea de causa dicti sunt Evocati.* Huc e Servii sententia illud Virgilii spoetat *Æn.* VII. 693.

..... desuetaque bello

Agmina in arma vocati subito, bellumque retractat.

Exercitus autem, qui inopinato aliquo urgente bello raptim colligebatur, *subitarius* ac *tumultuarius* dictus fuit: et translate *tumultuarium* dicitur quidquid sine praemeditatione et subito factum est ut *opus tumultuarium*, *tumultuaria oratio*.

Lecti igitur milites per nomina singuli conscribebantur. At ea in re nominis ratio habita fuit, ut primus miles fieret bono no-

mine ; ejusmodi credebantur illa *Valerius* , *Salvius* , *Statorius* . Ex illo autem more ortum est *dare* ; *edere* , *profiteri nomen* (*arrolarsi soldato*) ; et translate *Christianae militiae nomen dare etc.* Praeterea respondere ad nomina est magistratui ad bellum vocanti parere . Adhaec dicitur *milites conscribere* (*assoldare*) ; cum de Romanis civibus sermo est , cum vero de sociis , *imperare milites* (*ordinar leve*) . *Delectum superbissimum habere* (*far leva con tutto rigore*) . *Sacramenta* denique milites spondere cogebantur , se pro patria strenue dimicatuuros , nec usquam abiuros Consulum injussu .

Atque haec de delectu ; qui cum habendus esset , signum e Capitolina arce extollebatur , et rubrum sane ad pedites , coeruleum vero ad equites convocandos . De delectu vero equitum nihil addimus , cum ille longe minoris fuerit momenti , quippe quod eorum nomina a ceteris sejuncta censorium album exhiberet , atque ex eo ordine perquam paucis quique exercitui adscriberentur .

C A P U T II.

De Ordinibus .

Quatuor peditum genera Romano in exercitu fuerunt . *Felites* a *volando* dicti , quod levi armatura hac illac expeditissimi

disturrerent; qui etiam *Rorarii* appellati fuerant, quod ut pluviam ros, ita ipsi aciem praecederent, et fundis jaculisque praecederent, antequam justum praelium inciperetur, Eos etiam *Ferentarios* vocaverunt ab ope ferenda; praeterea *Accentos*; quod ad ministrandum saepe accirentur; denique *Funditores*, *Jaculatores*, *Sagittarios*, et *Balaeares* a *Βολαν*, *jacio*, vel potius ab insulis Balearibus Hispaniae adjacentibus, ubi jaculandi ars possimum: vixit.

Velitibus succedebant *Hastati*, qui olim hastis tantum uti sunt; tum *Principes* praediebantur, qui primam quondam aciei frontem occuparent. Postremus erat ordo *Triarii*, et quidem tertius, nulla habita ratione: Velitum. Hi profecto subsidium laturo presso genu subsidiebant; quare *subsidia* dicti sunt, et *subsidiorii*; ac deinde *succenturiati*, quia Principum centuriis suppetias ibant, Quoniam autem non illi inibant praelium, nisi post profligatos *Hastatos* et *Principes*, hinc in proverbium venit, *res venit ad Triarios* (la cosa è ridotta a mal partito), *Pilanos* etiam a *pilis* nuncupatos eos legimus.

Exercitus autem Romanus quatuor fere legionibus constabat, quamvis longe plures aliquando comprehenderit; quamobrem exercitum consularem duae olim conficiebant legiones cum sociis et equitatu.

Unaquaeque autem legio e decem conflata fuit cohortibus. *Cohors* propria dicebatur

quidquid spatii in anteriore domo vel villa clausum esset, quod nos Italice vocamus *Cortile*. Sic apud Martialem *raucæ cortis aves*. Hac sane notione Ovidius IV. Fast. 704. de vulpe cecinit:

Abstulerat multas illa cohortis aves.

At quoniam hujus quadratam vel rotundam formam quodammodo referebat manus illa militum, eodem donata est nomine; ex quo simul militum *globus* dicta est.

Denique Cohors tres complectebatur *Manipulos*, qui a foeni manipulo quondam praeferi solito sic nuncupati sunt. Et sane Ovidius III. Fast. 58.

Illam quidem faeno sed erat reverentia faeno,

Quantam nunc aquilos cernis habere tuas.
Pertica suspensos portabat longa maniplos,

Unde manipularis nomina miles habet.

Hinc igitur fit, ut quaeque legio triginta haberet manipulos, seu sexaginta centurias; cum in duas centurias quilibet manipulus divideretur.

Sed praeterea omique legioni adnexae erant decem Equitum *Turmae*, quarum singulae ex triginta Equitibus constatas fuisse acceperimus, ita ut hi pro quaque legione trepenti omnino essent. Huc respexit Virgilius, cum IX. 360. inquit:

... equites ex urbe Latina

Tercentum scutati omnes, Volucens magistro.
Adhaec sicuti peditum cohors in tres manipulos, ita Equitum *Turma* in tres *Decurias* distribuebatur.

Sed praeter Romanos milites legionibus adjiciebatur consertissimum sociorum agmen. Illi itaque cum peditum numero Romanos pedites plerumque aequarent, equitatu vero equites Romanos duplo excederent, in dextram sinistramque distracti interjectas legionarias cohortes in acie hinc atque illinc tegebant; qua de re per quandam similitudinem ex avium corpore desumptam *Alares*, atque *Alae* nuncupati fuerunt. Et sane inquit Livius XL. *Egregie legiones, nec segnius duae alae pugnabant*. Ubi uno *Alarum* nomine universos socios comprehendit. Hinc et *Alares* cohortes apud eundem legas, nimirum sociales, et *Alarios* equites, quo a *Legionariis* distinguantur.

Verum nonnunquam apud Historicos occurrunt *Extraordinarii* pedites, vel equites, qui profecto e sociorum numero ad Consulum usum eligebantur. Rursus ab *Extraordinariis* *Ablectos* secernere solebant, qui ipsis Consulibus quasi satellites essent et custodes.

Ex his autem ordinibus, quos hactenus enumeravimus, facile erit numerum militum cum singulis legionibus, tum universo exercitui adscriptorum colligere. Nam cum quisque manipulus militibus centum viginti constaret, certe quidem cohors quadringentos viginti complectebatur; additis nimirum sexaginta Velitibus, quod solemne fuit; Legio vero, si id nominis stricte sumas, quater mille ducentos habebat milites: cui si parem

F

addideris sociorum pedibus merentium multitudinem, evadet illa ad octies mille et quadringentos; quibus si tandem trecentos Equites legionarios, et sexcentos alarios adjicias, numerum 9300 conficies; quot sane milites quaeque Legio late sumpta excipiebat. Justus igitur consularis exercitus, cui duae Legiones addictae fuerunt, militibus 18600. instruebatur: ad hos autem si totidem alii accesserint, Romani exercitus bellatorum numerus clare patebit. Hujusmodi autem in re non idem mos semper servatus est.

C A P U T III.

De Ducibus.

Inter Duces, omissis Signiferis (gli Alfieri) primi sese nobis offerunt Centuriones (i Capitani), quos a Tribunis electos sexaginta numero pro quaque legione, et binos singulis manipulis attributos fuisse constat. Hoc certe illustre munus ob res optime in bello gestas potissimum dari consuevit. Hinc Lucanus de quodam cecinit VI.

. . . . . *ibi sanguine multo*

Promotus Latiam longo gerit ordine vitem.
Quae quidem Centurionum insigne fuit. Ea de re Pisonem Cicero carpit orat. in Pisonem 36. quem, ait, *centurionatus palam vendidisse, ordinesque per servulum adsignasse,*

scilicet per nundinationis interpretem, non per tribunum.

E Centurionibus vero praestantissimus fuit habitus ille, qui dextrae centuniae primi Triariorum manipuli praerat. Hic autem manipulus cum *Primus Pilus* diceretur, ille centurio *Prinipilus* nuncupatus est. Huius tanta erat dignitas, ut ceteris centurionibus una signa tuentibus, apae totius legionis Aquilam asservaret. Hinc Iuvenalis XIV.

*Et locupletem Aquilam tibi sexagesimus annus
Afferet . . . .*

Ex quo colligitur, id muneris in senes tantum et virtute spectatos viros collatum fuisse, quod et opes plurimas secum afferebat, ac praeterea equestrem dignitatem. Unde Martialis VI. Ep. 58.

Et referes Pitti praemia clarus eques.

Quilibet vero Centurio sibi quemdam veluti vicarium eligebat, quem aliqui *Optionem* vel *Succenturionem* appellant, olim autem *Accensum* dixere. Tribunorum etiam et Ducum *Vicarios* apud Latinos scriptores saepe invenias.

Sequuntur Tribuni militum (i Colonnelli), qui sex numero universae praerant legioni, ita tamen ut bini duobus mensibus alternisque diebus singuli manus obirent. Iure igitur de semetipso dixit Horatius. I. Sat. 4.

Quod mihi paruerit legio Romana Tribuno.

Ipsi per Consules, vel per populum etiam,

F 2

addideris sociorum pedibus merentium multitudinem, evadet illa ad octies mille et quadringentos; quibus si tandem trecentos Equites legionarios, et sexcentos alarios adjicias, numerum 9300 conficies; quot sane milites quaeque Legio late sumpta excipiebat. Justus igitur consularis exercitus, cui duae Legiones addictae fuerunt, militibus 18600. instruebatur: ad hos autem si totidem alii accesserint, Romani exercitus bellatorum numerus clare patebit. Hujusmodi autem in re non idem mos semper servatus est.

C A P U T III.

De Ducibus.

Inter Duces, omissis Signiferis (gli Alfieri) primi sese nobis offerunt Centuriones (i Capitani), quos a Tribunis electos sexaginta numero pro quaque legione, et binos singulis manipulis attributos fuisse constat. Hoc certe illustre munus ob res optime in bello gestas potissimum dari consuevit. Hinc Lucanus de quodam cecinit VI.

. . . . . *ibi sanguine multo*

Promotus Latiam longo gerit ordine vitem.
Quae quidem Centurionum insigne fuit. Ea de re Pisonem Cicero carpit orat. in Pisonem 36. quem, ait, *centurionatus palam vendidisse, ordinesque per servulum adsignasse,*

scilicet per nundinationis interpretem, non per tribunum.

E Centurionibus vero praestantissimus fuit habitus ille, qui dextrae centuniae primi Triariorum manipuli praecerat. Hic autem manipulus cum *Primus Pilus* diceretur, ille centurio *Primipilus* nuncupatus est. Huius tanta erat dignitas, ut ceteris centurionibus sua signa timentibus, apud totius legionis Aquilam asservaret. Hinc Iuvenalis XIV.

*Et locupletem Aquilam tibi sexagessimus annus
Afferet . . . . .*

Ex quo colligitur, id muneris in senes tantum et virtute spectatos viros collatum fuisse, quod et opes plurimas secum afferebat, ac praeterea equestram dignitatem. Unde Martialis VI. Ep. 58.

Et referes Pili praemia clarus eques.

Quilibet vero Centurio sibi quemdam veluti vicarium eligebat, quem aliqui *Optionem* vel *Succenturionem* appellant, olim autem *Accensus* dixere. Tribunorum etiam et Ducum *Vicarios* apud Latinos scriptores saepe invenias.

Sequuntur Tribuni militum (i Colonnelli), qui sex numero universae praerant legioni, ita tamen ut bini duobus mensibus alternisque diebus singuli manus obirent. Iure igitur de semetipso dixit Horatius. I. Sat. 4.

Quod mihi paruerit legio Romana Tribuno.

Ipsi per Consules, vel per populum etiam,

addideris sociorum pedibus merentium multitudinem, evadet illa ad octies mille et quadringentos; quibus si tandem trecentos Equites legionarios, et sexcentos alarios adjicias, numerum 9300 conficies; quot sane milites quaeque Legio late sumpta excipiebat. Justus igitur consularis exercitus, cui duae Legiones addictae fuerunt, militibus 18600. instruebatur: ad hos autem si totidem alii accesserint, Romani exercitus bellatorum numerus clare patebit. Hujusmodi autem in re non idem mos semper servatus est.

C A P U T III.

De Ducibus.

Inter Duces, omissis Signiferis (gli Alfieri) primi sese nobis offerunt Centuriones (i Capitani), quos a Tribunis electos sexaginta numero pro quaque legione, et binos singulis manipulis attributos fuisse constat. Hoc certe illustre munus ob res optime in bello gestas potissimum dari consuevit. Hinc Lucanus de quodam cecinit VI.
 . . . . . *ibi sanguine multo*

Promotus Latiam longo gerit ordine vitem.
 Quae quidem Centurionum insigne fuit. Ea de re Pisonem Cicero carpit orat. in Pisonem 36. quem, ait, *centurionatus palam vendidisse, ordinesque per servulum adsignasse,*

scilicet per nundinationis interpretem, non per tribunum.

E Centurionibus vero praestantissimus fuit habitus ille, qui dextrae centuriae primi Triariorum manipuli praeerat. Hic autem manipulus cum *Primus Pilus* diceretur, ille centurio *Principilus* nuncupatus est. Huius tanta erat dignitas, ut ceteris centurionibus sua signa tuentibus, ipse totius legionis Aquilam asservaret. Hinc Iuvenalis XIV.

*Et locupletem Aquilam tibi sexagessimus annus
Afferet . . . .*

Ex quo colligitur, id muneris in senes tantum et virtute spectatos viros collatum fuisse, quod et opes plurimas secum afferebat, ac praeterea equestrem dignitatem. Unde Martialis VI. Ep. 58.

Et referes Pili praemia clarus eques.

Quilibet vero Centurio sibi quemdam veluti vicarium eligebat, quem aliqui *Optionem* vel *Succenturionem* appellant, olim autem *Accensus* dixere. Tribunorum etiam et Ducum *Vicarios* apud Latinos scriptores saepe invenias.

Sequuntur Tribuni militum (i Colonnelli), qui sex numero universae praerant legioni, ita tamen ut bini duobus mensibus alternisque diebus singuli munus obirent. Iure igitur de semetipso dixit Horatius. I. Sat. 4.

Quod mihi paruerit legio Romana Tribuno.

Ipsi per Consules, vel per populum etiam,

F 2

modo e plebejis, modo ex equitibus, et non raro e Senatoribus eligebantur. Hinc Tribuni *Angusticlavii* et *Laticlavii* occurrunt ea de causa, quam alibi protulimus. Ipsorum munia erant jus dicere, signum dare excubiis, curare vigilias, munitiones, et campestris militum exercitationes etc. Ornamenta vero fuere annulus aureus, ac vestis paulo fortasne splendidior, qua centuriones ipsi non caruisse videntur.

Hactenus dicti ductores peditibus imperabant; at equitum turmae singulae ternis Decurionibus parabant, et socii Praefectis, qui Tribunis numero ac potestate pares erant, quique reliques sociorum duces; Centuriones nimirum et turmarum Praefectos, creasse creduntur.

Universis autem copiis praeficiebantur Legati (i Luogotenenti generali) tot fere, quot erant legiones, qui uni suberant Imperatori.

Denique unius Imperatoris (il Generale dell' armata) ductu auspiciisque omnia, quae ad bellum spectabant, gerebantur. Sed Svetonius de Augusto 21, *domuit partim ductu, partim auspiciis suis*, scilicet cum aliis ipse interesset bellis, alia aliis peragenda manderet. Hoc autem ex eo ortum est, quod res bellicam administrabant auspicato, auspicia vero pro ineundo bello captanda ad Imperatorem pertinebant; quare quamvis ipse abesset, res tamen ejus auspiciis geri dicebatur;

Id vero ad alia translatum est : e. g. *Sub alicujus auspiciis ductuque operam literis navare.*

C A P U T IV.

De Militum Armis.

Velitum arma fuere *Gladius Hispaniensis, Hastae, Parma, et Galea*. *Gladio Hispaniensi utebantur*, si quando colloto pede pugnandum esset, qualis autem fuerit hic gladius, ex illo Livii XXII. 46. intelligitur, ubi ait : *Gallis praelongi* (gladii erant) *ac sine mucronibus : Hispano punctim magis, quam caesim, assueto petere hostem, brevitare habiles et cum mucronibus. Hastis praeterea septem numero uti solebant ad emittendum aptis, cum familiarius ipsis esset eminere, praeliari. Parma fuit brevis ac rotundus clypeus, eamque Albam vocat Virgilius IX. 348.*

... parmaque inglorius alba.
In qua nimirum nullum omnino insigne insculptum erat. Velitum autem *Galea* e corio fuit confecta, ita ut *απο τῆς γαλῆς*, i. e. a *Felle*, nomen accepisse videatur. Eandem *Cudonem* a *Κωδειον*, *Caput* appellatam aliquando invenies. Silius VIII. sic canit :

... caput his cudone ferino

Stat cautum . . . .

Hastatos vero reliquosque pedites armatos

fuisse accepimus *Gladio Hispaniensi*, *Pilis*, *Scuto*, *Galea* aerea vel ferrea, *Ocreis*, et *Lorica*. Inter *Pila* et *Hastas Velitares* id potissimum interest, quod hae breviores levioresque essent, illa longiora et magis gravia, quae propterea *Lenta* Tibullus appellat IV. I. E.

. . . . *celeremque sagittam*

Jecerit, aut lento perfregerit obvia pilo.

Scutum in eo differt a *Clypeo*, quod hic rotunda esset forma, et ab *Equitibus* plerumque gerébatur, illud vero in longum protenderetur, interdum ovatam, interdum etiam imbricatam exhibens figuram. Hinc Virgilius VIII. 662.

. . . . *scutis protecti corpora longis.*

E ligno confectum scutum, vel ex axiculis viminibusque contextum pelle contegebatur. Unde Virgilius X. 718. *Et tergo decutit hastas.* At vix numerari queunt quaecumque insignia scutis appingi solebant. Pro sexcentis aliis illa duo sat erunt; unum, quod a Sillo cuidam Romano militi tribuitur VIII.

. . . . *cui dirae caelatur laudis honora*

Effigie clypeus; flagrant altaribus ignes:

Tyrrhenum valli medio stat Mucius ira

In semet versa. . . .

Atque hinc interea antiquissimam insignium gentilitiorum originem noscas licet. Alterum vero, quod ab eodem poeta cuidam Gallo attributum fuit IV.

. . . . *Capitolia capta trahebat,*

Tarpeioque jugo demens et vertice sacro

Pensantes aurum Celtas umbone ferebat.

Umbo sane est clypei pars e medio assurgens, qui ferrea lamina contra ictus munitus erat, quemadmodum et tota clypei ora. Hic tamen *Umbo* per synecdochen pro toto clypeo ponitur, ut et apud Virgilium IX. 810.

..... *nec sufficit umbo*

Ictibus .....

Peltae autem duplicis semilunae speciem in superiori parte praeseferebant; unde *Lunatas* illas appellat Virgilius *Æn.* I. 494., quibus sane non absimiles fuere *Cetrae*: utrisque vero exteræ tantum gentes utebantur.

Galeæ Hastatorum aliorumque peditum, de quibus nunc sermo est, ex aere aut ferro conflata non partem solum capitis, quæ capillis tegitur, sed totum pene vultum etiam manebat bucculis utrinque demissis ad tuendas malas; quæ quidem bucculae loreis vinculis sub mento colligabantur. *Cristarum* e galea assurgentium frequens fit mentio apud Scriptores, quas *Apicis* etiam nomine aliquando designant; ut Virgilius X. *Æn.*

Ardet apex capiti.

Ocreas praeterea ad tibias tutandas milites adhibebant. At nonnunquam dextro tantum cruri hoc munimen aptabatur, ubi cominus pugnandum esset; tunc enim dextros pedes inante habebant milites: contra vero populi illi, qui jaculis praeliebantur, sinistrum crus ocrea tegebant; quod de Samnitibus referunt Auctores.

Lorica a *loro* sortita est nomen, quod olim e corio fiebat ad muniendum pectus; deinde vero hamis seu annulis ferreis aereisve contexti coepit, qui plerumque etiam ferreas aereasve laminas squamarum piscis imaginem praebentes innecterent ad contegendum non pectus modo, sed pectori quoque vicinas partes. Virgilius *Aen.* XI. 487.

. . . *Rutulus thoraca indutus ahenis*

Horrebat squamis . . .

Atque III. 467.

Loricam consertam hamis auroque trilicem. *Lorica* sane *trilix* aut *bilix* est, in qua catenae aut laminae triplici vel duplici ordine conserebantur; quamquam possent item voces illae ad linteas loricas referri, quarum fila e duobus aut tribus liciis constabant. *Loricae* vero veterum, et praecipue *Homericae* e duabus laminis aereis ferrisve confectae fuere, quarum altera pectori, dorso altera aptabatur, ambas fibulis in utroque latere iungentibus.

Arma denique *Equitum* inter ea habentur, quae jam memoravimus; illud tantummodo adjicimus, *Cataphractus* Equites nuncupatos illos fuisse, qui ferro undique circumtecti erant, atque equis etiam ad ungulas usque ferro munitis utebantur; idque apud *Parthos* ac *Sarmatas* in more fuit. Haec autem vox *Cataphractus* a *καταπρασσω*, quod est *armis undique munire*, descendit.

CAPUT V.

De Aciei Ordine.

A *Cies* modo *Duplex*, modo *Triples* occurrat; nimirum cum vel in duas partes, dextram laevamque, dividebatur, vel prae-ter eas alia media acies exsurgebat. Rur-
sus *Duplex* acies *aequata* et *recta fronte* pro-
gredi dicta est, cum pariter utraque parte concurreret, *obliqua fronte*, cum altera pars ante alteram ageretur. At in *Triplici* acie si media pars subsistat, et duo cornua pro-
moveantur, *Sinuata* acies erit; si media pars prae cornibus prominere, *Arcuata* acies dicebatur.

Deinde pro varia, quam referebat, rerum specie varia nomina Acies assumpsit. Namque appellata est *Cuneus*, quando angustam habens frontem exercitus sensim retrorsum latior explicaretur. Si contra in extrema parte angustior esset exercitus, et frontem versus magis pateret, vocata est *Forceps*. At *Glo-
bus* dicta est, si quando copiae in orbem dis-
ponebantur. Aciem vero dixere *Serram*, cum ita pugnabatur, ut primae aciei mani-
pulis aliis prominentibus, aliis retro consi-
stentibus, quaedam veluti dentatae serrae spe-
cies appareret. At vulgaris Aciei forma fuit quadrangula, sed ita, ut vel majorem lati-

tudinem, quam longitudinem haberet, vel contra longior esset, quam latior, et tunc *Turris* est appellata. Praeterea *extenuare aciem* dixerunt, cum copias in Cunei formam instruerent, *diducere aciem* est in Forcipis figuram copias disponere.

Omnem vero curam in locandis signis veteres adhibuerunt, quae si evertantur, nullo negotio universus exercitus perturbatur. Itaque cum singulis manipulis in agmine sua signa praerent, in acie tamen *Antesignani* ante locati ea tutabantur. Hoc autem nomen non raro universos hastatos designat, qui scilicet praecipua signa anteibant. Livius XXX. *Vias patentes inter manipulos antesignanorum Velitibus complet.* Praeterea *Postsignani* fuere, qui in extrema acie praecipua signa subsequantur. Hinc Ammianus: *Cum ad alios Postsignanos in acie locatos extrema venisset.*

Atque hic praetereundum non est, sicuti Aquila plerumque argentea vel aurea summae hastae praefixa legioni universae signo erat, ita reliqua signa prae se tulisse effigies rapacium aliquot animalium, ut lupi, minotauri, equi, apri, draconis. De duobus draconariis, qui Christianae deinde militiae nomen dederant, elegantissime cecinit Prudentius. *Proque ventosis draconum, quos gerebant, pallis Praeferunt insigne lignum, quod draconem subdidit.*

Mitto postremo quascumque Deorum Principumque imagines signis addiderunt,

Universus igitur exercitus, oculis in Signiferos veluti defixis, ab eorum nutu pendere videbatur, qui postquam signa fixerant, ille stabat, ubi vero vellerant signa, continuo se movebat. Hinc *signa vellere* vel *movere* (marchiare), *signa conferre*, (attaccar la battaglia), *signa submittere* (arrendersi). Hinc translate Statius IV. Silv. 2. 41.

. . . . . *submittentque modeste*

Fortunae vexilla tuae . . . . .

Vexilla autem ita dicta quasi parva vela, quae hastis aptabantur, quamvis sequiori aevo cohortibus data sint, priscis tamen temporibus Equitum propria fuerunt, qui propterea *Vexillarii* dicti sunt, sicut eorum alae *Vexillationes*.

C A P U T VI.

De Castris.

Ad Castra construenda pelles vulgo adhibitae fuerunt; ex quo frequens illud: *sub pellibus esse* (stare accampato). Hae autem cum funibus ad clavos humi fixos alligatis tenderentur, hinc *Tentorium* nomen accepit; atque hinc etiam *Tendere* (accamparsi). Ita Virgilius II. 29.

Hic Dolopum manus, hic saevus tendebat Achilles.
Non raro tamen, si diu subsistendum esset, e tabulis confecta tentoria fuerunt, et Ta-

bernacula appellata, aut *Papilioes*, quae vox proprie vermiculos quosdam alatos significat, qui luminibus accensis advolitant, quos vocamus (*Farfalle*). In unoquoque tentorio seu contubernio undecim contubernales milites manebant, quorum qui reliquis praecerat, *Decanus* dicebatur, atque etiam *Caput contubernii*.

Castra duplicis fuere generis. *Aestiva*, atque *Hiberna*. Atque illa quidem modo *Castra*, et sequiori aëvo *Mansiones*; dicta sunt, si nimirum in iis una tantum nox agenda esset; ex quo saepe *prima*, *altera*, *tertia* etc. *castra* pro *prima*, *altera*, *tertia* etc. itineris die dici consueverunt; modo vero *stativa*, si diutius esset in illis subsistendum. At *Hiberna*, quo sese per hiemem milites recipiebant, accuratius instruebantur, ita ut non paucae urbes ipsis originem suam referant acceptam.

Castro-*rum* portae quatuor recensentur; *Praetoria*, a Praetoris tabernaculo nomen sortita, quae etiam *Extraordinaria* dicta est ab extraordinariis turmis et cohortibus ibi tendentibus; duae *Principales* a principibus sic nominatae, nimirum primis exercitus ducibus, ad quorum tentoria maxime ducebant, vel etiam a *Principiis*, quae via erat media castrorum longe ante alias celeberrima; *Decumana* denique *Praetoria* opposita, quae ceteris erat patentior.

Praeterea circumjecto *Vallo* et praeducta fossa castra muniabantur, ne improvisi hostes

irruerent ; Vallum autem agger et pali construebant. At *Vallum caecum* erat, cum in fossis praeacuti pali humi defixi herbis frondibusque obtegebantur, quo hostes imprudentes inciderent. Verum ad munia in Castris exerceri solita jam gradum faciamus.

Excubiarum persaepe fit mentio, quarum quaeque quatuor complectebantur milites. Hinc in Actis Apostolorum 12. de Petro legitur : *Misit in carcerem tradens quatuor quarternionibus militum custodiendum*, videlicet excubiis quatuor. Earum profecto erat Tribunorum, Quaestoris, ac Legatorum tentoria tueri, eosque per castra incedentes assectari. Apud Imperatorem manipulus æ Equitum turma quotidie excubabat ; Equitibus autem Triarii per excubias ministrabant. Pro singulis castrorum portis una saltem aderat cohors et turma, quae appellatae *Stationes*. Atque id per diem servatum est.

Nocte autem *Excubiarum* vices *Vigiliae* gerebant, quae eodem, ac illae militum numero constabant, ita ut eorum singuli tribus horis vigilarent, cum reliqui interea somno indulgentes adjacerent. Nocturna siquidem ac diurna spatia tunc in duodecim semper horas dispertiebantur. Hinc ortum habuere illa : *prima, secunda, tertia, quarta noctis vigilia*. Exteriores vero Castrorum ambitum noctu Velites tuebantur.

Adhaec cuque Vigiliarum militi tesserula dabatur his aut similibus inscripta notis H

I. V. I., nimirum *Hastatus Manipuli Primi Vigilia Prima*, ut ea mane reddita Tribunus conspiceret, quis in quo manipulo et quota vigilia munus fecisset.

At longe aliud fuit illarum tesserarum genus, quae quotidie sub solis occasum a Tribunis datae *Tesserariis* universum exercitum quam celeriter circumibant, et dabantur legendae Centurionibus, ut per ipsos notum omnibus fieret verbum aut sententia, quam pro Imperatoris arbitrio illae praeseferebant, atque hac ratione nocturnas inter tenebras amicum ab hoste internoscerent; cuiusmodi est apud nostros il *Santo*. Porro tesseris utebantur etiam, ut ductum mandata militibus aperirentur. Hinc Virgilius VII.

Classica jamque sonant, it bello tessera signum.

Vigiliis itaque sic dispositis, ut ante diximus, *Circuitores*, quatuor scilicet ex unaquaque legione equites, eas partita vice lustrabant, atque ab ipsis colligebant tesseras mane ad Tribunum allaturi. Porro illi ad Primum Pilum accubabant, cujus centurio signum quaque vigilia dandum curabat. Unde Propertius:

Et jam quarta canit venturam buccina lucem.

Praeter hoc excubandi munus alia nonnulla erant, ut fossam praeducendi, vallum struendi etc., quibus quiungebantur milites, *Munifices* dicti sunt, cum interea equites, veterani, et evocati, atque in primis duces omnes essent *Immunes*. Huc quodammodo

De Romana Militia Terres. 135
spectant *Lixae* et *Calones*, servi militares in
castris aquae et lignis comportandis, aliisque
vilioribus ministeriis addicti. Hactenus de
Castris.

C A P U T VII.

De Militum Praemiis, Poenis, et Missionibus.

Praemia quidem varia pro vario gesto-
rum genere fuerunt. Nam qui hostem sin-
gulari certamine percusserat, *hasta* eaque
pura, ferro nimirum experti, donabatur. Qui
vero spolia etiam detraxerat, si quidem pe-
des esset, plerumque *Armillas* in brachiis ge-
rendas recipiebat, si vero eqnes, *Phaleras*,
aut *Torquem*, ut e *Silii* versibus patet;

. . . . *phaleris hic pectora fulget,*
Hic torque aurato circumdat bellica colla.

Praeterea *Coronam Civicam* e quercu, aut
ilice, consequebatur, qui civem servaverat;
Obsidionalem, qui obsidione urbem eripuerat,
ejusque materia fuit gramen e loco ipso ante
obsesso decerptum; *Muralem* murorum ve-
luti pinnis ornatam, qui hostium muros pri-
mus ascenderat: *Castrensem* sive *Vallarem*, in
qua insigne valli apparebat, qui in inimica
castra primus irruperat; *Navalem*, qui in ad-
versariorum naves prior transilierat; quae tres
postremae ex auro confatae fuerunt. His addi-

mus *Coronam Rostratam*, quae aurea rostrorumque notis distincta ob insignem aliquam navalem victoriam dabatur. At quod in maximi praemii loco habitum fuit, privatarum aedium parietes postesque spoliis ab hoste deductis victores milites ornabant, quae inde revellere nefas erat.

Atque haec, si *Coronam Rostratam* excipias, militum praemia fuerunt: ducibus autem *Imperatoris* appellatio, quam laureati fasces comitabantur, pro re bene gesta a militibus dabatur, et confirmabatur deinde a Senatu; quae tamen appellatio non cuiuspiam potestatis index, sed virtutis testimonium, ducis cognomini hoc modo apponebatur ex gr. *Marcus Tullius Cicero Imperator*. Nunquam a Senatu decernebatur *Supplicatio*, quae dicta est etiam *Gratulatio*, quam saepe sequebatur *Triumphus*, qua utique declarabatur, adeo insignem fuisse victoriam, ut pro ea reseratis universis sacris aedibus, gratiae Diis agendaessent.

At inter omnes ducum honores maximus fuit *Triumphus*. Cum igitur ille per senatum fuerat decretus, dux statuta die veste triumphali indutus, et laurea ornatus corona, curru a quatuor albis equis tracto per urbem in Capitolium vehebatur, praecedentibus senatoribus, et magna civium caterva comitante. Praeterea praecedebant bellica spolia, ac devictarum urbium et regionum imagines, necnon captivi reges ducesque, po-

stremo victimae immolandae. Triumphantem vero sequebantur cognati et affines, tum victor exercitus laureatus, et quisque militum cum eo praemio, quod fuerat assecutus. In Capitolium deinde pervectus Imperator, ibi Jovis in sinu deposita corona, sacra bobus albis faciebat, ac deinde epulum celebrabatur. Si vero res ab Imperatore gesta non magni fuisset momenti, ei dabatur *Ovatio*. Ovens autem pedibus incedebat, vel equo vehabatur, uno senatu comitante, coronabatur myrto, ovem immolabat; unde ipsum *Ovatio-nis* nomen desumptum est. Hos praeter honores mos etiam obtinuit, ut *statuae Equestres*, vel *Curules*, *Columnae*, *Arcus*, aliaeque virtutis monumenta victoribus ducibus ponerentur.

Poenae autem pro delictorum ratione multiplicis fuere generis, quas tantum recensere sat erit. *Multa*, aut ubi miles statim solvendo non esset, *Pignus*; *Castigatio*, cum cives vite, socii virgis pledebantur; *Fustuarium*, quo rei per commilitones fustibus euncti, aut lapidibus obruti sunt; *Seouris*, cui sub Principibus successit *Gladius*; *Ignominia*, cum hordeum pro tritico dabatur, cum aere privabantur, ex quo aere *diruti*, cum extra castra tendere cogebantur, vel discinctis ac laceris vestibus incedere, vel mutare militiam. Si plures simul deliquissent, *Decimatio*, *Vicesimatio*, et nonnunquam *Centesimatio* adhibita fuit.

Quod ad militum *Missiones* attinet, dicta est *Honesta Missio*, cum quis militia solvebatur, confectis legitimis stipendis, scilicet annorum decem, si esset eques, si pedes, viginti; quinque et viginti, si nauticus miles. *Causaria* dari consuevit, cum ob corporis vitium morbumve aliquis in suam ire domum jubebatur. *Gratiosa Missio* ab imperatoribus impetrabatur, sed saepe erat irrita. *Ignominiosa* dicta est *Missio*, cum quis ob aliquod crimen e militia ejectus est.

C A P U T VIII.

De Bellicis Machinis et Tormentis.

Reliquum est, ut de bellicis machinis, ac tormentis agamus, quorum praecipue usus in urbium oppugnationibus fiebat. Hostilem igitur urbem oppugnaturus exercitus, primo militum corona, eaque duplici aut triplici, illam cingebat. Hinc profecta sunt illa, *Corona urbem cingere*, *Corona capere*, *expugnare*. Tum facta *Testudine* portis succedebant.

Testudo autem Graece dicta *Συναρμις*, i. e. scutorum conjunctio, hoc modo parabatur; nimirum ita scutis scuta apponebantur, ut militum tum capita, tum latera obtegerent. A testudinis inter animantes notissimae figura, quam exhibebat, nomen accepit; quod

nomen utique operi cuique concamerato etiam datum est.

Testudinis forma erat quadrata, vel rotunda; cum esset quadrata, ita dispositis pugnantibus componebatur, ut primi essent altiores, alteri minus elati, tertii minus et sic deinceps, donec, postremis etiam genua innixis, illam figuram *Testudo* exhiberet, qualem solemus in aedificiorum tectis videre. Cum vero illi, qui in fronte atque ad latera locati erant, non super capita, ut ceteri, haberent scuta, sed ante pectus, hinc fiebat, ut nec ipsos tela ex muro immissa attingerent, et testudini injecta, per lubricam ipsius declivitatem innoxia in terram deciderent. Sic formata *Testudo* vel portis admovebatur, ut ante diximus, vel muro, ut hunc everterent, vel ut alii *Testudinem* ipsam superstantes ex aequo cum urbis propugnatoribus decertarent.

Rotunda vero *Testudinis* forma adhibebatur, cum copiae ab hostibus essent circumventae; et tunc ipsae in orbem ita componebantur, ut medii altiores essent, iique, qui circa erant, paulatim undique desiderent, scutis apte super capita et ad latera ita conjunctis, ut vera testudinis expressior forma appareret.

Sed et alia fuit militaris *Testudo*, quadrangula et arcuata, e tabulis compacta, per rotas mobilis, et crudo plerumque contexta corio, sub qua tuti milites muros oppugnant:

Appellata haec est *Rostrata*, cum quadam veluti rostro praemuniretur; *Arietaria*, cum cuspidatum haberet arietem.

Scalae ita nonnunquam compactae fuerunt, ut plicari atque explicari facile possent, *Compactiles* ideo dictae. Non raro speculam quandam e superiore parte sustinebant, e qua spectaretur, quidquid in urbe agebatur.

Crates ad explendas fossas adhiberi solebant. *Vineae* vero speciem vulgaris vineae praeseferentes tegendis militibus erant aptissimae, qui ad labefactandos muros accedebant. Hinc *Lucanus*.

Tunc adoperta levi procedit vinea terra.

Pluteae in absidis imaginem efformatus trihus insistebat rotis, per quas facile agebatur; ope cujus protecti milites defensores missilibus exturbabant. Apud Plautum translate in *Mil. II. 2.* haec habentur: *Ad cum vineas pluteosque agam. Musculus* autem a mure nomen sortitus perfodiendis muris admovebatur. Hinc vero nihil aliud fuit, nisi tabulatum in speciem tecti domorum conformatum, quod quatuor columellis innixum, quas quatuor tigna hinc inde firmas tenebant, phalangis agebatur.

Turris e ligno confecta machina, e qua milites tela in urbem inficientes ejus propugnatores a defensione avertere nitentur. Ex ea aliquando educebatur pons, per quem moenia ascenderent, aut aries, quo quassarent. Nuncupata etiam fuit *Phalarum* nomi-

ne. Hinc Plautus Mostel. II. I. Qui trium
nummorum causa Phalas subeunt.

Tolleno, machinae genus a tollendo dictum,
ad attollendos in murum hostilem milites,
sic parabatur; nimirum trabi in terram defi-
xae superne connectebatur altera transversa
trabs, cujus si caput unum deprimebatur,
erigebatur alterum. In uno autem trabis
transversae capite contexebatur machina e cra-
tibus sive tabulatis, in qua pauci collocati
armati in murum, depresso altero capite,
elevabantur.

Aries erat praegrandis trabs munita ferro
arietini capitis speciem praebente, et subruen-
dis muris erat aptissimus. Catapulta *κατορτυς*
πελτης, hasta nimirum, sic dicta, tela in
hostes emittebat; at quae jaciebat lapides,
Ballista a *Βαλλω* jacio appellata fuit. Face-
te admodum Plautus in Capt. IV. 2. para-
situm ita loquentem inducit; *Meus est balli-
sta pugnus, cubitus catapulta est mihi*. Ad
intorquendas autem lapides Fundis etiam uti
sunt, quibus plumbeas saepe glandes emissas
fuisse compertum est. Hinc Propertius.

Plumbea cum tortae sparguntur pondera fundas.

Verum jaculorum plura fuere genera. Et
primo Faces, quas memorat Virgilius Aen.
I. 144. *Iamque faces et saxa volant*. Secun-
do Phalaricae ita ferro armatae, et pice, re-
sina, stupaque praeditae fuisse dicuntur, ut
transfoderent simul et incenderent, quaecum-
que attigissent, de quibus loquitur Livius

XXI. 2. Praeterea *Verutum*, cui nomen et forma a vera, missile item telum fuit. Adhaec *Hastae*, quarum leviores eminus jacere in more fuit. *Gaesum* denique, jaculum grande longeque feriens, Gallorum peculiare; ex quo Gallia *Gaesata*.

Verum ubi nihil hujuscemodi machinae ac tormenta profuissent, subsidio erant *Cuniculi*, nimirum subterranei quidam meatus, per quos hostilem in urbem aditus pateret; de quibus sic loquitur Martialis XIII. Ep. 60.

*Gaudet in effossis habitare cuniculus antris,
Monstravit tacitas hostibus ille vias.*

His quidem rationibus hostium urbs oppugnari consuevit. At vix dici potest, quibus et ipsi conatibus sese tutati fuerint, qui pro patria, vita, libertate, aris focusque certabant. Nam modo picem, sulphur, bitumen, plumbumque liquatum in ascendentes milites effudisse constat, modo ingentia saxa atque ignem in machinas evolvisse, modo coriis vel cilicis telorum ictus elusisse, atque alia molitos esse, quae passim in veterum historiarum monumentis occurrunt.

VIII. DE MILITIA NAVALI.

Saepe apud Veteres fit mentio navium, et quarundam navis partium, et navalium praehorum. Par igitur est, ut postquam terrestrem militiam exposuimus, nonnulla etiam de rebus jam indicatis tradamus, ut si qua sunt in re et militia navali, quae tiro-nibus incommodum inferant, per hanc brevem lucubrationem, quoad ejus fieri possit, explanentur.

Ac primo quidem universus navium apparatus appellatus est *Classis*; quae tamen vox aliquando per synecdochen de una tantum navi adhibetur. *Classica* bella apud Proper. II. E. I. eadem sunt, ac navalia. Milites *Classici* vel *Classarii* erant ii, qui in *Classem* scripti fuerant.

Navium porro varia fuerunt genera. Quaedam ad militarem usum parabantur, caeque vel erant leviores, et celerius agebantur, et *Actuariae* dicta sunt, et *Speculatoriae* etiam, cum saepe ad explorandum inservirent; vel erant graviores, et prolixiore remorum serie instruebantur, et naves *Longae* fuerunt nuncupatae. Hae vero nonnunquam remos uno ordine dispositos habebant, ut minora navigia, easque *Moneres* dictas esse constat;

saepius vero pluribus remorum versibus fuerunt praeditae, et *Biremes*, *Triremes*, *Quadriremes*, *Quinqueremes*, *Hexeres*, *Hepteres* sunt vocatae.

Praeterea sciendum est, ex bellicis hisce navibus quasdam accepisse nomen ab insigni, quod in prora gerebant, ut *Piatrix*, *Centaurus*, *Chimaera*, *Scylla*, quas Virgilius memorat V. *Æn.*, quaedam alias a divis, quibus erant dedicatae. Navis *Praetoria* dicta illa est, in qua praefectus Classis agebatur.

Sed praeter bellicas naves inveniuntur aliqua minorum navigiorum nomina, que oportet non ignorare. *Lembus* navicula piscatoria fuit; eique similis *Phaselus*. Scaphae majores sequebantur naves; *Lintres* in fluminibus, *Pontones* in trajiciendis amnibus instar pontium, et a piratis *Parones* adhibebantur.

Nec vero omittendum, *Celoces* naves quasdam breves fuisse, sic dictas a celeritate, et *Cercuros* naves quasdam praegrandes Asianas vel Cyprias.

His expeditis, navium partes percurramus, *Carina* fuit infima navis pars, quam *Alvium* etiam dixerunt, vel infima trabs, quae veluti navis fundamentum subest. Sed per synecdochen pro tota navi passim apud poetas *Carina* inmitur. *Statumina* fuerunt veluti costae navium, ligula nempe arrectaria in interiore alveo quae navis latera suppingunt; licet ea vox *Statumen* in genere significet, quidquid ad rem aliquam additur, quo ea stare possit,

ut e. g. palus sive pedamentum vitis *Statumen* nuncupatur.

Agea fuit via in navi, sic dicta, quod in ea maximae quaeque res agi solerent, vel quod *αγία* Graece *viam* significat. *Prora* pars navis anterior, et qui in prora sedebat, ibique aërem captans ac circumspiciens, gubernatorem de ventis monebat, docebatque, ubi scopuli rupesque occurrerent, *Proreta* dictus est. E prora prominebant *Rostra*, pars nimirum navis in cunei formam acutior, quae ab avium rostris nomen accepit. *Puppis* pars navis posterior, ubi sedebat gubernator, clavum manu tenens.

His addimus *Foros*, tabulata scilicet navium, per quae nautae ultro citroque discurrunt; quae vox et loca erecta e tabulis ad spectandum ludos significat, et in agris angustos quosdam sulcos et oblongos, qui praebent iter. *Stega* item tabulatum navis, illud praecipue, quod puppim tegit. *Transtra* sunt tabulae, in quibus sedent remiges, quae etiam *juga* a poetis dicuntur. *Columbaria* erant foramina in lateribus navis, per quae remi mittebantur; cujus vocis alia significatio affertur in Syll. Vet. Insc.

Sequitur *Scalmus*, lignum teres, cui et nunc pensiles remi alligantur loro, quod aliqui *Stropham* nuncupant. *Interscalmium* spatium illud, quod inter scalmos est. *Sentina* pars inferior navis, quo sordes defluunt, ita dicta, quod teter ibi odor sentiatur; quae

G

vox translato sumitur pro infima conditione hominum, ut apud Cicer. IX. Fam. Ep. 15. *Sedebamus in puppi, clavumque tenebamus, nunc autem vix est in sentina locus*; itemque pro hominum scelestorum multitudine, ut idem Cic. in Cat. II. 4. *O fortunatam rempublicam, si quidem hanc sentinam hujus urbis ejecerit*. Ad exhauriendas autem sentinae sordes, quae *Nautea* dicebantur, adhibita fuit machina quaedam, quam vocarunt *Antliam*.

Malus est arbor navis, quae erecta vela sustinet. Mali partes sunt, *Calx*, nempe infima ipsius pars; *Carchesium*, foramen scilicet, per quod in summo malo trajiciuntur funes; *Antenna*, lignum transversum in malo, quo sustinetur velum; antennarum extremae partes *Cornua* dicuntur. Ita Virg. Aen. III. 349.

Cornua velatarum obvertimus antennarum. *Ceruchos* etiam appellatas quidam sentiunt; at alii melius existimant; hoc nomen inditam esse funibus, quibus antennae cornua firmantur.

In summo navium malo, quae onera ferebant, signum inerat corbis; unde *Corbitas* dictae onerariae naves. Cic. ad Att. VI. Ep. 6. *Corbitane Patras, an actuariolis ad Leucopetram Tarentinorum*. Sed naves, quae bello paratae erant, galeam insigne gerebant; quae vero ad celeritatem, Mercurii petasum; quae denique ad pacem conciliandam, caduceum.

Remi sunt perticae, quibus naves impellun-

tur ; et veluti in palmam desinunt ; *Tonsae* etiam appellantur a poetis , quod ferro tondeantur. *Trudes* aliqui volunt instrumenta esse , quibus saxo inhaerens navigium truditur . *Contus* pertica oblonga fuit praefixa ferro , qua nautae utebantur ad exploranda loca navibus opportuna ; unde ortum autemant verbum *Percontor* , nimirum diligenter inquirō , licet alii scribant *Percunctor* ; scilicet per omnia curiose interrogo . In reme est *Capulus* , sive manubrium , et *Palmula* ; i. e. extrema latitudo ; verum poetae *Palmulam* pro toto reme accipiunt .

Sed persequamur alia armamenta navium , quibus nullum extat ingeniosius humanae mentis opificium. *Clavus* est navis gubernaculum ; at translate pro administratione ponitur , ut e. g. *clavum imperii tenere* , hoc est gubernare. *Anchora* est instrumentum ferreum ad retinendas naves. *Phalangae* sunt teretes fustes , qui navibus subjiuntur , cum hae attrahuntur in pelagus , aut cum in litora subducuntur . *Porticulus* cum remigum hortator est , tum pertica , quam , qui remigantes hortabatur , tenebat , eaque remigibus signum dabat vel agendi remos , vel a labore conquiescendi : *Hypoc* perticam aliqui *Casteriam* vocant ; alii vero *Casteriae* nomine significari locum putant , ubi remi et gubernaculum reponantur , cum desineret navigatio . *Bolis* erat linea cum massa plumbea , quae de prora demitti consuevit in mare ad animas exploran-

dam altitudinem. *Tonsilla* palus erat praefer-
ratus cuspidē, ad quem in litore defixum mi-
norū navigiorū funes alligabantur.

Fuerunt instrumenta in navalibus praeliis ;
Harpagones, nimirum perticae adunco praefi-
xae ferro, per quas inimica arriperetur navis;
Manus ferreae, quibus in navali conflictu na-
ves colligabantur ; a quibus fortasse parum
Corvi aberant ; et *Falces*, quae hostilium na-
vium praecidebant funes.

Funes navium a sonitu, quem reddant ;
Audentes dicti sunt ; quae vox etiam asellos
perstrepentes denotat. *Pes* dicitur funiculus
ad imum veli angulum, quo ad navis latus
religato, velum expanditur ; duplex est, dex-
ter nimirum ac sinister. *Anquina* est funis,
quo ad malum antenna vincitur. *Anchorale*
funis, quo alligatur anchora. Aliis funium
navalium nominibus abstinemus, cum raro
apud Scriptores occurrant. Velorum autem
in navi varia est magnitudo ; minus illud,
quod celeritatis causa solet erigi, *Dolon* di-
ctus est. Liv. XXXVI. 44. *Dolanibus erectis*
altum petere contendit.

In bellicis quidem navibus praeter milites
inserant *Nautae*, qui Hoc generatim essent
nauticis quibusvis addicti operibus, aliquan-
do tamen a remigibus distinguuntur. Re-
migum enim erat impellere iremos, at nau-
tarum malos erigere, antennas suspendere,
pandere vela, exhaussere sentinam, angores
demittere et educere, relique aliaque gener-

ris exhibere ministeria . Utrique tamen Socii *Navales* vocati sunt .

De praeliis autem navalibus nihil fuisse addimus , cum horum descriptiones apud auctores inveniantur , nec difficile intelligi possint ; tantum dicimus , navium aciem nonnunquam fuisse aequa fronte directam , et vel ita , ut earum series nusquam intermitteretur , vel ita , ut haec in duas , aut in tres partes , ut terrestres copiae , divideretur . Frequentior fuit *Lunata* acies , cum nimirum arcuato sinu cornua utrinque protenderet ; cui opposita fuit acies *Falcata* . Interdum vero navium acies orbiculatam retulit figuram , interdum etiam *Forcipsis* , vel *Cunei* , ut de terrestribus copiis superius dictum est .

IX. DE DIIS ROMANORUM.

Deos , quos Romani coluerunt , in immensum prope numerum excrevisse constat ; tunc praecipue , cum prolatis imperii finibus , omnia fere exterarum gentium sacra in urbem receperunt. Ea enim gens tanquam si omne rationis lumen exuisset , victorias suaeque ditionis amplitudinem , quam unius veri atque omnipotentis Dei voluntati debebat acceptam referre , numinibus impiaeque superstitioni per summam injuriam attribuebat. Inde factum est , ut sicuti Roma cunctarum pene urbium regina et dominatrix esse gloriabatur , sic idololatria totius fere orbis victrix ac triumphatrix Romae tanquam in arce dominaretur. Nos tamen ceteris vel omissis , vel obiter tantum memoratis Divis , de iis dumtaxat , qui celebriores fuerunt , brevem hic sermonem faciemus.

Jupiter , quae vox ab antiquo nominativo *Iovis* et *Pater* coaluit , cum Deorum hominumque pater haberetur , ut est in fabulis , Saturni ac Rheae sive Opis filius fuit. Ipsum autem ut e voracis patris manibus eriperet mater , lapide pro filio ei oblato , Curetibus in Cretae insula enutriendum tradidit . Unde Virgilius Geor. I. inquit:

Creta Jovis magni medio jacet insula ponto.
Cum autem adolevisset , patrem regno expul-
lisse , atque illud suis cum fratribus divisiase
fertur , ita ut ipse aerem terramque , Neptu-
nus mare , Pluto inferos sortito obtinuerit .

Porro ab artificibus plerumque fingebatur
Jupiter in throno sedens , sceptrum in sinistra
manu , dextra fulmen tenens , eique avis si-
bi sacra aquila , et pocillator Ganymedes ad-
erant . Inter arbores sacra ipsi erat *quercus* .

Praecipua Jovis cognomina apud Romanos
haec fuerunt. Jupiter *Feretrius* a *ferendo* nun-
cupatus , quod ei opima spolia , quae dux
duci hostium in acie detraxerat , *afferebantur* .
Jupiter *Stator* a *sistendo* appellatus , cui Ro-
mulus templum vovit , ut Sabinos victores
suosque fugientes *sisteret* ; de quo Livius l.
V. *At tu pater Deum hominumque hinc sal-
tem arce hostes ; deme terrorem Romanis , fu-
gamque faedam siste : hic ego tibi templum Sta-
tori Jovi . . . . . voveo* . Jupiter *Elicius* ab
eliciendo dictus , quia ipsum ad prodigia et
praesertim fulmina expianda se de caelo elice-
re certo carmine posse credebant . De quo
Ovidius III. Fastorum .

Eliciunt caelo te , Jupiter , unde minores

Nunc quoque te celebrant , Eliciumque vocant.
Jupiter *Capitolinus* sive *Tarpejus* hanc acce-
pit nomenclaturam a Capitolio , quod erat
templum in Tarpejo monte omnium maxi-
me magnificum . Jupiter *Latialis* , quoniam
ab omnibus Latii populis colebatur . *Diespi-*

ter, quasi *diei pater*; sic Horatius III. Ode 2. *Saepe Diespiter neglectus incesto addidit integrum*.

Jupiter autem *Hospitalis* fuit ille, penes quem hospitii jura esse credebantur, quae sane sanciebantur inter hospites coena hospitali, quaeque ad posteros item transibant per tesseras hospitales, quae dimidiatae dabantur. Hae vero tesserae, cum hospitale foedus renovari deberet, conferebantur simul, et inspiciebatur, num pares essent, ut patet ex loco Plauti Poen. 5. 2. 86. Hospitii jura in eo praecipue erant posita, ut hospes ab hospite benigne ac laute exciperetur, utque alter ab altero non modo non laederetur, sed illaesus etiam ab aliorum praestaretur injuriis. Haec Jovis Hospitalis religio, non est dubitandum, quin e Mosaica historia fluxerit, in qua saepe Angelos ut hospites sese gessisse, narratur, ut Mazochius docet Spicileg. t. I. p. 84.

Sed veniamus ad *Junonem*, quae ab ethnicis foeda superstitione obcaecatis Jovis uxor et soror, ac Deorum regina credita fuit, ut videre licet apud Horatium III. Ode 3. Pingebatur autem throno insidens, juxta se habens pavonem ipsi sacrum; de quo loquitur Ovidius Metamorph. I. 722.

Excipit hos, volucrisque suae Saturnia pennis Collocat, et gemmis caudam stellantibus implet.

Illud etiam sciendum, quod ipsa connubiis praesidere credebatur, ut propterea *Juno Matrona* a poetis nuncupetur, et *Pronuba*,

et *Lucina* , quod lucem nascentibus impertiret . Celebris etiam Romae fuit *Juno Moneta* , quippe quae monuerat , terrae motum sue plenae esse procurandum , ut ait Cicero I. de Divin. 45. Ipsius autem ministra ac nuntia fuit *Iris* . Unde Virgilius IX. 2.

Irim de caelo misit Saturnia Juno

Audacem ad Turnum . . . .

Sequitur *Vesta* , in cujus templo a virginibus sibi dicatis perpetuo ignis asservabatur , qui si estingueretur , id magni atque infausti ominis loco habebatur , et ingens irrogabatur ei virgini poena , quae minus diligens crediti ignis custos fuisset .

Minerva ex Jovis cerebro nata fuit , ut magistri fabularum docent ; quia sapientiae atque universis bonis artibus praeerat ; et Catullus eam *patrimam* vocat , cum patrem tantum , nullam vero matrem habuerit . Ille autem dicitur aliquid *invita minerva* facere , quem vires ad agendum deficient . Dicimus etiam aliquid *crassa minerva* fieri , cum male agitur .

Haec autem Dea praecipue Athenis in honore fuit , ubi literarum studia maxime vigebant . Ipsa vero lanificii praesertim inventrix habebatur , atque olei ; pro quo *Palladis* nomen saepe usurpatum videmus . Sed quoniam belli atque armorum curam gerebat , hinc armata pingitur , torvo vultu , glaucis oculis , scutum sive aegidem manu tenens . Ipsius festum per quinque agebatur

dies ; onde *quinquatrus* vel *quinquatria* dicitur . Ei sacra fuit *noctua* , ex arboribus vero *olea* .

Ceres dea fuit , quae prima serendi ac frumento utendi rationem *Triptoleum* edocuit , a quo ceteri deinceps homines , qui prius glande vescebantur , hanc artem edidicerunt , unde *Ceres* pro ipsis frugibus apud poetas legitur . Prima etiam leges mortalibus imposuisse fertur , quandoquidem cum ejus monitu agri coepissent coli , debuerunt etiam limitibus distingui , et legibus muni , ne quis sibi alienum raperet . Ipsa genuisse *Plutem* divitiarum praesidem putabatur , siquidem apud priscos mortales ex agri cultione potissimum proveniebant opes . In antiquis monumentis videtur coronam in capite gerens ornatam spicis facemque manu , quia facibus ad *Aetnam* accensis filiam suam *Proserpinam* a *Plutone* raptam quaesiverat , altera vero manu quandoque papaver exhibet .

Jam vero aliqua de *Diana* dicamus , quae eadem ac *Luna* fuit , et *Jovis* ac *Latoniae* filia ; venationi autem , sylvis montibusque praefuit ; unde ei canes fuerunt , sacrae , et *Horatius* III. Od. 16. canit : *Montium custos : nemorumque virgo* . Ipsam pingebant cum lunula bicorni in fronte , soluta coma , arcum sagittasque manu tenentem , cervos aliaque animalia persequentem ; eique praeterea canes et instrumenta venatorum juxta aderant . Immolabatur autem huic Deae verres , et pi-

nus arbor ipsi sacra fuit, ut ex eodem Venu-
sino vate dicta ode apparet.

Venerem vaniloqui quidam fabulatores Jō-
vis et Diones filiam dicunt. Alii vero e maris
spuma ortam autumant, unde Graeciis Ἀφροδίτη
ἀπο τῆς ἀφρῆς, i. e. a spuma dicitur. Hinc sit, ut
in concha stans, vel concham manu sustineus
pingeretur, et *marinam* Lyricorum princeps
vocaverit. Aliquando etiam conspicitur cur-
ru vecta a cynis, vel columbis, vel pāsse-
ribus tracto, quae aves ei quidem sacrae fue-
runt. Ture et vino tantum, nullo autem
sanguine ipsi litabant.

Romani praecipue eam colebant, quia per
Aeneam ab ipsa se genus deduxisse reputa-
bant, qui, ut omnes norunt, Veneris filius
habitus est. Plura cognomina ipsi tributa ac-
cepimus, ut *Veneris Erycinae*, ab Eryce Sici-
liae monte; *Cluacinae*, quod ab antiquo ver-
bo *cluo* i. e. *purgo* proficiscitur, quippe cum
ei aedes aedificata ibi fuerat, ubi Romani ac
Sabini, positis armis, se a bello purgave-
rant, ac foedus iniverant. Veneri etiam *Li-
bitinae* nomen adhaesit; in cuius templo ea om-
nia a Libitinariis vendebantur, quae ad fū-
nus essent necessariae. Inter arbores *myrtum*
sibi sacram habuit.

Nec vero omittendum, quod ipsi filius
Cupido fuit, sive *Amor*, qui utique puer sin-
gitur, nudo corpore, alatus, vitta tectus
oculos, instructus sagittis; lampadas manu
quatiens.

Nunc autem paucis de eo loquemur numinae, quod bello praefuit, et *Mars*, vel *Mavors*, vel *Gradivus* appellatus est. Romani praecipue eum venerabantur, quia Romuli ac Remi urbis conditorum vulgo parens creditus est. Pingi solebat ardente vultu, corruui plerumque vel equo insidens, armatus hasta, gallum gallinaceum juxta se habens ob ipsius pugnacitatem. Ejus sacerdotes fuerunt Salii ac Flamen Martialis. Animalia ipsi sacra habebantur lupus, picus, et praesertim equus. Ab ipso nomen accepit tertius anni mensis, qui olim primus fuerat, ut in tract. XI. item dicetur.

De *Mercurio* Iovis et Majae filio, Divorum nuncio ac ministro, nunc paucis sermo expedietur. Ipse defunctorum animas ad inferos deducere, loca quibusque praescribere; ad haec musicen, ac lyram invenisse, palaestris, gymnasiis, astronomiae, poeticae, mercaturae, aliisque artibus praeesse credebatur. Haec vero erat ejus effigies, nimirum juvenis formosi, petaso, ac talaribus aureis alatis conspicui, caducum manu tenentis, virgam nempe, cui angues duo erant annexi. In triviis simulacra quaedam e lapide quadrato solo capite praedita in ejus honorem erigebantur, siquidem ipse viarum quoque curam gerebat. In bibliothecis visebantur statucae, quae ipsius simul et Minervae, vel Herculis vultus exhibebant; quae idcirco *Hermathenae* vel *Hermeracles* dici in more fuit.

Neptunus Saturni atque Opis filius, cui maris olim potestas obtigit, pictus fuit vultu senex, curru vectus, qui a Tritonibus vel delphinibus trahitur, tridentem manu gerens, quo designantur tria aquarum genera, maris nempe, fluminum, lacuumque, quae ad ejus imperium pertinent. Hunc sub *Consi* nomine Romanos antiquitus veneratos fuisse plerique rentur, et *Consualia* ejus festum appellatum, quod ludis maxime equestribus in circo celebrari consuevit, quippe cum ei sacer equus esset, quem o terra primum produxisse perhibetur. Unde Virg. Geor. l. 12.

. . . . . tuque o cui prima frementem
Fudit equum magno tellus percussa tridenti,
Neptune . . .

Universis hisce Diis *Vulcanum* adjicimus, qui etiam *Mulciber* dictus est, quemque ex Jove ac Junone genitum, sed ob deformitatem caelo ejectum, atque in insulam Lemnum delapsum, claudum evasisse antiqua superstitio finxit. Cum ignis et ferri fabrorum Deus esset, officinam in ipsa Lemno, inque insulis *Æoliis* *Siciliae* adjacentibus habere credebatur; cum inibi ignivomi montes extant, quos etiam nunc *Vulcanos* nominant. Operum ministros habuit Cyclopes, qui gigantes monoculi fuisse finguntur. In ejus festo facem manu ferentes currebant; victor autem lampadem alteri tradebat: ex quo illud ortum est: *lampadem alteri tradere* h. e. senio, vel alia de causa fatigatum munus suum alteri cedere.

Nec vero tacitum praetermitteremus *Apolli-*
nem, eundem prorsus ac Solem, qui *Phaebus*
 etiam et *Paean* dicitur, et Jovis ac Latonae
 filius fuit, et cum sorore Diana in insula
 Delo natus est. Quatuor praecipue artes in-
 venisse fertur; *medicinam* et praecipue *botani-*
cam, quia solis calor herbas fovet, *sagit-*
tariam, quia Solis radii sagittis quodammodo
 comparantur; *musicen* ac *poeticam*, unde a
 poetis saepissime invocatur; *divinatoriam*, ob
 quam Venusinus vates *augurem* ipsum nomi-
 nat. Ei tribuebatur effigies imberbis juvenis,
 promissis capillis, dextra arcum telaque, lae-
 va citharam tenentis, lauro caput redimiti,
 quae ipsi sacra erat. Hinc Horatius *Apollina-*
rem lauream, ac *frondes Delias* pro lauro dicit.

Hactenus enumerati divi *Consentum* nomi-
 ne donati fuerunt ab obsoleto verbo *conso* pro
 consulo, cum ex ipsis supremum veluti Jo-
 vis consilium constaret. De ipsis hos Ennii
 versus habemus:

Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Ve-
nus, Mars,

Mercurius, Jovi, Neptunus, Vulcanus, Apollo.
 His autem quosdam alios, qui in veterum
 libris passim occurrunt, brevi sermone adjici-
 emus; quos utique *Selectos* vocaverunt, cum
 ipsi quaedam veluti appendix Consentibus ad-
 jecti fuissent.

Anno et januis praerat *Janus*, ex quo
Januarii mensis, qui annum aperit, nomen
 defluxit, cujus prima die felicem totius an-

ni successum sibi mutuo praecabantur Romiani. Ipse primus sacrorum ritus homines docuisse fertur, unde omnibus in sacris prius invocabatur. Templum ei primum extruxit Romulus post pacem cum Sabinis constitutam, ubi statua ejus erat bifrons. Quadrifrons etiam ob quatuor anni partes effingi solebat. *Patulcii* item et *Clusii* antiquis sane nominibus vocabatur, quia ejus templum, indicto bello, patebat, facta pace claudebatur; quod annorum 724. curriculo ter tantum Romae accidit. Ovidius *I. Fast.* inquit

*Nomina ridebis, modo numque Patulcius idem,
Et modo sacrificio Clusius ore vocor.*

De Saturno autem Deorum antiquissimo, Oceani vel Caeli filio, haec dicenda occurrunt, nimirum temporis dominatorem fuisse, atque idcirco pingi solitum sub imagine hominis devexa jam aetate, falcem manu tementis, quia nihil est, quod quodammodo non demetat tempus, vel quia agrorum culturam, ac vitium sationem Italos docuerat Unde Virgilius. VII. *Æneid.*

Vitisator curvam servans sub imagine falcem.
Ipse utique, Jove, Neptuno, ac Plutone exceptis, cunctos dictus est devorasse filios. Ab Jove autem regno pulsus in eam Italiae regionem navi advenit, quae *Latii* nomen obtinuit, quia inibi ipse latuerat. Ibi agrestes homines a feritate ad humaniores mores traduxisse fertur; unde ipsi aurea aetas tribuitur. *Saturnalia* dicta sunt festum in ejus honorem

celebrari solitum per quinque dies, cum domini servis ad mensam accumbentibus ministrabant, ut eo modo aetatis aureae memoriam recolerent, qua nihil discriminis inter homines fuit, sed rerum omnium summa communio. Sacra ei fiebant aperto capite secus ac reliquis Deorum, ea quidem de causa, quod omnia tempus aperit.

Rhea eadem prorsus, ac *Tellus*, Saturni uxor et soror, *Opis* etiam et *Magnae Matris*, et *Cybeles* et *Berecynthiae* vel *Idaeae matris* nomina accepit. Ipsa pingebatur in matronae speciem turritam gerentis coronam, currui insidentis a leonibus tracto. Festum ejus *Megalesiorum* nomine donatum mense Aprili celebrari consuevit. Ejus sacra a sacerdotibus agebantur, qui *Galli* appellati sunt, non sine magno tympanorum sonitu. Ut terra fecunditas ostenderetur, ei bovem vel suam foetam immolabant.

Plutonem, Saturni etiam filium, *Orci* nomine pariter significari solitum, summum in inferos imperium exercuisse, notius est, quam ut monitore opus sit. Quamobrem ad *Bacchum*, sive *Liberum*, sive *Dionysium*, sive *Lenaeum* Jovis ac Semeles filium veniamus. Hic sane vinum invenisse dicitur, ac pingebatur ut adolescens comatus ac formosus; nudusque cornibus etiam plerumque instructus, hedera caput coronatus, manu gerens thyrsum, hastam scilicet pampinis circumdatam, ac totius Orientis domitor fuisse credebatur. Cur-

rus ejus a tigribus, vel leonibus, vel lycibus pertractus fuisse dicitur. Hactenus de Selectis Divis.

Hic autem fusius dicere omittimus de *Musis*, quae novem numero Jovem ac Mnemosynen parentes habuisse ac scientiis praeesse credebantur, quarum nomina haec omnes fuisse norunt, Calliope, Clio, Erato, Thalia, Melpomene, Terpsichore, Euterpe, Polyhymnia, et Urania. Nihil dicam de *Gratiis*, quae tres numerantur, Aglaja, Thalia, et Euphrosine, ac Veneris comites fuerunt; nihil de *Bellona* aurigae munus Marti praestare solita; nihil de *Victoria*; quae sub alata virginis figura coronam vel palmam manu praeferentis in veterum monumentis visitur; nihil de *Portumno* portuum Deo; nihil de *Aesculapio* Apollinis filio, qui medicinae praeerat, et Epidauri in serpentis forma praecipue colebatur, saepe vero effungebatur ut senex pallio indutus, baculum manu tenens, promissa barba; unde extitit Dionisii tyranni jocus, qui, quae ejus avaritia fuerat, cum ex numinis simulacro auream abraderet barbam, argute inquit, *minime decere, filium esse barbatus, cum pater esset imberbis.*

Hic porro vix aliquam mentionem de *Laribus* ac *Penatibus* faciendam censemus, de quibus frequens fit sermo apud scriptores, quique pro domo patriave cujusque passim sumuntur; quorum utrique uni alicui familiae, vel urbi, praeesse putabantur. Obiter etiam

dicimus de *Parcis* Herebi ac Noctis filiiabus , quarum una *Clotho* , *Lachesis* altera , *Atropos* tertia dicebatur ; de *Furiis* ac *Diris* , furoris deabus , *Acherontis* ac Noctis filiiabus , quae *Eumenides* etiam et *Erinnyes* sunt nominatae , nimirum *Alecto* , *Tisiphone* , et *Maegera* ; de *Priapo* hortorum custode , *Bacchi* et *Veneris* filio , cujus statuæ in hortis videbantur cum arundine vertici imposita ad terrendas volucres ; de quo Horatius I. Sat. VIII.

His itaque expeditis , quosdam alios divos brevi percurramus , qui *Indigetes* ac *Semones* i. e. *semihomines* dicti fuerunt . Inter *Indigetes* locum meruit virtutis ergo habere *Quirinus* sive *Romulus* , Urbis Romæ conditor : cui templum extructum est , et sacerdos constitutus , qui *Flamen Quirinalis* dictus est.

De *Hercule* vero hæc effutiebant ethnici , cum scilicet a *Jove* in *Amphitryonem* mutato et *Alcmena* genitum *Eurystheo* *Mycenarum* regi a noverca *Junone* servire coactum , sub quo varios exantlavit labores . Ob hos autem labores maxime inclaruit , quod aprum in *Erimantho* *Arcadiae* monte omnia devastantem vivum cepit , quod *Hydrum* in *Lerna* palude plura habentem capita , leonem in *Nemea* sylva , aripedem cervam in *Mae-nalo* monte , stymphalidas aves partim sagittis , partim clava interemit . Praeterea ut *Theseum* ex inferis deduceret , *Cerberum* , qui aditum prohibebat , vinctum catenis ad superiores traxit , *Augiae* stabulum expurgavit ,

debellavit Amazonas , aurea mala in Hesperidum hortis abstulit , dracone custode interfecto . Huc accedit , quod Geryonem tricorpore , Hispaniae regem , devicit , Calpen atque Abilam montes divisit , inter quos est fretum Gaditanum seu Herculeum ; iique suorum itinerum metae constituti *Herculis columnae* appellantur .

Porro Hercules sive etiam *Alcides* ferme tamquam vir robustus pingebatur , dextra clavam sustinens , Nemeaei leonis exuvias indutus . Arbor ei sacra fuit *populus* . Qui sacra ei faciebant , erant ex *Popitiis* ac *Pinariis* , quarum utraque fuit apprime nobilis Romae gens .

His nunc atteximus *Castorem* et *Pollucem* , Jove in cyncum converso et Leda Tyndari Spartanorum regis uxore progenitos ; quorum ille equis , alter pugilatu inclytus fuisse dicitur : Unde Horatius II. Sat. I.

*Castor gaudet equis , ovo prognatus eodem
Pugnis . . . .*

Romae templum habuerunt , quod licet amborum esset , tamen unius Castoris nomen prae se ferebat .

Imperatores etiam in Deos indigetes relati sunt , et quod magis mirum , eorum quoque uxores , sorores , filiaeque . Quinimo eorum quibusdam adhuc inter mortales agentibus divinos honores exhibitos fuisse accepimus .

Inter *Semones* vero primum recensemus *Pa-*

nem , pastorum pecorisque Deum , qui superne pingebatur humana specie , sed non sine cornibus , in formam autem belluinam desinebat . Primus ipse fistulam ex arundinibus compegisse dicitur a Virgilio Ecl. II. 33.

Pan primus calamos cera conjugere plures
Instituit , *Pan* curat oves , oviumque magistros.
 Ex hoc numine terrores *panici* nomenclaturam acceperunt , quibus scilicet homines temere corripuntur . Cultus ipsius in Arcadia veterrimus fuit , ex qua in Italiam per Elyandrum invectus est ; unde saepe *Arcadiae Deus* et *Tegeaeus* dicitur . Festum ejus mense Februario celebrari solitum *Lupercalia* nominabatur , sacerdotes vero *Luperci* . Huic numini non multum absimilia fuisse videntur illa , quae sub *Fauni* ac *Sylvani* nomine antiquitas coluit .

Vertumnus a *vertendo* accepit nomen , quia in omnes formas se vertere posse creditus est , ut fuse describit Propertius . Ab Horatio autem *Vertumnis natus iniquis* dicitur quisquis inconstantia ita laborat , ut quotidie fere mutet propositum . Huic Dea *Pales* jungatur , cujus festum *Palilia* nuncupatum XI. Kalendas Maji celebrari consuevit , eoque solemnius , quod idem dies Urbi natalis fuerat , Nec porro praeteribimus *Floram* , quae florum Dea habita est , neq. *Terminum* item inter Divos recensitum , qui agrorum fines tuebatur , et quem qui loco movisset , ex lege Numae sacer erat . Cum autem sub stipitis forma

vel quadrati lapidis coleretur, hinc Tibullus
l. E. l. cecinit .

*Nam veneror , seu stipes habet desertus in agris ,
Seu vetus in trivio florea sarta lapis .*

Virtutibus etiam et quibusdam animi affectionibus apud Romanos divini honores attributi fuerunt . Et sane *Mens* aedem in Capitolio habuit , *Virtus* et *Honor* duas extra Urbem aedes , ita quidem positas , ut nonnisi per *Virtutis* aedem ad aedem *Honoris* aditus pateret , ea sane de causa , quae statim palam fit. consideranti . In Capitolio *Fides* , *Spes* etiam sibi sacras aedes asciverunt . *Pudicitiae* , *Concordiae* , *Clementiae* , *Paci* , *Quaestiti* , *Saluti* , *Felicitati* , *Libertati* , *Fortunae* , *Nemesi* , siye *Rhamnusiae* Deae superborum fastum ulciscenti templa non defuerunt .

Sed quod magis mireris , vitia etiam et quaedam res noxiae divinis honoribus non caruerunt , ut *Voluptas* , *Cupido* , *Pallor* , *Febris* , *Tempestas* ; adeo Romani hac in re insaniverunt .

Multis aliis rebus sua numina praefecerunt , ut *Levanam* pueris recens natis , *Cuninam* , cum in cunis ipsi jacerent , *Potinam* et *Eduam* infantibus , jam potare atque edere incipientibus , *Fabulinum* , cum jam sari instituerent , *Statelinum* , cum inciperent stare , *Ossiloginem* , quae ossa eorum solidaret . Fuit praeterea Dea otioverum *Vacuna* , *Strenua* , quae ad res strenue gerendas impelleret , *Agenoris* , quae ad agendum excitaret , *Calina* , per quem

cati homines fierent, *Abeona* atque *Adeona*,
abeuntium una, altera adeuntium praeses,
Parentina, quae pavorem arceret, *Averrun-*
cus, qui mala averruncaret. His accedant Dea
furum *Laverna*, *Stereutius* stercorandi agros
magister, *Robigus*, qui segetibus robiginem
removeret; ipsa *Mors* pro Dea habita est.

Nec contenti patriis Diis externos etiam,
ut supra diximus, admiserunt Romani; ma-
xime vero Aegyptios. Inter quos fuit *Isis*
Dea, quae templum in Campo Martio obti-
nuit. Ei sacra fiebant a Sacerdotibus capite
raso, et linea veste indutis, quia lini usum
prima homines docuerat. In ejus autem sa-
cris adhibebatur sistrum, crepitaculum nem-
pe ex aere acutum edens sonitum. Isidis fra-
ter ac maritus fuit *Osiris*, de quo multa *Ti-*
bullus canit, cujus animam in bovem migras-
se ferunt, qui *Apis* dictus est, summaque sa-
perstitione colebatur. Isidis comes ac minister
fuit *Anubis* etiam in dives relatus, Tanini
forma pingi solitus. Unde Virg. VIII.

Omnigenumque Deum monstra, et latrator
Anubis.

Sed antequam huic sermوني finis impona-
tur, omittendum non illud est, quod pleris-
que eruditi animadverterunt, non paucos ve-
licet Deorum, quos supra retulimus, e. vi-
ris, quos divinae Litterae commemorant, ef-
fictos esse. Et sane quis negabit, in Saturno
apertissimam Noachi imaginem enitere? Si-
cut collatio inter utrumque instituitur, sta-

tim perspicimus, unum ab altero parum differre, Saturnus enim ab Hebraico *שבת* *Sathar*, *latere*, nomen sortitus in Latio se navi advectum occuluit, ut Jovis iram effugeret, Noe vero in arca delituit, ut se a diluvio liberaret. Saturnus ejusque uxor Rhea ex Oceano nati sunt; Noe, ejusque conjux una cum filiis nuriisque ex aquis jam terram universam contegentibus emergerunt. Saturnus filios, tribus tantum exceptis, devoravit; Noe praeter tres filios nurusque ceteros consumpsit homines, sive consumendos praedixit. Quod vero ajunt Sacrae Litterae, Noachum egisse agricolam, vineamque plantavisse, quam id Saturno congruat, ex jam dictis nemo vestrum non intelligit. Aurea actas, quae regnante in Italia Saturno floruisse ferebatur, quantopere Noachi temporis unius in terris cum sua familia superstitis conveniat, pluribus declarari necesse non est.

Porro tres Saturni filios cum Noachi filiis conferunt eruditi, ut proposita veritas magis eluceat. Id etiam nos brevissime faciemus. Et sane quod Jupiter ipse Cham fuerit unus ex Noachi filiis, patet ex eo, quod ille *Ammonis* etiam appellationem indidem deductam habuerit, eoque nomine in tota Libya ac praesertim in Aegypto cultus, ubi nimirum Cham, cui obtigerat Africa, sedem collocaverat. Unde natum, ut regionibus illis nomina tum a Chamo, tum ab Ammone fuerint arcessita. Et sane sicut in sacris libris

Aegyptus dicitur *Terra Cham*, ita apud profanos scriptores regio, ubi templum *Ammonis*, *Ammoniaca*, et tota etiam Africa *Ammonia* dicta fuit.

Verum quid est, quod Jovi caelum Numinum commentores tribuerunt? Scilicet quia Cham Africam obtinuerat, quae caelo proxima ducebatur. In quam sententiam dixit Lucanus I.

*Terrarum primam Libyen, quae proxima caelo,
Ut probat ipse calor . . .*

Quod vero Neptunus alius non fuerit a Japhet Noachi filio, cum ex multis, tum praecipue ex hoc colligunt eruditi, quod Japheto loca maritima et insulas in sortem cessisse Moses testatur.

Hoc autem *insularum* nomine Mazochius Spic. t. 1. p. 267 affirmat, comprehensas esse non modo plurimas veras Mediterranei Maris insulas, sed duas etiam immensas peninsulas, Europam scilicet Minoremque Asiam.

Sed qui superest Noachi filius Sem, is quidem a superstitionis auctoribus in Plutone versus fuit. Nam si Plutoni imperium in inferos datum est, id factum ex eo est, quod Semo contigit Asia, cui frequentes sunt metallorum fodinae, quae parum dissitae ab inferis videbantur. Et sane Plinius hominum cupiditatem carpens XXXIII. l. inquit, *Intus in viscera terrae, et in sede manium opera quaerimus.*

Nec illud tacitus praeterrittam, quod eru-

di etiam putant, quidquid scilicet de Babelicae turris molitione, *cujus culmen ad caelum pertingeret*, deque omni eo consilio per Deum everso narratur Gen. II., totum hoc mire in Jovem suum transcripsisse Ethnicos; qui finxerunt, gigantes, ut de caelesti eum sede exturbarent, Olympo Ossam, tum huic Pelium imposuisse, commissa dein pugna, ab Jove profligatos.

Multa autem a Moyse in Mercurium devenisse, non est dubitandum. Quis enim non videt, ex Mosis gestis prodiisse caduceum Mercurio attributum? Quod vero Mercurius facie partim atra, partimque aurea pingi apud Egyptios soleret, unde hoc melius deducitur, quam ex eo, quod Moyses, post congressum cum Deo in monte habitum, splendente ac radiante vultu descenderit? Quod si Moyses divinis legationibus ad homines saepeungebatur, Mercurium etiam Jovis aliorumque deorum nuntium Ethnici uno ore praedicarunt.

Quid vero de Vulcano dicam, quem a Tubalcaino minime fuisse diversum, tum nominum similitudo, tum maxime ejusdem artis exercitatio testatur? Siquidem Gen. IV. 22. Tubalcain *faber in omni opere aeris et ferri* fuisse narratur. Quid denique de Jano, Bacco, atque Apolline dicam, in quos plurima quidem concurrunt, quae e Noacho, Nemroth, et Moyse fabularis historiae scriptores desumpsisse, nemo unus dubitabit.

X. DE SACRIS VETERUM ROMANORUM,

Inter varias Philologiae partes haec utique tractatio, quam de Veterum Romanorum Sacris aggredimur, haud infimum obtinere locum videtur. Hic enim non pauca, quae ad interiorē quandam Romanae vetustatis ac Latinae linguae perceptionem spectant, quisque potest addiscere. Cum autem plurima, eaque diversi generis sint, quae nobis nunc tractanda se offerunt, primum de sacrorum Ministris sermo instituetur; cetera deinceps suis quaeque locis expediemus.

CAPUT I.

De Sacrorum Ministris.

Sacrorum Ministri apud Romanos in duas dividebantur classes. Quidam enim nulli certo numini addicti omnium Deorum cultui inserviebant, quidam alii uni alicui numini sacra faciebant. Primi generis fuerunt Pontifices, Augures, Aruspices, Quindecemviri Sibyllini, Fratres Arvales, Curiones, Septemviri Epulones, Feciales, Sodales Titenses, et Rex Sacrorum sive Rex Sacrifi-

culus. Ad alterum genus pertinuerunt Flamines, Salii, Luperci, Potitii et Pinarii, Galli Matris Deorum, Virgines Vestales; de quibus omnibus breviter dicemus; tum aliquot Sacerdotum ministri adjiciuntur.

Sacerdotes nulli certo numini addicti,

Pontifices primo sunt recensendi, qui id nominis acceperunt vel a *posse et facere*, cum eorum in sacris maxima esset potestas, vel potius a ponte Sublicio, cujus, quoties opus esset, *reficiendi* cura penes ipsos insidebat. Unum ex Patribus pontificem primo Numa legit, ut narrat Livius l. 8., sed postea ipsorum numerus crevit, quibus unus dignitate ceteris superior praeerat, ideo *Pontificis Maximi* nomine insignitus. Ipsorum munus fuit de causis ad sacra spectantibus judicare, de sacris rebus leges condere, in officio sacros continere ministros, de Deorum cultu respondere, et curare, ut inquit Livius cit. loco, *ne quid divini juris, negligendo patrios ritus, peregrinosque adsciscendo turbaretur*. Nec caelestes modo caeremonias, sed iusta quoque funebria, placandorumque manium rationem iidem Pontifices edocebant, ut ex eodem historico patet. Penes se erant Libri, de quibus Horatius mentionem facit II. Ep. I., qui exscripta sacra omnia continebant, et quibus diebus, quibusque hostiis perfici deberent. Pontificum coenae in proverbium abierunt pro

ces incerto auctore emissae, sternulamenta, aurium tinnitus, oculorum salisatio, atque alia hujusmodi, quibus mirum quantum credebatur. Huc spectat illud Tibulli I. El. II.

O quoties ingressus iter mihi tristitia dixi

Offensum in porta signa dedisse pedem!

Atque illud, Virgilio in fine I. Georg. de Caesaris in Curia interfecti interitu:

Vom quoque per lucos vulgo exaudita silentes.

In hisce autem observandis signis ita superstitiosi fuerunt ethnici, ut nihil magni momenti gerendum susciperent, nisi auspicato: unde *auspicor* pro inchoare saepissime ponitur. Dicimus quoque *auspice te, tuis auspiciis ductuque aliquid gerere*. Sicubi gravius aliquid gerendum esset, locum *inaugurabant*, i. e. capto augurio eligebant. Livius III. 20. *Augures iussos adesse ad Regillum lacum excinerat, Loquunq̃ue inaugurare, ubi auspicato cum populo agi posset*. Praeterea nefas erat regalem dignitatem, aut magistratum, aut sacerdotium assumere, vel aedem Diis sacrare, nisi Augurum opera adhiberetur. Cum leges ferrent, tum praesertim per auguria Deos consulebant, ut ab iis quodammmodo approbatae viderentur. In quo sane veterum legislatorum exempla sectabantur, inter quos Lycurgus Apollini leges a se conditas, Jovi Minos, Numa Aegeriae adscripserat.

Tanta autem auctoritas, tantusque honor tum praecipue Auguribus accessit, cum, re-

gnante Tarquinio Prisco, Attius Nevius, inclytus ea tempestate augur, quod animo rex agitaverat, facile posse fieri post sua auguria divinavit, et reapse fecit, nimirum novacula cotem haud cunctanter discidit, ut refert Livius I. 36. Cum vero plures essent augures, ipsorum princeps *Collegii Magister* fuit nuncupatus.

Sed transeamus ad *Aruspices*, quorum nomen sive ab *ara*, sive ab *haruga*, et antiquo *specio*, deducas, res bene se habet, cum *haruga* antiquitus idem, ac hostia, fuerit, atque ipsi victimas in ara inspicerent. Ipsi itaque non secus, ac augures, a Romulo instituti, iis tamen inferiores dignitate, ex victima; priusquam mactaretur, vel postea ex ejus extis, vel flamma, quae comburebat, vel fumo e flamma erumpente, aliisque rebus, quae vel sacrificio praeibant, vel comitabantur, futura praedicebant, portenta, si qua forent, e suae scientiae statutis explicantes procurabant. Haec autem ipsorum scientia non minus, quam ars auguralis, ad decipiendum comparata, ex Etruria ad Romanos advenerat.

Age vero, qui fuerint *Quindecimviri Sibyllini*, vel *sacris faciundis*, videamus. Ipsi quidem per Sullam ad hunc numerum adauctis, cum antea fuissent pauciores, tradita fuit carmenum sibyllinorum custodia, quae Tarquinio sive *Prisco*, sive *Superbo*, ut alii perhibent, regnante, partim empti, partim in-

venta fuerant. Nec solum fatales illos custodiebant libros, sed eos adire subinde a Patribus jubebantur, cum aliquid detrimenti respublica pateretur, vel insigne aliquod prodigium esset nuntiatum; de quo passim Livius. Quae vero ipsi legissent, ad senatum referebant, tum caeremonias, sacrificia, aliaque, quae ex libris perceperant, diligenter curabant; ludis praecipue secularibus praeerant, ut ex Horatio patet Ep. Od. XIV.

His *Fratres Arvales* addimus, qui sacra quaedam publica faciebant, quae *Ambarvalia* dicebantur, in quibus hostia circum arva maturis frugibus ducebatur, totaque agrestis juvenus pone sequens cum solemnī saltatione Cereris laudes decantabat. De his loquitur Virg. Geor. l. 341. ac Tibullus II. El. I. Ex jam dictis patet, cur hi sacerdotes *Arvales* appellati fuerint; cur autem *Fratrum* nomen sis etiam inditum, nunc dicam. Accae Larentiae, quae Romae Conditoris nutrix fuerat, cum ex duodecim filiis, quibuscum sacra facere consueverat, mors unum praeipuisset, se ipsi Romulus in filii locum adeptandum dedit, seque ac illos *Fratres Arvales* dixit, eorumque deinceps successores idem nominis retinuerunt.

De *Curionibus* id dicendum occurrit, nimirum ex Romuli instituto in triginta curias divisum fuisse populum, qui in Urbe vel in agro Romano degebat. Ex illis autem Curias singulos *Curiones* lectos fuisse constat, ut

publica sacra curarent, quibus *Curio Maximus* praeerat, ut alibi dictum est.

Hoc autem de *Septemviris Epulonibus* adjicimus, ipsos numerum Jovi praecipue, Junoni, ac Minervae tanquam epulaturis stravisse lectulos, eosque ad epulas solemnī ritu invitasse. Hunc vero honorem in ipsis Divorum templis adhiberi solitum *Lectisternium* nuncuparunt. Hujusmodi *pulvinaria*, seu lectulos molli tomento fartos, crebro memorat *Livius*; saepe vero pro templis ipsis usurpat.

Nec porro *Feciales* omittendi, ab *Anco Marcio* primum instituti, qui a *faciendo* ita dicti fuerunt, cum pacem ac foedera facienda munus sustinerent. Cum autem ipsorum aliquis foedus faceret, *Pater Patrius* dicebatur, quia iusjurandum pro populo patrabat. Cum bellum gerendum, ipsorum erat videre, num recte posset fieri, necne. Si aliqua ex propinquis gentibus Romanos affecisset injuria, unus ex ipsis ad illius fines accedens res repetebat; si intra triginta tres dies injuria neutiquam sarciretur, bellum certa indicens formula, hastam in fines hostium immittebat. Hujusmodi formula apud *Livium* legitur I. 33. Hic tamen mos non semper servatus est, tum praecipue, cum Romani imperii fines longe lateque excrevissent. Interdum autem ut superstitioni plebis fieret satis, jam dicti ritus quaedam veluti umbra in agro servata est urbi proximo, qui *Hostilis* dicebatur.

De *Sodalibus Titiis* vel *Titiensibus* et de *Rege Sacrorum* sive *Sacrificulo*, aliqua dicenda supersunt. Illi quidem a Tito Tatius sacris Sabinorum retinendis instituti vix fuere Septemviris Epulonibus absimiles. Hic vero exactis regibus creatus est, ut sacra obiret, quae antea ab ipsis regibus peragi consueverant. Uxori ipsius *Reginae* nomen impositum, quae et ipsa sacris quibusdam incumbibat. Publica ipsorum domus uti regia habebatur.

*Singulorum Deorum Sacerdotes, ac
sacerdotum Ministri.*

Inter huiusmodi sacerdotes primum obtinere locum debent *Flamines*, qui primum a rege Numa tres numero instituti fuerunt. Horum unus dicebatur *Flamen Dialis*, qui nempe ad Jovis sacra creabatur, *Martialis* alter, qui Martis, *Quirinalis* demum, qui Quirini sive Romuli cultum curabat. His vero alii plures adjecti in aliorum numinum honorem fuerunt, uti *Flamen Pomonalis* etc. Quia imo cum Imperatores inter dives recenserentur, alios constat *proditos* fuisse flamines, ac proprio illorum cultui mancipatos.

Martis sacerdotes *Salii* nuncupati sunt a saliendo, cum laeva ancile ferentes et dextra hastam, saltarent per urbem, carmina quaedam interea in armipotentis Dei honorem concinentes, quae ita horridam redolebant an-

iniquitatem , ut sequiori aevo vix a paucis intelligerentur . Jam vero , quid fuerint ancilia , id est dicendum . Regnante Numa , quoddam aeneum scutum caelo delapsum perhibent , tumque Aegeriam nympham id praedixisse , urbis scilicet , ubi illud servaretur , ingentem fore potentiam . Ne igitur scutum surriperetur undecim ipsi non absimilia fieri Numa jussit , miscerique simul , ne posset omnino internosci . Ita caelesti muneri cautum fuit , ejusque rei memoriam per solemne tripudium Salii quotannis recolebant .

Qui vero Pani sacerdotes aderant , *Luperei* utique nuncupati , ab Evandro instituti fuerunt . In hujus numinis festo , quod *Lupercalia* dicebatur ; ipsi quidem nudi per urbem discurrentes obvios quosque caedebant scuticis e corio factis , quod ex immolatis capris detraxerant ; de quo Propertius IV. El. I.

Verbera pellitus setosa movebat arator ,

Unde licens Fabius sacra Lupercus habet.

Herculis sacra penes *Potitios* ac *Pinarios* fuerunt , qui ea peragendi ritum ab illo didicerant . Cum vero Potitii Herculeorum sacrorum curam a se rejectam quibusdam servis publicis attribuissent , facti poenam eos tulisse fertur ; cum intra unius anni spatium omne ipsorum genus interierit , ut refert Livius I. 8.

Occurrunt saepe apud auctores sacerdotes quidam magnae Deorum Matris , sive Cybeles , qui dicebantur *Galli* & Gallo Phrygiae

fluvio , cujus aqua cum esset epota , furorem inducere credebatur . Ipsi stipem per urbis compita colligebant , ut innuit Phaedrus III. Fab. 20. , cujus lemma est *Asinus et Galli* . Qui ipsis praeerat , *Archigallus* dicebatur .

Virgines demum *Vestales* in Vestae honorem a Numa primum Romae institutae fuerunt ; de quo Livius I. 20. *Virginesque Vestae legit, Alba oriundum sacerdotium , et genti Conditoris non alienum* . Olim ab ipsis capi solebant regibus , at postea a Pontifice Maximo . Earum munus erat Deae sacra facere , et perpetuum custodire ignem , qui si extingueretur , flagris illa caedebatur , quae hujusce rei causa fuisset . Multis magnisque honoribus , ob virginitatem praecipue , cumulatae sunt ; at si qua ipsarum non sese virginem servavisset , viva in campo defodiebatur , cui nomen *scelerato* fuit .

His porro adjicimus sacerdotum ministros , qui erant primo *Camilli* , et *Camillae* , nimirum pueri quidam , ac puellae , quos sacerdotes , quois liberi non erant , sibi jungebant , ut sacris ministrarent ; qui autem ex se natos habebant , eorum ministerio plerumque utebantur . Secundo *Aeditui* vel *Aeditumi* , qui custodes sacris aedibus aderant . Tertio *Tibicines* , quorum plurimus fuit in sacris omnibus usus , in ludis atque in funeribus . His accedant *Popae* et *Victimarii* , qui omnia ad sacrificium necessaria expediebant , ligabant victimas , ac jugulabant . Sed nec omit-

tendi *Praeciae* vel *Praeclamitatores*, qui Flaminii Diali praeerant, opificibus praenuntiabant, uti manum ab opere abstinere, ne, si secus facerent, sacra polluerentur. *Praeficae*, *Designatores*, *Vespae* sive *Vespillones* in funeribus adhibebantur, illae quidem laudandi modum praebentes, alteri funebrem constituentes pompam, reliqui vero funerandis cadaveribus operam dantes.

C A P U T II.

De Locis Sacris.

Loca ulique sacris peragendis addicta fuerunt *Templa*. *Templum* a *tuendo* dictum idem est, ac *tuemplum*, vel potius *tuempulum*, cum apud Plantum sit *extempulo* pro exemplo, quae vox, ut omnes norunt, pro cito usurpata fuit; siquidem praeco, ut senatum dimitteret, *extemplo* clamabat, qua voce audita, statim discedebatur. *Templum* itaque proprie est locus ab augure certis verbis lituo definitus, unde latus in omnes partes ad captanda auguria prospectus patet. Ita Livius l. 7. *Palatium Romulus, Remus Aventinum ad inaugurandum templa capiunt*. Sed et quodvis aedificium Deo sacratum per *Templi* nomen significatur.

Hujusmodi autem aedificia *Fana* etiam dicta esse, nemo unus ignorat. *Fanum* vero

aliqui a *fando* deducunt, quod Pontifex certa in dedicando verba *fari* solebat; alii a *vaos templum*; ex qua voce per metathesim fit *avos*, deinde spiritu in F mutato Fanum. A *fano* dicti sunt sacerdotes *fanatici*, qui responsa dabant. Sed et quicumque infania laborat, *fanatici* nomen assequitur.

Nec porro *Delubri* vox praetermittenda, qua Servius ait templum commune pluribus Diis significari, ut Capitolium, quod Jovi, Junoni, ac Minervae dicatum fuerat. Alii vero *delubrum* a *deluendo* dictum autumant, nec aliud primitus fuisse, nisi fontem ante templum, in quo ingressuri *deluebant* sordes.

Saepe occurrit vox *Bidental*, quae a *bidentibus* descendit; qua voce significatur locus fulmine tactus, atque ovis sacrificio expiatus, quem pede premere post consecrationem erat nefas. Sed et homo quivis fulmine percussus *bidental* dicebatur.

Lucos etiam prope Deorum templa fuisse novimus, quos quidam putant per antiphrasin ita dictos, cum minime lucerent, sed alii existimant id nomen accepisse, quia maxime lucerent ob lumina, quae ad sacrificia peragenda adhibebantur. His addimus *sacella*, nempe quasvis sacras aedes, quae parvae molis essent.

Quidam inter *templum* atque *aedem* discrimen afferunt, dicentes, illud saepe fuisse inauguratum, non tamen sanctum, hanc vero sanctam Deoque sacram, interdum tamen

minime inauguratam. Et sane etiam Rostris templi nomen adhaesit, et Cârriis quoque, cum hae per augurem essent constitutae, ut in ipsis iusta Senatus consulta fierent.

Templa autem plerumque *voveri* consueverunt, tum ab augure *definire*, certos nimirum fines ipsis constituendo, quod dicebatur etiam *effari* vel *terminare templum*. Postquam vero conditum templum esset, ab eo *dedicabatur*, qui votum nuncupaverat, a Consule scilicet, vel ab Imperatore, et tunc demum sacrum habebatur. Dedicationis solemnia verba praeibat Pontifex, dum ille, qui dedicandi munereungebatur, templi postem tenebat. De quo Livius II. 8. *Postem jam tenenti consuli foedum inter precationem Deum nuntium incutiunt, mortuum ejus filium esse, funestaque familia dedicare eum templum non posse.*

C A P U T III.

De Sacro Divorum Culto

Variis quidem modis cultus olim Divis exhibitus est, adorando nimirum, invocando, vota nuncupando, supplicationibus, et praecipue sacrificiis. De sacrificiis sequenti capite, de ceteris vero hic brevi agemus.

Illud sane constat, veteres, cum precarentur, capite plerumque operto stetisse, ne qua

aliena res ipsorum mentes a precibus averteret. Ipsi praeterea in fundendis precibus manus arae impositas tenebant, qui mos ab iis praescriptus, qui jurarent, servatus est; nec non ad orientem solem spectabant. Interdum vero manibus in caelum sublatis orabant: quae passim videre est apud auctores.

Cum vero Deos precarentur, in id sedulo incumbabant, ut eos vero ac proprio suo nomine invocarent. Unde ne in hoc imprudentes errarent, plura congerebant nomina, ut ex Horatio liquet, qui Ep. Od. XIV. ait: *sive tu Lucina probas vocari, seu Genitalis. Patris* item nomen cuiusvis Deorum tributum novimus, ut *Mars Pater*, sive *Marspiter*, *Pater Neptunus* etc.

Hic autem non omittemus formulas quasdam frequentiores, quibus uti tunc temporis in precando solebant: *Dii immortales, obsecro vestram fidem; Apollo, quaeso subveni mihi, atque adjuva; dexter ades, Deus; coepta secundes; fer opem; quae res bene, feliciter, prospere vertat; quod bonum, faustum, fortunatum, felix, salutare sit; ita Dii faciant; utinam istud Dii faxint* etc.

Inter scyphos voce bene saepe usi sunt veteres, e. g. *vos bene; nos bene; bene te; bene me.* Quibus in locis subaudi *Dii adjuvent*, aut aliud ejusmodi. Insuper jurantes hoc modo bene sibi precabantur: *ita mihi libero et vivere et contingat mori; oculos meos filii manus operiant; ita mihi superstitute filio liceat*

mori ; ita me Dii iument ; at me ita Dii servent ; ita vivam ; ita Deos mihi velim propitios .

Dira autem hoc modo . aversabantur ; quod absit ; quod Dii omen avertant ; quod Dii averruncent ; Dii meliora ; Dii melius duint , faxint .

His porro addimus male precantium formulas : *Jupiter te perdat ; te Dii Deaeque omnes funditus perduint ; Dii te eradicent ; male tibi sit ; male tibi Dii faciant ; abi in malam crucem , in malam rem ; quae res tibi male veritat ; vae capiti atque aetati tuae .* Per euphemismum vero dicebant , *vive , vale ; valeant , qui inter nos dissidium esse volunt ; vivite sylvae .*

Peregre proficiscentibus viam illam vel illud iter perpetuum imprecari solebant . Ita Cicero in Pisonem 14. *Quod tibi in Provin-
ciam proficiscenti evenit , ut omnes execrarentur , male precarentur , unam tibi illam viam et perpetuam esse vellent .* Jurantes aliquando hisce execrandi modis utebantur : *dispeream ; ne vivam ; ne salvus sim .* Execrationes autem vel in se vel in suos conceptas ita avertere solebant : *capiti vestro istud quidem ; quod illorum capiti sit ; ipsius capiti ac generi id Dii reservent .* Sed ad votorum nuncupationem transeamus .

Imminentibus periculis , vota facere Diis suis Ethnici consueverunt , quae *concupi , suscipi , nuncupari* dicebantur . Atque in his nun-

cupandis, si publica essent, Pontificem verba praeire magistratui vovendi mos erat. Vovere autem solebant aedes sacras, ludos, serias, supplicationes, decimam praedae, atque alia hujusmodi, pro felici belli exitu, pro populi incolumitate, pro aliquo morbo grassante, pro aegrorum valetudine, pro reditu peregrinantium. *Ver* etiam *sacrum vovebant*, i. e. voto se adstringebant ad ea pecora, quae vere proximo nascerentur, immolanda:

Statim ac aliquis votum susceperat, *reus voti* efficiebatur, cum voto numinibus se obligaret. *Damnatus vero voti* dicebatur, qui jam compos ejus, quod optaverat, persolvere tenebatur id, quod voverat. Hinc *damna-re votis* is dicebatur, qui cum praestaret illud, quod voto poscebatur, quasi perstringebat ad solvendum votum. Virgil. *Ec. V. damnabis tu quoque votis*.

Tabulae figi solebant, atque in iis per notas quasdam persoluta vota testabantur, nimirum V. S. L. M. *Votum solvit libens merito*. Quin etiam in iisdem tabellis pingere solebant casus, quos effugissent; de quo fidem facit Cicero III. de Nat. Deor. *tu qui Deos putas humana negligere, nonne advertis ut tot tabellis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint, inque portum salvi pervenerint?* Quin etiam una cum tabellis suspendere solebant naufragi alicui marino Deo etiam vestes, quibuscum evaserant; ut ostendit Horatius I. Od. V.

... me tabula sacer

Potiva paries indicat uvida

Suspendisse potenti

Vestimenta maris Deo.

His expeditis, accedant demum *Supplicationes*, sive *Obsecrationes*, sive *Supplicia*, ut inquit Sallustius Catil. 9. Hæ difficili interdum reipublicae tempore fiebant, inque illis Numinum favorem sibi conciliabant. Interdum vero instituebantur ad gratias Diis agendas, cum aliquis dux victoriam retulisset. In iis supplicationibus *lectisternia* fieri solebant; de quibus jam supra dictum est.

C A P U T IV.

De Sacrificiis.

Origo Sacrificiorum, quae vivum aliquod necando animal perfici semper consueverunt, a primis usque terrarum incolis, veri Dei cultoribus, est repetenda. Illa autem, quae olim Deo O. M. offerebantur sacrificia, ipsi grata fuisse constat, ea praesertim de causa, quod magni illius erant Sacrificii symbola, quod Christus in ara Crucis offerre debebat. Sed Daemon, qui similem se esse Deo ambiverat, hunc illi soli debitum honorem sibi suffuratus, maxime per Aegyptios, qui primi idola coluerunt, ubique terrarum suum nefandum cultum ac superstitionis plena sa-

crificia invexit . Jam vero ab instituti nostri ratione non abscedentes , sacrificiorum ritus , qui apud Romanos obtinuerunt , describemus ; quorum alii ad personas sacrificantes , alii ad animalia , quae immolare mos fuit , alii denique ad ipsum sacrificium spectaverunt .

In iis , qui erant sacrificaturi , requirebatur primo , ut caste ad Divos accederent . Secundo cum Diis nihil fore acceptum existimarent , nisi purum quod esset , ideo his solemne fuit manuum praecipue ac pedum sordes abluere . Hinc *illotis manibus aliquid tractare , illotis ingredi pedibus* is metaphorice dicebatur , qui ad agendum quidpiam imparatus accederet . Plerumque etiam totum lavabant corpus , qua ablutione ab omni criminis inquinamento se purgare credebant . Sed et vestes purae habendae erant quae scilicet neque obsoletae forent , neque ex homine mortuo funestae , neque fulguritae . De quo Tibullus II. El IV.

Casta placent Superis , pura cum veste venite.

Nonne vero hostiam quoque puram esse oportuit ? Maxime quidem . Porcorum itaque foetus habiti sunt puri decimo a partu die : bovis autem trigesimo ; agni praesertim puri ducebantur . Vinum denique non credebant purum , si defrutum , si igne tactum , si mustum , si aqua admistum , si ab imputata vel fulmine tacta vite expressum esset . Et ut brevi dicam , quidquid Divis offerebant , minime ipsis acceptum censuerunt , nisi singu-

lari niteret munditie ac puritate.

Animalia autem immolanda vel *Hostiae* vel *Victimae* dicebantur, sed cum hoc discrimine, quod hostia minor fuerit, ut agnus, -victima vero major, ut taurus, quod tamen non semper servatur. De utriusque vero nominis etymo non abs re erit audire id, quod Ovidius I. Fast. cecinit:

*Victima, quae dextra cecidit victrice, vocatur,
Hostibus a domitis hostia nomen habet.*

Ex hostiis quaedam dicebantur *injuges*, quae nunquam iugo domitae; aliae *eximiae* vel *egregiae*, quae ad sacrificium e grege *eximebantur*; *ambaruales* ab ambiendis arvis, quae nimirum circum arva pro frugum ubertate immolandae ducebantur; *succidaneae*, quae post priores victimas, quibus litatum non fuerat, caedebantur; *praescidaneae*, quae ante solemnia sacrificia pridie mactabantur.

Nunc autem sacrificiorum ritus persequamur. Antequam hostia Diis fieret, profanos a sacris arcebant, quae ab iis praesentibus pollui credebantur. Sic Virg. VI. Aen. 237.

. . . procul o procul este, profani,

Conclamat vates, totoque absistite luco.

Amotis igitur profanis, ut *linguis faverent*, adstantibus imperabant, nimirum ut silentium servarent. Ita Virg. Aen. V,

Ore favete omnes, et cingite tempora ramis.

At illo dicendi genere aliqui indictum esse existimant, ut bona verba dicerentur. Sane Tibullus II, El. II.

Dicamus bona verba , venit natalis , ad aras ;

Quisquis ades , lingua vir mulierque favet .

Num vero victimia ut plurimum coronis instructa arae admovebatur ; quod cum fieret , animadvertiebant , num illa obniteretur , Diisque offerri repugnaret . Stantem vero ad aras hostiam sacerdos *mola salsa* i. e. tosto molitoque farre ac sale aspergebat ; unde *immolare* , quod per euphemismum est caedere , proprie significat molam salsam imponere ; et *macta* , i. e. magis aucta ; dicta est hostia , quae mola salsa aspersa fuerat : *mactare* vero , i. e. magis auctare , pro *jugulare* usurpabant . Adhaec victimae inter cornua infuso vino , mox pili ex illius fronte evulsi in sacrum injiciebantur ignem ; quem ritum ita enarrat Virgilius VI. Aen.

*Quattuor hic primum nigrantes terga juvencos
Constituit , frontique invergit vina sacerdos ,
Et summas carpens media inter cornua setas ,
Ignibus imposuit sacris , libamina prima .*

Post nonnullas preces sacerdos ad Orientem versus cultrum a fronte victimae ad caudam ducens illam ministris aut jugulandam cultro , aut securi percutiendam dabat ; sanguinem pateris excipiebant , ut docet Virg. VI, 248.

*Supponunt alti cultros , tepidumque cruorem
Excipiat pateris . . . . .*

Caesa autem victima , post detractum corium , aliquando tota cremabatur , plerumque vero cum divis dividebatur , nimirum

partem in illorum honorem comburebant , partemque ejus sacrificantes sibi reservabant .

Nunc vero quaedam discrimina recensebimus , quae inter ea sacrificia intercedebant , quae Diis superis , atque ea , quae Diis inferis fiebant . In illis sane , qui ad aras operabantur , albis vestibus , in his autem nigris utebantur : in illis albae , in his nigrantes hostiae immolari solebant ; in illis cervix victimae sursum reflectebatur , cum caederetur , in his prona erat victima , terramque inquebatur : in illis victima a superiore parte mactabatur , in his ipsi ferrum supponebatur .

C A P U T V.

De Vasis atque instrumentis , quorum usus fiebat in Sacrificiis .

Vasa atque instrumenta praecipua , quibus utebantur in sacrificiis , nunc recensebimus . Et primo *Ara* , quae antiquitus *asa* etiam nuncupata fuit , ab *ansa* nomen accepit , cum ii , qui deos precabantur , aram veluti ansam manu tenerent ; sed alii *aram* dici putant a precibus , quas Graeci *epas* appellant . In hoc autem aliqui putant *aram* et *altare* differre ; quod hoc Diis superis , illa superis aequae ac terrestribus inferisque statueretur .

Secundo *Acerra* , quasi *arcella* , arcula quaedam fuit , in qua tura vel alia odora-

recipiebantur , adolebantur vero in *Turibulo* . His addatur *Praefericulum* , vas nimirum , quo vinum ad sacrificia praeferri consuevit . In *Candelabro* funiculi ardentes figebantur . *Aquiminale* lustralem aquam continebat , qua sacerdotes aspersi se levibus culpis expiari credebant , sed per *Aspergillum* , quod erat e lauro , vel oliva , aut alterius arboris ramo , hujusmodi aqua in adstantes inspergebatur .

Porro *Mallo* et *Securi* percutiebatur victima . *Secespita* a *secando* sic appellata , culter fuit ferreus , oblongus , eburneo praeditus manubrio , cujus in re sacrificali plurimus fuit usus . *Simpulum* sive *simpuvium* a *sumendo* dictum vas fuit , quo vinum libari solebat . Nec aberant *Ollae* , in quibus carnes incoquebantur , quae ad vescendum superfuerant . In sacrificiis locum item habuere *Pateriae* , per quas animalis mactati sanguis exciperetur ; at intestina in *Discis* recipiebantur .

XI. DE DIMETIENDI TEMPORIS RATIONE, QUAE APUD ROMANOS VIGUIT.

Superiori de *Sacris* tractationi non abs re erit rationem statim adjicere, qua Romani tempus dimensi sunt, cum ea maxime pertineret ad curam Pontificum, id tunc ex suo munere agentium, ut quae iteranda essent sacrificia, festorumque dierum celebritates certa lege recurrerent. Tempus autem, quod pars quaedam aeternitatis est, cum nemo mortalium aliter queat dimetiri, nisi per annui alicujus, vel menstrui, vel diurni spatii determinationem, idcirco, ut nunc, ita et apud Romanos, in annos, in menses, inque dies, habita tamen sidereorum cursuum ratione, dividebatur.

Annus sive *anus* ex sua nominis vi proprie est circulus; sed ferme sumitur pro tempore, quo sol per signiferum quemdam caeli orbem, qui Graece *Zōdiakos* dicitur, suum conficit cursum. Hoc tempus, prout accuratiores viri animadverterunt, spatium 12. mensium, seu 365. dierum, 6. horarum, minus 12. minutis, circumscribitur. *Mensis* est temporis spatium, quod ex multis constat diebus, cumque Cicero 11. De Nat. Deor. a verbo *me-*

tior deducit, sic dicens; *Qui quia mensa spatia conficiunt, menses nominantur. Dies porro, ut omnes norunt, spatium est horarum viginti quatuor, et nomen creditur a Zeus, Διός, Jupiter, assumpsisse, quasi auctor lucis hoc Numen fuerit.*

Romulus, qui arma magis, quam astra, noverat, annum instituit dierum admodum 304., qui utique in decem dividebantur menses; quorum primus recensebatur *Martius* a *Marte* sortitus nomen, a quo se fuisse progenitum regnator ille jactavit. De eo *Tibullus* III. El. I.

Martis Romani festas venerere calendae,

Exoriens nostris hinc fuit annus avis.

Martium sequebatur *Aprilis*, qui ab *απρος, spuma*, dictus est, quod Venus, cui sacer hic mensis erat, ex spuma maris fingebatur orta. Unde *Ovidius* 1. Fast. 39.

Martis erat primus mensis, Venerisque secundus.

Haec generis princeps, illius ille pater.

Pone venit *Majus*, deinde *Junius*; de quibus *Ovid.* loc. cit.

Tertius a senibus, juvenum de nomine quartus.

Reliqui menses fuerunt, *Quintilis*, *Sextilis*, *September*, *October*, *November*, *December*; qui omnes a numero ac loco, quem in sua serie occuparunt, appellationes sumpserunt. Hinc idem auctor cit. loca:

Quae sequitur numero turba notata fuit.

In hoc Romuli anno *Aprilis*, *Junius*, *Sex-*

tilis, September, November, December tricenos habebant dies; at in reliquis quatuor, Martio nempe, Maio, Quintili, Octobri triceni ac singuli dies continebantur.

At Romulus ille annus tam turpiter mutilus, cum neque Solis neque Lunae cursibus congrueret, ita ut frigora non raro aestivos invaderent menses, hyemales contra calor, ope veluti a Numa implorata, quinquaginta aliis auctus est diebus, ut propterea ad trecentos quinquaginta quatuor extenderetur dies, quibus duodecim Lunae cursus confici Pompilius crediderat. Hic porro rex Romulo scientior duos addidit menses, *Januarium* nempe ac *Februarium*. Martium a primo movens loco quod ipse pacis potius, quam belli studeret artibus, *Januarium*, a bicipite Deo *Jano* sic dictum, primum statuit mensem, ultimum vero *Februarium* a *febrando*, sive expurgando, nuncupatum; siquidem tum pro peccatis toto anno admissis ac pro defunctorum animabus sacra quaedam piacularia fierent.

Jam vero videamus, quot dies unicuique ex duodecim mensibus Numa assignaverit. Ipse quidem voluit, ut intacti servarentur ii menses, quos ex tricenis ac singulis diebus constituisse supra innuimus, Martius nimirum, Maius, Quintilis, October. Reliquis ante memoratis mensibus, quorum singuli tricenos continebant dies, sex dies detraxit, eisque vicenos ac novenos dies possidendos dedit.

Hic sex dierum numerus si quinquaginta diebus a Numa veteri anno additis accedat, existet numerus dierum quinquaginta sex; quo numero bifariam diviso, viginti octo dies Januario remanserunt, Februario totidem. At quia numero impare maxime delectabatur Numa, mox alium unum Januario adjunxit diem, ita ut hic viginti novem diebus gauderet, viginti octo diebus uni Februario relictis. Hinc patet, dies a Numa novo suo anno attributos numerum 355. non excessisse.

Sed cum adhuc claudicaret annus in aliam formam redactus, quippe cui dies decem cum diei quadrante deessent, quot sane diebus Solaris annus Lunarem superabat, ad illud aliud remedium devenit, ut identidem intercalaris alius mensis insereretur. Haec intercalatio cum Pontificum admitteretur arbitrio, cumque ipsi nunc plures nunc pauciores interjicerent dies, evenit, ut Julius Caesaris aëvo anni initium per sexaginta septem dies retrocessisset. Quod cum vix esset ferendum, statim ac Julius Caesar potitus rerum est; suam ad id curam intendit, ut annus tandem ad solis cursum restitueretur. Is igitur voluit, ut annus Urbis 708. dierum esset 445., quo menses ad suam reverterentur rationem. Porro constituit, ut annus in posterum dies 365. et horas sex complecteretur; quae horae cum quaternis quibusque annis annum efficerent diem, illud etiam cautum est, ut hic dies post sextum Kalendas Martias in-

terponeretur. Hinc factum est, ut is annus, cui intercalaris ille dies accresceret, *Bissextilis* nuncuparetur, quod bis in eo numerabatur sextus dies ante Kalendas Martias. Haec illa anni celebris restitutio fuit, qui *Julianus* dicitur.

Sed quamvis annus a Romulo concinnatus, a Numa primum, tum a Julio castigatus esset, tamen alio aliquo auxilio indigere visus est, idque a Gregorio XIII. Pont. Max. obtinuit, qui proinde *Gregorianus* appellatur. His tamen omissis, quae ad rem nostram minime pertinent, illud monemus, Quintili *Julii* nomen in Julii Caesaris honorem impositum, qui eo quidem mense in lucem prodiderat. Augustus autem, licet Septembri natus esset, tamen voluit, ut *Sextilis* potius suo nomine donaretur, cum hoc mense prius sibi consulatus, ac plures insignesque victoriae obtigissent. Assentatio fecit, ut ab aliis Principibus alia nomina menses acciperent; ea tamen vix orta confestim interciderunt.

In mensibus, ut hodie, ita et olim considerabantur *hebdomades*, septem nempe dierum spatia, qui ab errantibus septem sideribus, quae caeca superstitio cuique septem dierum praeesse rebatur, nomina sequiori aevo acceperunt. Itaque primus hebdomadae dies *Solis* dicebatur, alter *Lunae*, tertius *Martis*, quartus *Mercurii* quintus *Iovis*, sextus *Veneris*, septimus *Saturni*; quae nomina et nunc

vigent. At supremis Ecclesiae moderatoribus hujusmodi nomina non arrisit in rebus sacris adhibere, et primam hebdomadis diem vocarunt *Dominicam*, ut Christi Domini reviviscentiae memoria servaretur, ultimam diem *Sabbatum* nuncuparunt, nomenclatura ab Hebraeo fonte desumpta, intermedios dies *Feriarum* nomine decorarunt, ita ut diem, quae succedit *Dominicae*, *feriam secundam*, atque ita porro, vocaverint.

Jam vero intueamur modum, quo Romani singulos cujusque mensis dies numeraverint. Ipsi tria ad id vocabula excogitarunt, *Kalendas* nimirum, *Nonas*, et *Idus*. Graeci sane caruerunt Kalendis. Unde Augustus, ut Svetonius refert in ipsius vita c. 87, cum vellet significare, ab aliquo nunquam aes alienum solutum iri, jocosè aiebat, *ad Kalendas Graecas*. Et Ovidius Fast. I. 55. *Kalendas Ausonias* dixit:

Vindicat Ausonias Junonis cura Kalendas.
Ex quo patet, Junoni sacras Kalendas fuisse, quae propterea *calendaris* dicta est, ut Macrobius testatur I. 14.

Porro prima quaque singulorum mensium die usurpata *Calendarum* vox est, quae a *calando* i. e. vocando descendit. Siquidem antequam publici evulgarentur Fasti sive *calendaria*, in quibus universa totius anni ratio descripta fuit, primo quoque mensium die convocabatur populus, ut sciret, quae feriae toto essent futurae mense, quidque in rebus

ad Religionem pertinentibus esset peragendum. Adhaec calendis pecuniae dabantur foenori, iisdem quoque exigebantur usurae Unde *Calendarium* et liber foenebris dictus est, in quo usurae perscriptae apparebant in *calendas singulas exsolvendae*.

Quintus quisque mensium dies *Nonarum* nomine instruebatur, praeter Martium, Majam, Julium, et Octobrem, qui pro nonis *quintanis*, ut loquitur Varro V. de L. L. *septimanas* nonas habebant. *Nonae* ita dictae sunt, quod a die quinto, vel septimo, usque ad *Idus*, idest diem tertium decimum, vel decimum quintum, novem recensebantur dies, hac tamen lege, ut et illi superius allati, et hi ultimo loco memorati dies *numerationi* adscriberentur.

Idus, ut jam innuimus, ad diem decimum tertium pertinebant, in quibusdam utique mensibus, illis iterum quatuor exceptis, qui decimo quinto die malebant *Idus*. Haec vox ab *idao*, verbo ab Etruscis petito, descendit, quod erat dividere, siquidem *Idus* mensem in duas fere pares partes dividunt, ut Horat. IV. Od. xi. *Idus tibi sunt agendas, qui dies mensem Veneris marinae findit Aprilem*.

Si vero exprimi dies deberet, qui *Kalendis*, vel *Nonis*, vel *Idibus* praeibat, tum adhibebatur vox *Pridie*; sin dies, qui eas subsequabatur, vox *Postridie* usurpari consuevit. Si alius quivis, praeter jam dictos, de-

signari deberet dies, tum a die designando usque ad futuras vel Calendas, vel Nonas, vel Idus, utroque termino computato, numeratio instituebatur, iis sane rationibus, quas hic per exempla exhibemus. *A 3. di Gennaro penso di andare alla Torre dell' Annunziata*, tertio Nonas Januarii, vel Jannarias, vel ad tertium Nonas etc. vel ante diem tertium Nonas etc. in Pomp. janum cogito. *A 4. di Gennaro mi mandaste le lettere*, pridie Nonas Jan. epistolam dedisti. *A 5. di Gennaro è morto suo padre*. Nonis Jan. ejus decessit pater. *A 6. di Gennaro son da Roma ritornato*, postridie Nonas Jan. Roma redii. *A 7. di Gennaro andrò a Cuma*, septimo Idus Jan. Cumas ibo. *A 18. di Gennaro aspettami costà*, decimo quinto Calendas Februarii me istic expecta. His autem omis- sis, quae facile alibi addisci queunt, ulterius progrediamur.

Dies alius *Naturalis* dicitur, qui nempe diurnam lucem simul noctemque complectitur, alius *Artificialis*, temporis nimirum spatium, quo Sol cujusque gentis regiones illustrat. Ille etiam appellatur *Civilis* ex eo, quod alia aliunde natio ipsius ducit initium. Constat enim, Babilonios ab oriente Sole, Athenienses, ut hodieum Itali, ab ipso occidente, Umbros a meridie incepisse integrum diem. At Romani a media nocte diei initium agnoscebant.

Dies *Artificialis* in duodecim semper divi-

debatr horas , modo prolixiores , et modo contractiones , prout anni tempestas curreret . Idem de nocte dicendum ; et patet ex eo , quod in toto anni curriculo quatuor semper numerabantur noctis vigiliae , quarum singulae ternis constabant horis . *Horae* autem vocabulum , quod ex Oriente Tusci in Italiam detulere , ex Hebraico **חורא** *horah* , quod est indicare , monere , descendit ; per eas siquidem , quota diei pars effluerit , clare monemur ; ut testatur Mazochius Spic. II. p. 164.

Sed extant apud auctores plura noctis ac diei tempora suis discreta nominibus . Primum *civilis* diei tempus media nox erat , ut jam diximus ; tum mediae noctis inclinatio ; dein gallicinium ; mox conticinium , cum gallici simul hominesque quiescerent ; postea diluculum , cum inciperet dignosci dies . Sequabatur mane , cum clara luceret dies ; dein antemeridianum tempus ; praeterea meridies , sic dicta quasi *medidies* , quod ibi Sol facit medium diem ; posthac tempus pomeridianum ; mox solis occasus . Pone subibat vespera , quae nomen accepit a stella tum apparente , quae Graece *σπερς* dicitur ; crepusculum ; fax prima vel primae tenebrae ; concubium ; intempesta sive multa nox ; ad mediam noctem inclinatio . Nunc alia nonnulla dierum discrimina videamus .

Dierum sane quidam dicebantur *Festi* , alii *Profesti* alii *Intercisi* . *Festis* utique diebus , uti et nunc , ab operibus se quisque ab-

stinebat; Divorumque incumbere cultui, cum sacrificia, sacrae epulae, ludique solennes in eorum honorem celebrarentur. *Profestis* diebus, qui sic appellati sunt, quod a Numinum religione procul essent, publica ac privata res jure poterat administrari. *Intercisi* denique illi erant dies, quorum partem Numina, partem homines sibi vindicarent.

Dies profesti quidam dicebantur *Fasti*, cum Praetori illa tria verba fari licebat; *Do, Dico, Addico* quibus tota ejus jurisdictio continebatur, ut in tract. IV. dictum est; vel erant *Nefasti*, quibus ea fari verba non liceret, ex. gr. cum sacris opera daretur, cum vindemiarum tempus advenisset, cum indictum esset *Fastidium*, vel quod res publicae prospere cesserent, vel contra, vel quod exortu tumultu delectus esset habendus.

Occurrunt saepe dies *Comitiales*, dies *Nundinales* & illis comitia habebantur, his post octavum quemque diem redeuntibus agrorum incolae mercatores ergo in urbem confluebant. De quibus Ovid. I. Fast. 53.

Est quoque, quo populum jus est includere septis;

Est quoque, qui nono semper ab orbe redit.

Adhaec dies *Alii* fuerant, quibus insignis aliqua accepta esset clades, et praesertim ater *Fortis* dies, qui dictus est *Alliensis*, quo Romani ad *Alliam* fluvium a Gallis caesi fuerant.

XII. DE ANTIQUIS NUMISMATIS.

Cum artes ingennae, quae per barbariem diu eversae jacuerant, tandem aliquando revixissent, nihil sane viris navis atque industriis fuit antiquius, quam ut veterum numismatum scientiam illustrarent. Ipsi enim intellexerant, quantum emolumentum percipi posset, si illa numismata, quae apud Veteres ipsos maximo in honore fuerant, ea deteresa, quae pene exesa erant, rubigine, summa iterum religione tractarentur. Quod si ipsi tam difficilem nobis viam aperuerunt, nae stultissimi omnium essemus, si hanc jam stratam apertamque nos ingredi, fructibusque per eorum labores cuique paratis perfrui negligere-
mus.

C A P U T I.

De Numismatis in genere.

Quoniam in singulis artibus tradendis ea potissimum ratio probatur, qua nonnulla prius in genere proponantur, quae veluti viam ad cetera abstrusiora sternant: hinc

operae pretium erit, si in hac numismatum lucubratiuncula illud idem institutum, servetur, et a quibusdam ad numismata generatim spectantibus auspicemur. Igitur de variis Numismatum aetatibus, tum de metallis, e quibus conflata fuere, dein de diversis eorum modulis, praeterea de partibus adversis, mox de aversis, postremo de ipsorum inscriptionibus in genere hic agetur.

Variae Numismatum Aetates.

Pro diversa aetatum ratione numismata in duas classes distribuuntur, in vetera scilicet, et recentiora. Veterum series usque ad saeculum tertium vel novum deduci solet, cum varius in ea re sit. Antiquariorum sensus. Recentiora vero dicuntur, quae trecentis circiter abhinc annis in lucem prodierunt. Quae enim a Caroli Magni dominatione per sex fere secula excusa fuerunt, adeo nullius sunt elegantiae, ut ea nequaquam colligere curent eruditi, illis exceptis, quae Graecorum Imperatorum seniem, conficiunt.

Porro inter vetera primum locum sibi vindicant peregrina numismata civitatum et regum; sequuntur deinde Romana, tum Consularia, tum Imperatorum. Recentiora vero numismata summorum Pontificum, Imperatorum, civitatum, et virorum illustrium imagines exhibent, eaque plurimum etiam afferunt emolumenti simul et voluptatis.

Metalla , e quibus conflata Numismata .

Metalla , quae vulgo numismatis praebuere materiam , Aes , Argentum , et Aurum fuerunt . Hinc quicumque in Romana republica curam cudendae pecuniae gessit , his notis designari in nummis consuevit : III VIR A. A. A. F. F. nimirum *Triumvir Auro , Argento , Aeri flando feriundo* . Atque ea de causa in quibusdam numismatis pro eadem triplici metallorum diversitate tres figurae muliebres dextra manu lanceam , sinistra cornu Copiae gerentes (quali imagi exhibere monetam) occurrunt cum epigraphe **SAGRA MONETA AUGUSTI NOSTRI** , aut alia simili .

Illud autem pro certo habendum est , numismatum valorem non expendi ex eorum materia , quaecunque ea sit , sed ex antiquitate aut raritate . Itaque persaepe numisma aliquod aereum aereo longe praestantius est , quia rarius .

Parvi Numismatum Moduli .

Numismata pro varia ipsorum magnitudine in quadruplicem seriem dividuntur , dicta propterea , *maximi , magni , medii , et minimi moduli* . Prima illa *maximi moduli , metalliones* vulgo appellata , non nummorum , sed potius publicorum monumentorum rationem habuerunt , quae utique a commercio remota illustrium facinorum memoriam tantummodo tuerentur . Aerea hujus moduli nu-

mismata rarissima sunt ; argentea vero non infrequentia ; aurea demum etiam ipsa sunt admodum rara. Quod autem ad reliquos tres modulus spectat, certe hujusmodi numismatum maximus est numerus.

Adversa Numismatum pars.

In adversa numismatum parte caput potissimum inspicendum est ; aut cum ipsum nunquam deest, quidquid ejus vices gerit. Caput autem ipsum aliquando nudum, aliquando vero opertum occurrit. Nuda capita plerumque aut filios designant Imperatorum, aut futuros imperii haeredes, aut etiam viros, qui nunquam ad imperium pervenerunt, cum Imperatorum capita ut plurimum operta sint. Id tamen perpetuum non est, dum nonnulli aliquando antequam imperii habenas sumerent, coronati in numismatis videntur, et rursus Imperatores capite nudo occurrunt.

Porro capitis ornamentum est vel corona laurea, cujus gerendae potestas a Senatu Julio Caesari facta ad ceteros transiit imperatores, vel corda radiata eorum principum propria, qui in Deorum numerum fuerant relati, vel diadema, quod a regibus primo, a Romanis deinde imperatoribus post Constantini tempora adhibitum fuit, vel corona undique clausa, qua primus omnium Justinianus usus est.

Inter haec capitis ornamenta sese simul spe-

ctandas offerunt coronae rostratae, murales, quernae seu civicae, athleticae, et sacerdota-
les; nec postremum obtinent locum galeae, quae peculiare aliquod nonnunquam insigne prae se ferunt, ut illa, quae Romae caput obtegatur, duabus alis non secus, ac Mercuri petasus, ornata, atque aliae quorundam regum taurinis aut arietinis cornibus munitae. Postremo videre licet Armenorum, Syrorumque regum mitras, et Persarum, Parthorumque tiaras.

Aversa Numismatum pars.

Quam multa pars aversa numismatum representet, haud quisquam paucis comprehendat. Ea profecto modo personam aliquam, modo rerum monumenta, modo inscriptionem ibi media numismatis area positam exhibet. Atque a personis quidem, quae ibi occurrunt, maxime numismatis dignitas pendet. Si enim una tantum persona virtutem aut numen exhibens existat, non multum inde praestantiae numismati comparatur. Si vero plures fuerint personae, quo major earum numerus, eo amplior numismatis excellentia erit, praesertim si per eas illustre aliquod facinus commonstretur. Talis quidam Trajani nummus, in cujus aversa parte conspicitur imperator ipse, cui adsunt duo ministri, throno insidens, et tribus adstantibus regibus diadema praebens cum hac epigraphe REGNA ADSIGNATA S. C. Alius Nervae, cujus

aversa pars sex figuras ostendit , atque hanc epigraphen CONG. P. R. S. C. Singularis praeterea est concio Trajani , in qua septem personae ; Hadriani ad populum , in qua octo ; ejusdem ad milites , in qua decem ; Probi , in qua duodecim .

Verum si in Aversa numismatis parte non integra persona , sed caput tantummodo exstet , inter praestantissima numismata illud locum habebit , quale numisma Julii cum capite Augusti in aversa parte , Titi cum capite Vespasiani , L. Aurelii cum capite M. Aurelii . Hinc etiam sequitur , ut quae numismata prae se ferunt plura capita , praestantiora habeantur . Ita Nero in adversa parte numismatis , cujus in aversa Nero et Octavia .

Quod ad publica monumenta pertinet , plurimum venustatis numismata ex ipsis consequuntur . Hujusmodi est Jani templum in Neronis numismate , cum pacem universo orbi partem demonstret . Quid autem de Titi amphitheatro dicam , de foro Trajani ejusque columna , de columna Antonini , de arcubus , de basilicis , de rostris , et de sexcentis id genus , quae omnia in numismatis conspicuntur ? Nec verò contemnenda sunt quaecumque animalia , sive plantae , sive cetera symbola in eadem aversa numismatum parte occurrunt , quippe cum plurima scitu dignissima in ipsis lateant ; de quibus postea agatur .

Inscriptiones autem nonnunquam in media numismatum area conspiciuntur, et saepe haec tantum initiales literae S. C. *Senatus Consulto*, vel. Δ. Ε. *Δημαρχίας Εξουσίας*, *Tribunitia Potestate*. In M. Aurelii nummo legitur VICTORIA GERMANICA IMP. VI COS. III.

Numismatum Inscriptiones .

Verum inscriptiones plerumque extimam numismatum oram circumdant, ut animam veluti ac spiritum praebeant figuris, quae nullam aliquando per se ipsae significandi vim habent. Ita duae manus simul junctae ad peculiare aliquid designandum determinantur per has inscriptiones CONCORDIA MILITUM : FIDES EXERCITUUM : AMOR MUTUUS AUGUSTORUM etc.

Porro duae hujus generis inscriptiones in unoquoque numismate leguntur ; quarum altera in adversa parte nomen, munera, et dignitatem personae exprimit, altera vero in parte aversa virtutes, gesta, et monumenta. Ita Antonini nummus in adversa parte habet ANTONINUS AUG. PIUS PATER PATRIAE TRIB. POT. COS IV. in aversa imperatorem in solio sedentem, imaginem mulieris stantis, quae cornu Copiae et tesseram punctis distinctam manibus tenet, et popularem hominem, qui vestem porrigit, aliquid accepturus, tum haec verba LIBERALITAS QUARTA, quibus jam quarta

vice frumentum in familias distributum ostenditur. Atque haec de numismatis in genere.

CAPUT II.

De Virtutibus et Numinibus, quae in numismatis exhibentur.

Pietas erga Deum repraesentatur per mulieris effigiem, quae operto capite stat ad aram, vel sedens pateram extensa manu tenet, aut per muliebri caput velatum. Apposita autem epigraphae est **PIETAS**, aut **PIETAS AUGUSTI**, aut **PIETAS PUBLICA** etc. *Pietas* vero erga parentes per ciconiam (quae avis parentum amantissima) muliebri vultui adhaerentem exhibetur, aut per mulierem, cui duo pueri sunt inter brachia, et duo hinc et illinc adstant. Epigraphae **PIETAS AUGUST.**, vel **PIETATI AUG.** etc.

Fides per duas dexterarum conjunctas, quibus nonnunquam caduceus aut aristae insertae sunt, ut ex his felicitas et abundantia esse fidei fructus intelligatur, cum hac epigraphae **FIDES PUBL.**; **FIDEI PUBLICAE** etc. saepe etiam per militaria signa, aut per mulierem sedentem, quae dextera sustinet turturam (volucrem societati addictissimam) sinistra vero militare signum; epigraphae ve-

ro haec legitur **FIDES EXERCITUS**; vel **FIDES MILITUM** etc.

Concordia item per duas simul junctas manus, aut per mulierem, quae dextra pateram tenet, sinistra cornu Copiae, et aliquando ad aram stat. His symbolis divinus etiam cultus, quem concordiae debitum credebant, cui Templum Romae dedicaverant, et rerum omnium copia, quae ex ea proficiscitur, aperte designatur. Epigraphe non una est: **CONCORDIA MILITUM**; **CONCORDIA EXERCITUS**, vel **EXERCITUUM**; **CONCORDIA AUGUSTI**, vel **AUGUSTORUM**; **CONCORDIA FELIX**; **CONCORDIA AETERNA** etc.

Liberalitas sinistra manu cornu Copiae tenet, dextra quadratam tabellam punctis notatam, Congiarii symbolum. Hinc in numismatis, ubi imperator e suggestu nummos aut tesseras populo distribuit, ei adstat modo praeco eandem ostentans tabellam, qui plebem accedere jubet, modo ipsius Liberalitatis simulacrum. Epigraphe erat **LIBERALITAS AUGUSTI**, vel **AUGG.**, additis plerumque numeris II. III. IV. V. VI.; aut **CONG. H. DAT. POP.** *Congiarium secundum datum populo.*

Aequitas libram dextra tenet, sinistra cornu Copiae, aut hastam: **AEQUITAS**; **AEQUITAS AUG.**, vel **AUGG.** *Justitia* sedens pateram dextra tenet, quod sancta et divina, sinistra virgam; quia terrarum or-

hem moderatur : **JUSTITIA ; JUSTITIA**
AUG. *Pacem exhibuerunt sub mulieris ima-*
gine armorum cumulum face incendientis .
Caduceus ei tribuitur , aut olivae ramus , aut
cornu Copiae . Epigraphe multiplex PAX
PUBLICA ; PAX AETERNA ; PAX AUG.
vel AUGG.

Victoriae effigies est virgo , quae altera ma-
nu lauream coronam , quam nonnumquam
imperatoris capiti imponit , altera palmam
gerit , bigis aut quadrigis persaepe vecta , at-
que alis semper munita . Aliquando etiam
tropaeo cuiusdam erecto , aut scuto palmae
ramis imposito victoriam aliquam inscribens ,
DE PARTHIS , DE GERMANIS , aut
 aliud ejusmodi . Interdum scutum gerit , in
 quo insculptae literae **S. P. Q. R.** , vel epi-
 graphe **VICTORIA DACICA ; VICTORIA**
PARTHICA etc.

Fortuna sub mulieris imagine habet cornu
Copiae et navis gubernaculum nonnumquam
globo innixum , quod per eam omnia in ter-
ris gubernari existimarent . Alias sellae insi-
det , cui rota subest ; quae ejus inconstantia
demonstratur . Saepe tumidum navis velum ,
prosperitatis symbolum utraque manu suti-
net . Epigraphe est FORTUNÆ AUGU-
STI ; FORTUNÆ FELICI ; FORTUNÆ
MANENTI.

CAPUT III.

De Animalium simulacris , quae in numismatis occurrunt .

Cum saepe animalium simulacra in numismatis occurrant , primo quidem videbimus , quatenam ipsorum fuerint cuique numini dicata , tum quatenam virtutum aliorumque bonorum symbola , praeterea quatenam urbium insignia , postremo quatenam in Romanis ludis exhibita.

Animalia Numinibus sacra.

In nummis cernere persaepe licet animalia sub quaeque numini dicata , aquilam et capram Jovi ; gallam Mercurio et Æsculapio ; pantheram , tigrim , et caprum Baccho ; delphinum et equum Neptuno ; cornicem , cycnum , gryphos , corvum , et delphinum Apollini ; serpentem Æsculapio ; leonem Cybele ; pavonem Junoni ; porcum et dracones alatos Cereri ; ibim et anserem Isidi ; cervum et canes Dianae ; noctuam Minervae ; columbas Veneri.

Atque hic animadvertatis oportet , quemadmodum numina ipsa in numismatis expressa saepe occurrunt , ita non raro animalia illis sacra sine Deorum imaginibus sese offerre , quae tamen ipsos designant . Sed et alia

Numinum symbola in nummis inspiciuntur, saepe cum ipsis Diis, nonnunquam vero ab iis sejuncta, ut fulmen Jovis, tridens Neptuni, caduceus aut petasus alatus Mercurii, scutum Minervae, tripus vel lyra Apollinis, pellis leonina, pharetra, et clava Herculis, sistrum Isidis, crotalum Cybeles. Ita in quodam numismate Antonini Pii aquila media inter noctuam et pavonem imperatoris pietatem erga Jovem, Minervam, et Junonem indicant. Hinc etiam Atheniensium nummi noctuam prae se ferunt, Samiorum pavonem, Paphiorum columbas, quod Athenis Minerva, in insula Samo Juno, in urbe Papho Venus coleretur. Eadem de causa nummus quidam Erycinorum ex altera parte caput ornatum spolio leonino, ex altera pharetram, clavam, et columbam ostendit; quorum tria illa Herculis sunt, qui eximiam olim victoriam in eo tractu retulerat, postremum haec Veneris, quam Erycis incolae praecipue cultu prosequiebantur.

*Animalia, virtutum et aliarum rerum
symbola.*

Virtutum et aliarum rerum symbola solent esse animalia in nummis expressa. Sic *serpentes* felicitatis, victoriae, salutis signa sunt. *Noctua* sapientiam adumbrat, et in aureo Constantini Magni numismate, ubi cippo insidet cum epigraphe SAPIENTIA

PRINCIPIS PROVIDENTISSIMI, *Apis* etiam sapientiam, et dignitatem, ob multiplicem industriam et mellis praestantiam; *Aquila* providentiam, divinitatem, atque imperium; *Phaenix* aeternam et novam vitam, *Elephas* aeternitatem, cum bellua sit vivacissima; *Ciconia* pietatem; *Cornix* concordiam; *Bos* fertilitatem.

*Animalia regionum et urbium
symbola.*

Inter animalium imagines in nummis expressas nonnullae sunt, quae regiones et urbes designant. Et primo *Camelus* symbolum est Arabiae, ut in quibusdam Trajani nummis cum inscriptione **ARABIA ADQUISITA**. Discrimen autem inter camelos Arabicos et Bactrianos intercedit, quippe cum illi duobus sint praediti gibbis, hi vero unum tantummodo habeant gibbum, et summae sint celeritatis. Talem exhibet nummus sub Caracalla percusus.

Crocodylus non raro Aegyptum adumbrat; ita in aliquot Augusti nummis crocodylus exhibetur cum epigraphe **AEGYPTO CAPTA**. Porro haec Nilotica bellua lacertae similis est, magnitudine immensa, et longo dentium ordine obarmata.

Hippopotamus ejusdem regionis insigne in nummis videtur. Hic Nili incola est huiusmodi, ut cauda et dentibus aprum, pedibus au-

tem bifidis et mole corporis bovem, juba vero et hinnitu equum referat. unde illi adhaesit nomen *hippopotami*, nimirum *equi fluvialis*.

Leones et elephanti Africam persaepe designant, quin etiam ipsa nonnunquam sub mulieris imagine exhibetur, caput habentis elephantinis dentibus et proboscide instructum, ut in aliquibus Hadriani nummis, inque aliis videtur Alexandriae effigies muliebris cum elephantina galea.

Delphinus maritimarum urbium est symbolum, ut Neapolis, Tarenti etc., qui interdum Neptuni tridenti involutus conspicitur. In Byzantinorum nummis delphinus occurrit medius inter duos pelamides, e quorum piscatu ingens redditus percipiebatur.

Cuniculus Hispaniam comitatur, sicuti patet ex Hadriani nummis, ubi repraesentatur illa sub imagine mulieris cum oleae ramo, atque adstante cuniculo, et modo quidem sedentis cum HISPANIA, modo vero ad ipsius imperatoris genua provolutae cum inscriptione **RESTITUTORI HISPANIAE**: Cuniculus vero ideo adpingitur, quod hoc animal ibi frequentissimum esset, vel ob subterraneos cuniculos venasque auri, argenti, ferrique.

Animalia Romanis in ludis exhibita :

In Romanorum more id fuit positum, ut quae animalia solemnibus ludis exhibita fue-

rant , eadem nummis ad sempiternam rerum memoriam traderentur . *Rhinoceros* quidem , qui Romanos ludos non semel ornavit , occurrit in Domitiani nummis , qui eum representant cum uno cornu e naribus prominente ; de quo Martialis inquit :

Quantus erat cornu , cui pila taurus erat .

Alces a Philippo seniore in saecularium ludorum celebritate exhibita fuit , atque in ejus nummis signata , quorum aversa pars prae se fert hujus ferae imaginem cum inscriptione **SECULARES AUGG.** patris scilicet ac filii . Porro ipsa caprae ob cornua similis est , caeterum a jumento non aliena .

Elephantes non raro in ludis in arenam descenderunt ; qui licet corporis mole immensi , tamen idonei fuerunt variis exhibendis spectaculis , ita ut facile veteribus fuerit , quod tradidit Manilius ,

Cumque elephante loqui , tantamque aptare loquendo

Artibus humanis varia ad spectacula molem. Licuit igitur spectare has belluas non modo in amphitheatro nescio quid humani sensus prae se ferentes , verum etiam funambulos in theatris , et *λυχνόφορος* *lychnuchos* *gestantes* in Caesaris pompa , ut ex ipsius nummis constat . Nihil hic iterum referam de crocodilo et de hippopotamo , de quibus supra actum est , nihil de aliis feris , quae Romanorum ludorum simul et nummorum ornamenta fuerunt .

CAPUT IV.

*De arboribus, plantis, et floribus, quos
numismata repraesentant,*

Quemadmodum animalia quaedam nonnullarum regionum ac urbium symbola exhiberunt, sic etiam res illae, de quibus sermonem hic instituimus. Hinc *Abies* Germaniae, *Olea* Atheniensium, *Vitis* ramus vel racemus Chiorum, Entellanorum, Thasiorum etc., *Spicae* Italiae, Siciliae, Hispaniae, Africae, Aegypti, *Dictamnus* Cretensium aliquot locorum, *Palma* Tyri, Damasci, Judaeae, Alexandriae, et coloniarum Phoenicum in Sicilia, Africa, et Hispania insigne erat. Haec autem postrema arbor saepe fuit victoriarum symbolum, cum ipsius rami modo in Victoriae manibus, modo in vasis inserti exhiberentur, ut praemium victorum, cum inscriptione ludorum. Ita in aliquot Antonini Caracallae nummis tria vasa cum ramis palmarum insunt, tum haec inscriptio *Ασκληπια Σωτηρεια* Ἰσθ. Πύθια Μητροπολεως Αγκυρας; quae ostendit, ludos in honorem *Aesculapii Servatoris*, eosque *Isthmios* et *Pythios Ancyrae* celebratos fuisse.

Atque hic omittendum non est, quod eruditi aliqui tradunt; nempe Principum liberos per palmae ramos designari propter ipsius praestantiam, ita ut tres palmae rami in quo-

dam Constantii nummo tres Constantini Magni filios denotent .

Thuriferae arboris ramum exhibet Trajani nummus cum epigraphe S. P. Q. R. OPTIMO PRINCIPI ARAB. ADQ. S. C. Arabiam autem repræsentat mulier dextra manum ramum illum tenens , qui foliorum lauri similitudinem præ se fert , sinistra vero calammum odoratum , adstante camelo .

Silphium seu *laserpitium* planta fuit Cyrenis celebratissima , cujus figuram suis nummis Cyrenenses apposuerunt . *Lotus* Aegyptia planta lilio similis in Aegyptiis nummis conspicitur . Illum autem florem in Rhodiorum nummis expressum , quem vulgo arbitrantur esse rosam , aliqui censent , esse potius florem mali Punicae agrestis non sativæ , quod *ba-laustium* dicitur , quo utique lanæ Rhodii tingebant .

C A P U T V.

De Regum Numismatis .

Caput hoc in tres partes dispertiemur ; in quarum prima quæ ad regum Macedonum ; in altera quæ ad Ptolemaeorum et Seleucidarum , in tertia quæ ad Arsacidarum aliorumque regum numismata pertinent , brevi expediemus .

Insignia regum Macedonum in nummis.

Reges quidem Macedones , quo suam ab Hercule originem adstruerent , ipsius insignia , scilicet leonis exuvias , pharetram , et clavam sibi in nummis vindicarunt ; ut in Amynthae , Philippi , et Alexandri nummis intueri licet . Alexander vero cupiens etiam dici Jovis Ammonis filius , arietina item hujus cornua affectavit .

Porro familiare veteribus fuit , ut Deos suos cornibus decorarent , arietinis Jovem Ammonem , caprinis Junonem , taurinis Isidem , iisdem Bacchum , vel quod Jovis Ammonis filius esse fingebatur , vel a vini ferocia , vel a cornibus , quibus ad pocula antiquitus utebantur . Eadem ornamenta Pani ac Satyris tributa sunt . Neptunus etiam taurinis cornibus fuit instructus ob fluctuum vim strepitumque ; flumina item vel ob aquarum rapiditatem , vel ob alveorum flexum .

Exemplo igitur tum Deorum , tum fluminum , prisci illi heroes cornua assumpserunt ; atque arietina quidem Alexander , Lysimachus , alique ; taurina alii , ut Seleucus ; hircina Tryphon , Pyrrhus , Antigonus .

Tituli , quibus Ptolemaei et Seleucidae in nummis insigniti.

Si Deorum insignia illi reges Macedones , atque Alexander in primis , sibi arrogarunt , hujus deinde successores Ptolemaei ac Seleucidae cognomina ipsa et titulos invaserunt . Et sane Σωτήρ seu *Servatoris* cognomen Ptolemaeus Lagi filius , atque alii post ipsum assumpserunt , quod quorundam numinum peculiare fuerat , quae benefica credebantur , nimirum Jovis , Neptuni , Castoris , Apollinis , Æsculapii , Bacchi , Herculis . Apud Romanos etiam praesidibus et Augustis eadem appellatio tributa fuit . Sane ob hoc nomen Verrem exagitans Cicero inquit : *itaque eum non solum patronum istius insulae , sed etiam Σωτῆρα inscriptum vidi .*

Κεραυνός , videlicet *Fulminis* , cognomentum Ptolemaeus Soteris filius sibi vindicavit , quod utique detractum fuit Jovi Cerauno , qui apud Romanos *Fulminans* , *Fulgerator* , *Tonans* etiam dictus fuit . Hinc etiam Romani Caesares *Tonantes* , *Fulminantes* appellati sunt . Imo sicut in nummis Jupiter , aut Minerva , aut Hercules , ita nonnunquam Augusti fulmine armati conspiciuntur .

Νικηφόρος appellationem a victoriis deductam Seleuco tributam esse nummi testantur . Affine huic est *Nicephori* nomen ab Antiocho adscitum exemplo Jovis Nicephori . *Callinici*

etiam nuncupati quidam e Seleuci posteris ,
appellatione ab Hercule desumpta .

Επιφανης , sive *Præsentis* cognomen aliqui
reges assumpserunt a Diis , qui ita vocaban-
tur , cum aegris salutem , afflictis solatium ,
et laborantibus opem afferre per suam præ-
sentiam et manifestationem crederentur , quæ
cum *Επιφανια* tum *Θεοφανια* vocata est . Ro-
manos quoque imperatores divini hujus tituli
cupido incessit .

Jam vero illi reges , itemque Romani im-
peratores ipsa Deorum nomina sibi usurpa-
runt , ut ostendunt nummi , in quibus leges
Augustum Jovem , *Apollinem* , *Romulum* , *Dio-*
cletianum Jovium , *Maximianum Herculeum etc.*
Cajus vero *Caligula* modo *Liberi Patris* , mo-
do *Herculis* , modo *Jovis* nomēn non solum ,
sed habitum etiam sibi arrogavit .

Ipsam *Dei* nomen sibi in nummis vindica-
runt ut reges , ita etiam Romani imperato-
res . Imo Urbs ipsa *Roma Dea* fuit nūncu-
pata .

Arsacidarum aliorumque regum appellationes
in nummis .

Arsacidae in nummis hoc decorantur nomi-
ne βασιλεως βασιλεων , nimirum *regis regum* ;
quod non tam significat , eos aliis regibus
imperasse , quam inter ceteros principatum
obtinuisse . Ipsi etiam Φιλελληνς , scilicet *Grae-*
corum amici , titulum sumpserunt , quo *Grae-*

corum amicitiam aucuparentur , non secus ac Alexandri successores a pietate in parentes aut fratres *Φιλοπατρες* , *Φιλομητρες* , aut *Φιλαδελφοι* dici voluerunt .

Praeterea *Φιλορωμαις* nomine ; libera Romana republica , quidam reges insigniti sunt . Sub Caesaribus autem reges et populi amici *Φιλοκαισαρος* nomen experebant .

C A P U T VI.

De Numismatis Consularibus .

Per numismata consularia omnes Quiritium magistratus ac dignitates nominibus suis symbolis designatas , ac praeterea multas illustrium virorum res gestas in ipsis expressas addiscimus . De duplici hac re nunc agetur .

Munera publica in nummis consularibus designata .

Plura sunt sacra Romanae reipublicae munera , quorum nomina et insignia in nummis consularibus videas , ut *auguris* nomen cum lituo insculpto , *septemvirum epulorum* cum figura septemviri lectum Jovi pro more sternentis , *flaminis* cum apicis insigni , *quindecimvirum* cum imagine Sibyllae , cujus libros ipsi inspiciebant . et cum tripode in

aversa nummi parte , quod ipsi sacra Apollinis curabant.

Jam vero magistratus etiam alios alia insignia denotant. Et *consulis* quidem dignitatem modo lictores cum fascibus , modo sella curulis designat , *censoris* equitum transvectio , *praetoris* sella curulis et lances ob juris dicendi potestatem , *aedilis curulis* item sella curulis cum spicis a lateribus , alias cum venationis instrumentis , siquidem hujus magistratus erat annonae procuratio ac ludorum, *quaestoris* Deae Monetae imago.

*Illustrium virorum res gestae in nummis
consularibus expressae.*

Primo quidem nummi libera republica navis proram ab aversa parte exhibere solebant, unde dicti sunt *ratiti* , tum vero Castorem et Pollucem equo insidentes , aut Victoriā bigis vel quadrigis vectam , ex quo *victoriatī* , *bigatī* , *quadrigatī* sunt appellati , tandem singularia quaedam illustrium virorum gesta repraesentare coeperunt. Ita in gentis Aemiliae nummis ab adversa parte occurrit Lepidus coronam imponens capiti Ptolemaei adolescentuli , quem pater tutelae populi Romani testamento mandaverat , tum haec inscriptio M. LEPIDUS PON. MAX. TUTOR REGIS ; ab aversa vero parte caput Alexandriae turritum , ALEXANDRIA.

CAPUT VII.

De Imperatorum Numismatibus .

Qui tituli in imperatorum nummis occurrunt , aliqui imperatoribus ipsis tributii fuerunt , alii vero imperii candidatis . De his primum , tum de illis agemus .

Tituli heredibus imperii in nummis tributii .

Caesaris appellatio , quamvis antea imperatorum propria , deinde tamen imperii heredibus impertita fuit , eo discrimine , ut priusquam imperium adipiscerentur , loco cognominis esset , praenominis vero , ubi ad illud evecti fuissent . Ita qui ante imperium *Domitianus Caesar* in nummis dicitur , illud deinde assecutus *Caesar Domitianus* appellatur .

Praeterea *Princeps juventutis* etiam dictus est , quicumque ad imperii successionem fuerat vocatus . Ipsi etiam adhaesit titulus *Nobilissimi* . Ita in veteri lapide C. JULIUS VERUS MAXIMUS NOBILISSIMUS CAESAR PRINCEPS JUVENTUTIS .

His addenda est appellatio *pontificis* , vel potius *sacerdotis cooptati in omnia collegia supra numerum* . Ita in aliquibus Getae nummis P. GETA CAES. PONTI. PRINCIP.

JUVENT. , atque in numm's Neronis Caesaris SACER. COOP. IN OMN. CONL. SUPRA NUM: EX S. C. Certe quidem cooptatus supra numerum idem est , ac extra ordinem adlectus . Dicitur praeterea in omnia collegia , nimirum Augurum , Pontificum , Septemvirum Epulorum , Quindecimvirum etc. Additum est ex S. C. , siquidem per senatum tituli solebant conferri in Augustos et eorum successores.

Tituli , quibus imperatores decorati in nummis.

Aliquae appellationes fuerunt omnibus imperatoribus communes , aliae quibusdam peculiare. De prioribus hic sermo est , quarum quaedam successionis fuerunt , ut *Caesaris* , *Augusti* , quaedam splendoris , ut *Patris Patriae* , *Pii* , *Feliciois* , quaedam denique dignitatis , ut *Imperatoris* , *Consulis* , *Proconsulis* , *Pontificis Maximi* , *Tribuniciae Potestatis*.

Et primo quidem imperatores vocati sunt *Caesares* non tam ad generis , quam ad dignitatis declarandam successionem . Nullum autem Romanorum principum nomen fuit hoc notius extra imperii Romani fines . *Augusti* vero appellatio a priori illo recepta maximi semper habita est ; cum per eam imperatores adhuc vivi quasi consecrari viderentur . Et sane Latinis *Augustus* idem est , ac Graecis *Σεβαστος* i. e. *venerabilis*.

Imperatoris nomen duplici ratione Augustus tributum est, interdum, ut suprema eorum dignitas designaretur, interdum etiam ut res bello praeclare ab ipsis gestae indicarentur. Ita Augustus semel et vices propter victorias *imperator* dictus est.

Pontificis Maximi etiam appellatione assumpsere imperatores, ut sacrorum sibi potestatem arrogarent. Se autem non constituebant tribunos plebis, quia de plebe tribuni erant creandi, imperator vero in patriciorum numero censebatur, sed tribuniciam suscipiebant potestatem, ut tract. r. dictum est.

C A P U T VIII.

De Urbium Numismatibus .

Ad urbicos nummos gradum jam facimus, e quibus primum urbium origo colligi potest per insignia illarum civitatum, unde illa ducta est. Ita *pegasus* in Syracusarum, et noctua in Megarae nummis ostendit, illam urbem a Corintho, hanc ab Athenis originem traxisse.

Praeterea situm etiam urbium nummi patefaciunt, in quibus fluviorum non modo symbola, sed etiam nomina expressa videntur, ut in Severi nummo *Αντιοχείας προς Ευφρατην*, *Antiochiae ad Euphratem*. Quod si ad mare sita fuerit urbs, per Neptuni, Tri-

tonum, tridentis, triremium, prorae, delphinorum, aliorumque hujusmodi symbola intelligendum datur, addita interdum ipsius maris mentione. Si vero ad montem sita urbs fuerit, mons ipse adscriptus; quo pacto in Caracallae nummo *Ἡλιοπολὶς πρὸς Λιβανόν*, *Heliopolis ad Libanum*.

Jura etiam in nummis ad memoriam sempiternam a quibusdam civitatibus inscribebantur, ut jus *sacri atque inviolati soli*, jus *libertatis*, atque *autonomiae*. Saepe etiam concordia et communio civitatum inter se in nummis ostenditur.

XIII. DE NUMMIS LATINIS ET GRAECIS .

Inter ceteras res , quae per majorum nostrorum ingenia excogitatae sunt , illud mortalibus perquam utile fuisse videtur , quod nummos ad negotia celeriter ac feliciter expedienda tam necessarios invenerunt . Quod utique tunc temporis factum est , cum praeduri viribus homines , in ima telluris viscera penetrantes , ingentes inde auri , argenti , atque aeris cumulos eruerunt . Jam tum mercatura in majus meliusque processit ; navigationis vero , quae ad maritimas urbes locupletandas mirum quantum conducit , singularia prorsus incrementa universi populi suspexere , atque per monetariam rem longe vita hominum commodior , splendidior , ac felicior evasit . Hinc profecto patet , quanta merito illis tribuenda sit laus , qui primi pecuniae inventores extiterunt : nec minor certe Graecis ac Romanis hominibus tribui debet commendatio , qui nummarium opificium ad meliorem atque elegantiores , quam ceterae nationes , conditionem redegerunt . Et sane cum Graeci tum Romani nominis gentes , omnis elegantiae ac splendoris amantissimae ; eo semper spectarunt , uti rerum monumenta

suis consignarentur nummis , atque ad seram usque posteritatem redundarent , ita ut per hujusmodi metallorum segmina , quae *Monetæ* appellantur , non venalium modo rerum , sed eruditionis etiam quaedam veluti mercatura exerceretur . De his tum Latinis tum Graecis nummis praeter ea , quae superiori tractatu disputata sunt , operae pretium erit nunc alia quaedam enucleare , quae Graecos Latinosque Scriptores legentibus non mediocre ad illos interpretandos praebeant auxilium .

C A P U T I.

De Causa , Nomine , et Auctore Nummorum .

Postquam aureus ille mos obsolevit , quo apud primos terrarum incolas omnia ad commune singulorum commodum in medio erant posita , et quicunque viribus praestabant , sibi ea vindicare coeperunt , quae ad univsum hominum genus pertinebant ; tum demum certa ac definita orbis distributi pars unicuique populo obtigit , quam veluti propriam obtineret . Cum autem ea de causa non omnia omnibus praesto essent , aliis alia ferentibus terris ; hinc opportunum permutationis institutum inventum est , quo damna & divisione illata rependerentur . Hujus quidem permutationis vetustissima fuit origo , cum

ipsius meminerit Homerus Iliad. Z. cujus verba sic Latine vertuntur:

*Iade comis Danaï ornati sibi vina parabant,
Aere alii, atque alii splendentis lumine ferri,
Pellibus ast alii, quidam autem bobus, et ipsis
Maneipiis alii . . . .*

Verum postquam ex inventis fodinis ingens metallorum vis suppeditari coepit; jam non amplius mercibus permutabantur merces, sed illa potius in emptionibus adhibebantur, quod etiam a Graecis Trojani belli tempore factitatum esse, modo animadvertimus. At quoniam informes illae metallorum massae, non minimo erant incommodo, eo tandem ventum est, ut in varia divisae segmina publica aliqua nota signarentur.

Atque haec profecto *nummi* dicta sunt apud Romanos a voce Graeca *νῦμμος*, quae Siculo-
rum fuit, vel *ἀπο τοῦ νόμου* a consuetudine, cum nummus valeat *ἔ φῦσει, ἀλλὰ νόμῳ, non natura, sed consuetudine.*

Nummis praeterea *pecuniae* nomen adhaesit; quod a *pecu* profectum est, vel quod olim *pecunia* in *pecore* consistebat, vel quod pecudis nota signabantur; quò pacto in Veteri Testamento nummus nonnunquam, *ovis* aut *agnus* a signatura appellatur, vel denique quod e pecudum corio conficiebatur. Et certe tum Romanos ante Numae regnum, tum alias gentes, etiam invento aere, hujusmodi nummos adhibuisse constat.

Jam vero pecuniae inventionem ipsi No-

mo aliqui referunt acceptam. Quibus profecto concinere Ethnici videntur, qui falsum pecuniae inventorem pro vero obtrudentes, Janum ipsius fecere auctorem; qui ut Saturni in Italiam adventus memoria posteritati mandaretur, nummos primum navis imagine signavit. Legere hoc licet apud Macrobiū, qui de suo aevo addit: *aes ita fuisse signatum, etiam hodie intelligitur in aleae lusu, cum pueri denarios in sublime jactantes Capita aut Navia, lusu teste antiquitatis, exclamant.* Atque hinc Ovidius Fast. I.

Causa ratis superest: Thuscum rate venit in amnem

Ante pererrato Falcifer orbe Deus.

Janum vero ipsum esse Noemum, quisque intelligit, cui nomen a 2° Jain, vinum, est factum, cum Noemus primus invenisset vinum, et duplex vultus affectus est, cum Noetrumque ante et post diluvium orbem conspexerit.

C A P U T II.

De Materia Nummarum.

Non ex una eademque materia confici antiquitus nummi consueverunt. Namque ut taciti praetereamus nummos coriaceos, testaceos, papyraceos, quibus incultae fere gentes utebantur, Spartani quidem ex Lycu-

gi praecepto ferream adhibuerunt pecuniam , et stanneam Syracusani . At nummorum materia usu receptior fuit aes , argentum , atque aurum .

Aerea pecunia diutissime sola fuit in Italia usque ad Pyrrhi victoriam , cum argentum cudi primum coepit Servio Caepione et Cn. Sempromio coss. quinquennio ante primum bellum Punicum ; deinde vero post annos sexaginta duos secundo bello Punico signatum est aurum .

Cum igitur Romani aeream tantummodo pecuniam tamdiu adhibuerint , inde appellationem desumpserunt *aerarium* , *aere diruti milites* , *aes alienum* , *obaeeratus homo* etc.

C A P U T III.

De aereis Romanorum nummis .

Inter aereos Romanorum nummos primum locum obtinet *as* , quem *assarium* etiam et *assipondium* dixerunt . As quidem ab aere nomen sortitus fuit aerea lamina unciarum duodecim , ita ut tunc temporis idem fuerint *as* , *libra* , et *pondo* . Hoc quidem assis pondus mansit usque ad primi belli Punici aetatem . Sed postea , ut aere alieno levaretur respublica , constitutum est , ut asses ex libralibus sextantario pondere ferirentur , hoc est duarum unciarum . Secundo praeterea bello

nico asses unciales facti sunt; ad semunciam denique redacti. Illorum vero singuli uno eodemque pretio valuerunt.

Cum igitur pro diversis temporibus diversum fuerit assium pondus, idcirco apud scriptores, ubi de asse librati sermo est, *aes grave* appellatur. Ita Livius V. *denis millibus aeris gravis eos condemnavit*. Itaque *aes grave* opponitur assibus unius sextantis, unciae, aut semunciae; quemadmodum *aes rude* aeri signato.

Quoniam autem olim pecunia ponderari non numerari solebat, hinc varia exorta sunt vocabula. Itaque *impensa*, *expensa*, *dispendium* dicitur pecuniae alienatio; *compendium* ejusdem collectio; *dispensatores* qui distribuendae pecuniae praeerant; *libripens*, qui aenea libra militibus *aes rude* pendebat, quod propterea *stipendium* appellatur.

Porro Latinorum *as* cum ea pecunia congruit; quam nos *granum* vocamus, quippe haec duodecim, quos dicimus, *caballis* constat, sicuti ille olim duodecim unciiis. Harum partium assis nomina haec sunt, *uncia*, *sextans*, *quadrans*, *triens*, *quincunx*, *semissis*, *septunx*, *bes*, *dodrans*, *dextans*, *deunx*. Verum ex ipsis nonnulla non modo assis partibus, sed etiam peculiaribus pecuniis designandis addicta fuerunt, nimirum *sextans*, *quadrans*, *triens*, *semissis*; de quibus infra: quo fere pacto *caballorum* nostrorum ratio procedit.

Sicuti autem ex unius assis divisione plura exorta sunt nomina, ita pluribus simul col-

lectis aliae adhaeserunt appellationes: Omisso enim *dupondio*, quod pecunia fuit constans duobus assibus, ut infra videbimus, *tressis* appellati sunt tres asses, *quadressis* quatuor, et sic deinceps, *quincussis*, *sexcussis*, *septussis*, *octussis*, *nonussis*, *decussis*, cuius nota fuit X. qua de re *deoussare* est in hanc formam res quaslibet disponere. Deinceps vero non dicitur *undecussis*, nec *duodecussis*, sed *undecim aeris*, *duodecim aeris* etc. usquedum perveneris ad viginti asses, qui dicuntur *vigessis*, tum *trigessis* triginta, et par in reliquis ratio usque ad *centussis*. Post centussim disjunctim dicimus *ducenti asses* vel *aeris*, *trecenti asses* vel *aeris* etc., quemadmodum etiam *aeris deni*, *viceni*, *centeni* etc. dictum est. Atque hic animadvertite, *aes* persaepe pro *asse* poni, cum unum idemque fuerint. Cum igitur Livius de Saguntinorum legatis dixit: *locus deinde lautiaque legatis praebere jussa, et muneris ergo in singulos dari, nec minus dena millia aeris*; si haec summa nostrae pecuniae accommodetur, centum *ducati* existent.

Verum ut nihil, quod ad assis notionem spectat, taciti praetereamus, appellata etiam est *as* quaecunque res integra, quae in duodecim deinde partes dividatur. Ita assis ejusque partium nominibus haereditas ejusque partes a veteribus donatae fuerunt. Quapropter *haeres ex asse* nuncupatus est, qui integram haereditatem acciperet, *haeres vero ex sextante*, *quadrante*, *triente* etc. qui duas, tres,

quatuor ipsius partes assequeretur. Cicero pro Caecina: *Testamento facto, mulier moritur; facit heredem ex deunce et semuncia Caecianam, ex duobus sextulis M. Fulcinium libertum superioris viri, Aebutio sextulam aspergit. Ubi si omnia ad calculum revoces, cum sexcula sit sextula unciae pars, totum haereditarium assem completum cernes. Et Suetonius in Caesare inquit: Novissimo testamento tres instituit heredes sororum nepotes C. Octavius ex dodrante, L. Pinarium et Q. Pedium ex quadrante.*

Præterea nomina partium assis aptata sunt sextarii partibus, qui in duodecim cyathos dividebatur. Hinc Martialis.

Crebros ergo bibas licet trientes.

Ubi *trientis* pro calice quatuor continente cyathos ponitur. Atque alibi:

Sextantem poto, ut potas, Cinna, deuncem.

Plures denique aliae res per partes assis divisae apud Latinos auctores non raro occurrunt. Ita Cicero ad Att. I. Ep. 14. *Quintus frater, qui Argiletani aedificii reliquum dodrantem emit H. S. DCCXXV. Tusculanum venditat.* Jam igitur illius aedificii quadrantem h. e. quartam partem habebat. Sic etiam apud Columellam II. 4. *dodrans operae*; et apud Plinium II. 14. *dodrans horae*. Sic apud Latinos invenies *usuras quadrantes, il tre per cento, usuras trientes, il quattro per cento, usuras quincunces, il cinque per cento etc.* Atque haec de asse; nunc ad reliques as-

æcos nummos gradum facimus.

Sextans, sexta pars assis, nummulus erat duas uncias valens, apud nos *caballos* duos.

Quadrans, quarta pars assis, tribus constabat unciis, seu totidem caballis nostris; ac propterea appellatus itidem fuit *triuncis*, aut *teruncius*; de quo iterum sermo erit, cum de nummis argenteis. Verum Martialis plumbeos quadrantes obijcere videtur; ita enim vulgo interpretantur illud ejusdem X. Ep. 84.

Anteambulones et togatulos inter

Centum merebor plumbeos die toto.

Aut igitur e solido plumbo quadrantes conflati fuerunt, aut ipsis, cum essent aerei, plumbum intermiscebant, aut etiam per contemptum *plumbei* a poeta dicti sunt. Interea hinc noscas licet, *sportulam*, quae mane salutantibus dari solebat a divitibus, centum quadrantes fuisse.

Fuit olim quadrans transvectionis merces, eaque de causa *ratitum* etiam vocatum fuisse aliqui credunt; sed a *ratj* imagine in illo, uti et in triente, impressa eam melius repetimus nomenclaturam. Ad haec fuit quadrans praemium balneatoris, ut Horatius I. Sat. 3. inquit: *Dum tu quadrante lavatum rex ibis.* Atque hinc Seneca Ep. 86. *rem quadrantatum* pro balneo dixit.

Triens, tertia assis pars, quatuor unciis valuit, apud nos quatuor *caballis*. *Semissis*, sex unciae, quasi *semiassis*, qui vocatus est etiam *selibra*. Hanc eodem prorsus pacto,

ac quadrantem, plumbeam exhibet Martialis
1. Ep. X.

*Ut convivia sumptuosiora ,
Toto quae semel apparas in anno ,
Nigrae sordibus explices monetae ,
Et septem veteres tui sodales
Constemus tibi plumbea selibra .*

Dupondius erat nummus valore duorum as-
sium. Cicero pro Quintio 16. *Si dupondius
unus ageretur , Sex. Naevi .* Pro pecunia igitur
minimi pretii accipitur , ut unicuique
patet.

C A P U T IV.

De Argenteis Romanorum Nummis .

Teruncius idem fuit ac *quadrans* , nisi
quod hic aereus , ille argenteus erat , mate-
ria non valore dissimilis . A tribus unciiis
dictus est , quod esset libellae pars quarta ,
quomodo et *quadrans* assis . *Libella* autem
nummulus erat argenteus a *libra* dictus , quod
aeris libram h. e. assem valebat .

Sestertius fuit etiam argenteus nummus , et
constabat duobus assibus cum semisse , cujus-
modi fuit apud majores nostros argentea pe-
cunia , quam dixerunt *decinchello* . *Sestertii*
vero haec fuit nota LL. S. , tum primis dua-
bus literis in unam coalescentibus facta fuit
haec H. S. , quae sane duas *libras* sive asses

cum *semisse* indicabat. Eodem sane recidit *sestertii* etymon; est enim idem ac *semistertius*, ita ut tribus assibus desit semis. Pro nummulo nullius pretii *sestertium* non raro veteres adhibuerant. Ita Tullius pro C. Rabirio 17. *Ecquis est ex tanto populo, qui bona C. Rabirii Pustumi nummo sestertio sibi addici velit?*

Non autem abs re erit, si paucis attextatur ratio, quae veteribus fuit numerandi sestertios. Usque ad mille igitur dixerunt: *sestertii viginti, centum, mille*. A mille deinceps donec ad decies centena millia ventum foret, triplici ratione usi sunt. Nam aliquando dicebant *mille sestertii* vel *sestertium*, *bis mille* vel *duae millia nummum*, vel *nummum sestertium*, vel *sestertium*, *octo millia sestertium etc.* Nonnunquam vero rem notis designarunt hoc pacto; *C. H. S.*, nimirum *centena millia sestertium*, ita ut primo loco numeri, tum sestertii nota poneretur, et superinjecta lineola indicaret millia. Vel etiam scribebant. *Centena H. S.* scilicet *sestertium*. intellecta voce millia. Denique si pecuniae summa ad decies centena millia ascenderet, tum adverbia *decies, vicies, centies etc.* adhibuerunt, ut dicerent e. g. *decies centena sestertium*, vel *decies sestertium*, vel *decies tantum*.

Sed facile erit quamlibet summam per sestertios signatam nostratis pecuniae aestimationi componere, si fixum in mente erit, mil-

le sestertios valuisse quinque et viginti aureos nostrales. Census itaque equestris, scilicet quadrigenta millia H. S., idem fuit, ac decem millia aureorum nostrorum. At Senatorius, scilicet octingenta millia H.S., viginti millia aureorum aequavit, qui ubi ab Augusto ad duodecies evectus est, tum triginta millia explevit.

Verum a sestertio, quem hactenus expendimus, longe aliud fuit *sestertium* neutrius generis. Ille enim duas aeris libras et semissem, hoc duas argenti libras et semissem complexum est. Hinc fit, ut quoniam singulae argenti librae denarios centum valebant, sestertium ducentis et quinquaginta constaret denariis, *ducatibusque* nostris quinque et viginti responderet, atque idem propterea esset sestertium, ac mille sestertii. Cum igitur Horatius inquit I. Ep. 7.

*Dum septem donat sestertia, mutua septem
Promittit, persuadet, uti mercetur agellum.*
Procul dubio septem millia sestertium voluit intelligi, sive *ducatos* centum septuaginta quinque: neque enim agellus septem nummis sestertiis emi potuit.

Quod ad reliquos argenteos nummos attinet, *quinaris* quinque valebat assibus, *quadrantarius* etiam ab impresso Victoriae signo appellatus est. Denarius vero decem constabat assibus, unde etiam *decussis* est appellatus; sub primum Punicum bellum sexdecim asses habuit, Augusto deinde imperante ad duodecim

De Nummis Latinis et Graecis. 241
asses contractus est. Nummi *bigati* et *quadrigati* bigis et quadrigis insigniti fuerunt, neque alii fuerunt, quam sestertii, quinarii, et denarii, qui hujusmodi figuras prae se ferre solebant.

C A P U T V.

De Aureis Romanorum Nummis.

Aureus quinque et viginti denarios comprehendit, seu totidem *carolenos* nostros, ut testatur Dio 55. *Aureum* voco id numisma, quod viginti quinque denarios continet. Quare quod Svetonius in Domitiano refert his verbis: *addidit et quartum stipendium militi aureis ternis*, id ipsum ita enarrat Zonaras: *cum singulis militibus quinque et septuaginta drachmae solverentur, centum dari jussisse*. Drachmae autem par cum denario valor fuit, ut infra videbimus.

Ex his interea colligere licet, militum stipendium, quod secundi belli Punici aetate non fuit, testante Polybio VI., majus duobus obolis, seu tribus assibus diurnis et quatuor *caballis*, quodque a Julio Caesare ad sex asses evectum est, ab Augusto deinde ad aureum menstruum, tum ad aureos duos sive a Caligula sive a Claudio, ad tres postea per bella fortasse civilia Vitellii et Othonis, ad quatuor denique Domitiani indulgentia pervenisse.

L

CAPUT VI.

De Graecorum Nummis .

A frequenti Graecorum et Romanorum commercio factum est , ut Graecorum etiam nummorum non rara fuerit in Latinis libris mentio . Porro ex eadem triplici materia , e qua Romani , aere , argento , atque auro Graeci nummi conflati fuerunt . Ex aere fuit *obolus* , qui quod figura esset pyramidata , quamvis non omnino in acutum diceret , hoc vocatus est nomine *απο το οβελυ* i. e. *a veru* , unde etiam *obeliscus* . Octo autem *chalcos* valebat , seu *publicam* nostram , et duos *caballos* . *Chalcus* vero a *χαλκος* , *aes* , dictus videtur fuisse imaginaria moneta , ut nobis est *caballus* , et constitit duobus *caballis* cum dimidio . Hinc igitur est , ut duo *chalci* quadrantem *oboli* efficerent , qui dictus *Dichalcum* et *tetartemorion* , nimirum *τεταρτον μοριον* , quarta pars *oboli* ; *chalci* quatuor semiobolum .

Diobolum duos *obolos* valebat , nimirum tria *grana* nostratia , et quatuor *caballos* . Ejus nota ab altera parte erat *Jovis* effigies , ab altera vero *noctua* ; ex quo exortum creditur illud *γλαυκ' εις Αθηνas* , *noctuaq. Αθηνas* , in negotiatores illos , qui eas merces in emporia important , quae ibi plurimae , quam-

vis vulgo referatur ad noctuas aves, quibus Attica abundabat.

Triobolum tribus obolis, nimirum quinque *granis*, constabat, cujus signatura eadem fuit, ac dioboli; pro minimi autem valoris pecunia nonnunquam accipitur. Hinc apud Plautum: *Nae ego homo trioboli sum, nisi illi mustigiae exturbo oculos atque dentes*, scilicet nullius pretii homo. *Tetrobolum* denique quatuor obolos dicebant, quod sex *granis* et octo *caballis* valebat. Effigiem etiam Jovis habebat, ex altera vero parte binas noctuas. Hactenus de aereis Graecorum nummis, nunc ad argenteos transeamus.

Inter argenteos Graecorum nummos primum recensenda est *drachma* Attica, quae sex obolos complectebatur, et denarium Romanum valebat, seu *carotenum* nostrum. Sequitur *didrachmum* duabus drachmis constans, quod utique ab impressa bovis nota *bos* etiam nuncupatum est. Hinc *Hecatombeum* dictum fuit quidquid bobus centum seu ducentis drachmis valeret. Atque hac pertinet illud, quod de armorum permutatione inter Biomedem et Glaucum refert Homerus Iliad. Z., hunc scilicet e sana mente a Jove deturbatum permutasse,

Χρυσῆ χαλκίων, εκατομβοῖ στυμφαίων.

Aurea aereis, centum bove valentia valentibus novem boves.

Ubi *εκατομβοῖα* dicuntor arma centum bobus seu ducentis drachmis valentia, nempe du-

catis viginti ; *ερεαβια* vero valentia novem
 bobus , octodecim nempe drachmis , seu *car-*
rolenis nostris .

Tridrachmum tres drachmas valuit , sicut
tetradrachmum quatuor drachmas valuerit co-
 portet . Huc accedit *Cistophorus* , qui quan-
 vis Asiaticus nummus fuerit , non raro tamen
 apud Latinos scriptores occurrit . Huic autem
 pecuniae hoc nomen adhaesit , quod in ipsa
 insculpti essent *cistophori* , ministri nimirum
 ferentes mysticas cistas , quae in quorundam
 numinum sacris adhiberi solebant . Ii vero
 ministri item *canephor*i a *καπερ* dicti sunt ,
 quod idem est , ac *cista* . Porro nummus ,
 qui dicebatur *cistophorus* , continuit quinque
 asses Romanos et trientem , nimirum quin-
 que *grana* nostratia et quatuor *caballos* . De
 reliquis argenteis nummis jam nunc agemus ,
 cum de aureis sermo erit .

Alter argenteus , alter aureus fuit *Stater* ;
 ille quatuor , hic vero viginti drachmas At-
 ticas valuit . *Mina* etiam altera argentea ,
 altera aurea fuit ; illa valuit drachmas Atti-
 cas centum , haec viginti drachmas non se-
 cus , ac aureus stater . *Talentum* denique al-
 terum argenteum , alterum aureum fuit ; il-
 lud quidem non ut unus nummus reputari
 debet , sed ut ingens nummorum congeries
 constans sexaginta minis argenteis , siue *du-*
catis sexcentis , hoc autem valuit tres state-
 res aureos , sive sex aureos nostrales .

Hic vero animadvertendum est , diversa

pro regionum diversitate fuisse talenta. Nam talentum Euboicum valuit *ducatos* quadringentos; Rhodium *ducatos* quadringentos quinquaginta; Babylonicum quadringentos sexaginta unum, et *carolenos* sex; Aegyptium octingentos; Aegineticum mille; Alexandrinum mille et ducentos. Talentum vero Hebraicum, quod hebraice dicebatur *Chichar*, fuit ter mille siclorum. Siclus autem idem fuit, ac stater argenteus Graecorum, qui valebat quatuor drachmas. Hinc patet, talentum Hebraicum valuisse *ducatos* mille et ducentos. De siclo autem addimus, saepe in sacris literis *argenteum* fuisse appellatum. Cum ergo dicitur, Christus venditus fuisse triginta argenteis, intelligi hoc debet de siclis triginta, nimirum duodecim *ducatis* nostris.

XVI. DE PUBLICORUM LUDORUM CELEBRITATIBUS GENERA- TIM, AC SPECIATIM DE LUDIS SCENICIS.

Ludorum, qui publice celebrabantur, quidam *Circenses*, alii *Gladiatorii*, alii *Scenici* dicebantur. De primis ac de alteris seorsum agetur; nunc de ludis scenicis sermo erit.

Scenici sane ludi in *theatris* exhibebantur, quae a *ῥαομαί*, *specto*, nomen acceperunt. Sero theatrum ex lapide Roma vidit, Pompeji nempe iterum consulis sumptibus et cura aedificatum; sed horum ludorum cupiditas postea invalescens plura alia theatra induxit. De theatri autem sedilibus eorumque forma eadem nunc dicenda essent, quae de amphitheatro posterius proferentur; unde totam hanc rem nunc praetermittimus.

Sed theatri praecipua pars erat scena. Olim scena nihil aliud fuit, nisi umbraculum ex arborum ramis ac frondibus sive natura sive arte concinnatum. Sub eo Attica juvenis carmina quaedam incondita decantavit, rudesque fabulas more suo egit. Postea vero

contabulationibus, quae inter utrumque theatri cornu protendi inceperunt, idem *scenae* nomen tributum est. Sed metaphorice publicus quisque locus, ubi aliquis suam ingenii vim ostendit, *Scena* appellatur. Sic Horatius II. Sat. I.

Quia ubi se a vulgo et scena in secreta remorant

Virtus Scipiadae, et mitis sapientia Laeli. Et apud Tullium pro Plan. 12. *esse aliquid in scena* dicitur, cum pluribus notum est. Et ad Brut. Ep. IX. *servire scenae* idem est, ac tempori servire.

Scenarum porro tria fuisse genera pro diversitate dramatum, quae inibi exhibebantur, *Tragica* nimirum, *Comica*, et *Satyrica*. *Tragica* valde magnifica fuit ob columnas, stagna, fastigia, aliasque res, quae potentiorum aedes ornare solent. Ibi enim exhibebatur tragoedia, drama nimirum ad actiones summorum, virorum imitandas natum. *Comica* communem privatorum aedificiorum imaginem repraesentabat, cum in ea agerentur comediae, poemata scilicet dramatica, in quibus mediocris conditionis hominum actiones spectatorum oculis subiciebantur. *Satyrica* denum arboribus erat praedita, specubus, montibus, aliisque rebus rusticam plane vitam redolentibus. In ea enim versabatur Satyra, poema olim dramaticum, argutum sane et mordax, in quo inducebantur satyri, atque hominum agreste genus.

Sed plura hic animadvertenda sunt . I. nimirum actores tragicos *cothurnis* , sive altioribus quibusdam calceis , uti consuevisse , ut proceriores viderentur , et corpori majestatem compararent . Unde factum est , ut *cothurnus* metonymice pro ipsa tragoedia , vel pro stylo gravi ac sublimi usurpetur . Sane Martialis *cothurnatum* Maronem dixit , ea quidem de causa , quod graviter ac sublimiter scripserat . Contra vero comoedi gestaverunt *socos* , humile sane calceamenti genus . Eam ob rem per *socum* saepe comoedia humilesque versus intelliguntur . Horat. in Arte :

Indignatur item privatis ac prope socco

Dignis carminibus narrari coena Thyestae.

Atque etiam idem auctor :

Hunc socci cepere pedem grandesque cothurni.

II. Distinguendum est in Comoedia , aliam dici *togatam* , aliam vero *palliatam* , quarum illa nomen accepit a toga , veste Romanorum propria , altera a pallio , quod Graecorum cingebat corpora . In illa Romani homines , in altera Graeci inducebantur . In tragoedia autem quoddam vestis prolixioris genus adhibebatur *syrma* dictum a *σῦρμα τραχέω* , quod trahendo humum verreret . Ea sane vestis heroibus vel heroinis aptissima fuit , qui in tragoedia comparebant . Unde per metonymiam pro stylo tragico *syrma* dixerunt . Ita Mart. IV. Ep. 96.

Musa nec insano syrmate nostra tumet .

III. Inveniuntur aliquando apud auctores

comoediae *Praetextatae* ac *Trabeatae*, illis a praetexta, alteris a trabea nomina advenerunt. Quid vero *praetexta*, quid *trabea* sit, infra in tract. XIX. dicitur. At quae vilissimorum hominum actiones exhibebant, quales in tabernis ferme solent degere, has *Tabernarias* vocavit antiquitas. *Atellanas* item ab *Atella* municipio nomenclaturam assecutas et jociis facetiisque refertas ridendi cupiditas induxit. *Statarias* praeterea appellarunt comoedias, quae a stantibus, non discursantibus ac tumultuantibus peragebantur actoribus. His oppositae fuerunt *Motoriae*. Leniores illae, et quietiores, hae magis turbulentae fuerunt; *Mistae* vero ex utroque actu consistebant.

Mimi etiam fit mentio apud scriptores, et quoddam poematum significat, in quo actores, qui etiam *mimi*, sive imitatores, appellantur, sermones ac facta minus honestorum hominum imitantur non sine magna in verbis simul et gestibus turpitudine. A mimis differebant *pantomimi*, qui nulla voce, sed solo gestu et saltibus, quodammodo loquentes in scena agebant. De his in quodam venusto epigrammate, cujus lemma est *Pantomimus*, haec inter caetera continentur:

Egressus scenam populum saltator adorat,

Solerti pendet prodere verba manu.

Nam cum grata chorus diffundit cantica dulcis,

Quae resonat cantor, motibus ipse probat:

Pugnat, ludit, amat, bacchatur, vertitur,

adstat,

*Illustrat verum , cuncta decore replet .
Tot linguae , quot membra viro , mirabilis
est ars ,*

Quae facit articulos voce silente loqui .

IV. Sciendum , scenam aliam fuisse *versatilem* , quae momento temporis per machinas tota simul vertebatur , aliam fuisse *ductilem* , cum tabulata trahebantur , ut interior scenae facies appareret . Ad scenam obtegendam utebantur *aulaeis* vel *sipariis* . In scenis *agere fabulas* ad actores , sive histriones , pertinuit , qui vero poetae agendas aliis scribebant fabulas , eas *docere* dicebantur .

His de scena perlustratis . illud item adjiciendum , cum ludos scenicos , tum circenses , quorum utrique res minus seriae videri queant , tum quoque gladiatorios , qui quandam insuper inhumanitatem redolebant , divini tamen cultus partes constituisse . Cum autem certis quibusdam temporibus in alicujus Deorum honorem fiebant , *stati* dicebantur ; cum ab Imperatoribus bella obituris vovebantur , *votivi* ; cum alia quavis de causa dabantur , *extraordinarii* .

Ludi stati fuerunt I. *Megalenses* , sive *Megalesia* , quae in honorem Magnae Matris Deorum celebrabantur . II. *Cereales* in honorem Cereris instituti . III. *Florales* , per quos Florae honor dabatur . IV. *Martiales* , in quibus Mars colebatur . V. *Apollinares* Apollinis cultui addicti . VI. *Capitolini* , qui Jovi fiebant pro servato a Gallis Capitolio . VII. Ludi

Romani, sive *Magni*, ad decus magnorum orbis tutelarum, Jovis nempe, Junonis, et Minervae, fieri soliti. VIII. *Plebeji*, per quos libertatis per exactos reges recuperatae memoria renovabatur. IX. *Consuales*, per quos *Consus*, sive Neptunus, honore afficiebatur. X. *Ludi Compitalitii*, qui in compitis fieri Laribus consueti a vicorum magistris curabantur. XI. *Augustales* Augusti et Caesarum cultui mancipati. XII. *Saeculares* centesimo et decimo quoque anno celebrati pro Imperii incolumitate in Apollinis praecipue ac Dianae cultum. Ludi autem *Quinquennales*, *Decennales*, *Vicennales* sub Imperatoribus solemnes fuerunt, qui id nominis ab annis, per quos ipsi imperium obtinuerant, acceperunt.

XV. DE LUDIS CIRCENSIBUS.

Prima ludorum Circensium origo ab iis ludis repetenda esse videtur, qui a Romulo ad Sabinas virgines praecipue rapiendas instituti sunt in Dei Consi honorem, qui tunc temporis idem fuit, ac Neptunus, unde *Consuales* dicti sunt. *Circenses* autem jam tum dici coeperunt, cum Tarquinius Priscus Circum Romae in Valle Murcia extruxit, quae inter montes Aventinum et Palatinum jacebat. Ille vero, cum plures postea Circi aedificati essent, *Circus Maximus* appellatus est.

Forma autem Circi ex sua quasi orbiculata figura sic dicti ita se habebat. Ejus aream ambiebant gradus non pauci sive sedilia, quae triplici porticum ordine sustinebantur. Sed in altera ipsius extrema parte, quae in hemicyclum desinebat, ingens conspiciebatur ostium meniano subjectum; duo autem alia meniana in utroque latere assurgebant. Altera vero Circi extrema pars, quae rectam lineam referebat, quaeque totius frons aedificii erat, et ob pinnas turresque *oppidum* dicebatur, duobus menianis ad angulos ornata erat; aliud etiam menianum in medio habebat, cui etiam ingens erat subjectum.

stium , atque in horum aliquo Princeps ludos spectasse videtur . Ex utroque ostii latere , quod in parte hac rectilinea erat , sex minora ostia aderant , unde equi emitterentur , quae *carcerum* nomine donata fuerunt .

Jam vero inter *carceres* et priores *metas* , de quibus postea sermo erit , ducta transversim erat linea alba , quae et *creta* et *calx* nuncupata fuit , quia non erat , nisi sulcus creta vel calce oppletus , ad quem currus et carceribus emissi consistebant , atque equi frontibus a moratoribus aequabantur , ut inde dato signo pariter in arenam effunderentur . Ad quam ipsam lineam , postquam absolutus cursus esset , iidem illi subsistebant . Ex quo pronum cuique erit intelligere , quid sibi velit Tulliana illa sententia de Sen. 23. *Nec vero velim , quasi decurso spatio , ad carceres a calce revocari* , videlicet a fine vitae ad initium . Hinc est etiam , ut Horatius l. Ep. 16. dixerit : *Mors ultima linea rerum est* .

Cursus autem signum a Praetore , aliove , qui ludis praegerat , dabatur . Praeterea sciendum est , *missus* in re circensi dici singulas equorum procursiones ; ut in conviviis ferculorum in mensam illationes ; de quibus ultimis ita Capitolinus ; *Novem libras carnis per tres missus ponebat* (*con tre portate*) . Sed ad Circi formam describendam regrediamur ,

In medio Circo murus erat latericius , qui dicebatur *spina* , quia , ut spina dorsum , ita ipse Circum secabat . Ad ambas spinas extre-

mas partes tres stabant parvae pyramides instar cupressi fastigiatae, circum quas aurigae currus flectebant, eaeque *metae* vocabantur. Ut autem palmam praeriperent, *metae* septies circumflectendae erant. Hinc Propertius:

*Nec prius infecto deposcit praemia cursu,
Septima quam metam triverit arte rota.
Et idem translate:*

Hus meus ad metas sudet oportet equus.

In media autem spina ab Augusto fuit positus Obeliscus ex Aegypto advectus, qui Soli sacer erat, nec procul inde alius erat in Lunae honorem erectus. Ibidem praeterea in erant aediculae quaedam, statuae araequo Deorum, delphines, et ova lignea parvis suffulta columnis, quae vel ponebant, vel inde attollebant, ut curricula circum metas instituta numerarent. Sed jam ad ludos in Circo fieri solitos propius accedamus.

Antequam Circenses celebrarentur, moris fuit, Deorum imagines in *tensis* suis, sive *ferculis*, circumferri. Unde Ovidius:

*Sed jam pompa venit, linguisque animisque
fuvate,*

Tempus adest plausus; aurea pompa venit.
Deorum autem simulacris ii omnes longo ordine praeibant, qui varia ludoque genera erant exhibituri, tum tibicines, hi quoque qui citharas pulsarent; et ministri etiam, qui thuribula et sacra publica ferebant, tuorum vero rei divinae opera dabatur, ac deinde ludis.

Jam vero Ludorum circensium sex potissimum genera enumerantur , *Cursus* , *Ludi Gymnici* , *Ludus Trojae* , *Venatio* , *Pugna Equestris* et *Pedestris* , et denique *Naumachia* , sive navale certamen . Praecipue tamen *circensium* nomen equorum cursibus adhaesit , quibus maxime Romani delectabantur .

Quod ad *Cursum* pertinet , currebant quidem vel curribus , vel equis nullum trahentibus currum ; equis autem vel singularibus vel desultoriis , qui scilicet *desultoribus* inserviebant , iis nimirum , qui inter currendum ex uno in alterum equum transilirent ; de quibus Propertius :

*Est etiam aurigae species Vertumnus , et ejus ,
Trajicit alterno qui leve pondus equo .*

Il porro , qui vel currus , vel equos solos ducebant , in quatuor olim factiones divisi fuerunt , quae sibi nomen a vestium colore desumpserant . Nimirum *albata* albis , *rosea* sive *russata* rubris , *veneta* caeruleis , *prasina* denique sic dicta a *πρασον* , *porrum* , porraceis sive viridibus vestibus utebatur . *Aurata* denique et *purpurea* factiones adjectae fuerunt , quarum tamen rarior sit apud scriptores mentio .

Aurigae vero , cum ad metam flecterent , in eo potissimum industriam adhibebant , ut tuto promptique sinisteriorem equum gyro agerent circum : periculum enim erat , ne rotae ad metam allisae effringerentur ; quare Horatius l. Od. I. *metaque fervidis evitata* .

rotis. Hinc funalis sinisterior equus prae ceteris doctior erat, dictus etiam *interior*; qua voce Virgilius usus est V. *Æneid.*, cum de navium cursu loqueretur:

Ille inter navemque Gyae scopulosque sonantes

Radit iter laevum interior . . .

Ubi paulo ante dixerat; quo tantum mihi dexter abis?

Secundum ludorum Circensium genus fuerunt *Gymnica* sive *Athletica* certamina, eorum scilicet, qui vel viribus, vel velocitatis gloria certabant. Athletarum quidem, sub quo nomine praecipue luctatores et pugiles intelliguntur, rigidissimam fuisse vitae rationem accepimus, quippe qui omnibus scitamentis caeterisque voluptatibus, quibus enerves efficiuntur, nuntium remiserunt, ut integris viribus in arenam descenderent. Unde Horatius in *Arte*:

Qui cupit optatam cursu contingere metam,

Multa tulit fecitque puer, sudavit et alsit.

Loca, ubi athletae ludendi artem edocebantur, *gymnasia*, *xysti* sive *xysta*, *palaestrae* nuncupata fuerunt. Dicebantur *gymnasia*, 'α γυμνασιον, nudum me exerceo; ipsi enim nudi certabant oleo tantum inuncti, ut propterea Catullus decus olei pro praestantissimo athleta usurparit. Pulvere vero arenaque conspergebantur, quo facilius possent comprehendi. *Xysti* seu *Xysta* dictae sunt quaedam porticus, ubi per hyemem athletae exerceri solebant. *Palaestra* vero cum luctae addictus locus, tum

etiam ipsa luctatio nuncupatur. Unde *apalaestri* vocabantur, qui palaestram seu decen-
tiam illam, qua status, motus, flexusque,
et omnes corporis habitus venustatem quan-
dam praeseferunt, non bene didicerant. Hinc
Cicero in Oratore: *qualis eorum motus, quos*
apalaestros Graeci vocant, talis eorum mihi vi-
detur oratio, qui non claudunt numeris senten-
tias. Idem Off. I. c. 36. *gestus nimium affe-*
ctatos redarguens inquit: palaestrici motus saepe
sunt odiosiores. Idem translate de Orat. I. *ni-*
tidum quoddam genus est verborum et laetum,
sed palaestrae magis et olei, quam hujus ci-
vilis turbae et fori i. e. exercitationis dome-
sticae ac ludicrae.

Palaestritarum corpora *ceromate* etiam ungi
solebant, quod erat unguentum ex cera at-
que oleo. Hinc Martialis: *injecto ceromate*
brachia tendis. Et Juvenalis:

Et ceromatico fert niceteria collo.

Niceteria autem erant victorum praemia, ve-
luti torques, aut alia hujusmodi, quae de collo
pendentia gerebantur.

Ludorum autem gymnycorum quinque erant
genera, ut propterea a Graecis *πενταθλον*, a
Latinis vero *quinqertium* dicerentur. *Curso-*
res igitur, *pugiles*, *luctatores*, *saltatores*, *di-*
scoboli inter certamina gymnica contineban-
tur; de quibus brevi agendum est.

Cursus certamen eadem prorsus ratione in-
stituebatur, ac illud, quod equis curribus-
que fiebat, ut scilicet ex quaque factione u-

nus vel plures pedibus currerent.

Quod vero attinet ad pugiles, eorum saepe cruenta erant spectacula, non itidem luctatorum ceterorumque agonistarum. Constat enim, eos pugnis interdum, unde dicti *pugiles*, interdum etiam caestibus decertavisse. Caestus autem erant veluti χειροβύτας e multiplici crudo tergo illorum manibus brachiisque inductae, ferreisque clavis armatae, ut graviores ictus infligerentur.

Luctatores se invicem humi prosternere brachiorum viribus conabantur. *Saltatores* vel in aequo loco saltabant, vel ex superiore in inferiorem locum, vel contra. *Discoboli* denique disco certabant, quorum superior erat, qui *discum* sive molem quandam plumbeam ferreamve altius in sublime, vel ulterius propiusve metam projiceret. Hic autem omitendum non est proverbium, *discum quam philosophum audire malle*, quod in eos usurpatum fuit, qui levissimas delectationes gravissimis rebus anteponunt. Siquidem in gymnasiis, quo philosophi ad docendam ventitabant, pleraque juvenus, simul ac streperet discus, eorum disputationes illius ludicri causa relinquebat.

Occurrit etiam apud auctores quoddam certamen, quod e pugilatu ac luctatione constabat, et dicebatur *Pancratium* a παν omne et κρατος robur, quod omnium virium contentione transigeretur. De hoc meminit Propertius.

Et patitur duro vulnera pancratio .

Illud autem praeterire nolumus ; certamina gymnica , de quibus jam sermo fuit , a Graecis ad Romanos transivisse , quae olim in Graecia diversis donata fuere nominibus . Alia enim *Olympia* , alia *Pythia* , *Nemeaea* alia , alia denique *Isthmia* nuncupata fuerunt .

Porro ludi *Olympici* in Jovis honorem apud Olympiam sive Pisam Elidis urbem maximo splendore atque incredibili frequentia celebrabantur . Olympiorum enim celebratio non peculiare quoddam Elidensis populi , sed commune potius totius Graeciae festum haberi consuevit , ut proinde Graecarum civitatum singulae non modo spectatum e suis veluti sedibus exilirent , sed ad augendam quoque ipsorum magnificentiam plurima certatim conferrent . Victores autem Olympiorum *Olimpionicae* dicti sunt , quorum gloriam Cicero Romanorum triumphis comparandam esse putavit , cum illis pene divini honores exhiberentur .

Cum vero quinto quoque anno ineunte , sive quinquagesimo mense , hi ludi per quinque dies celebrarentur , hinc factum est , ut fere quatuor annorum spatium *olympias* diceretur , apud poetas autem illa etiam pro quinquennio sumeretur . Ita Ovidius De Ponto IV. Ep. 6.

In Scythia nobis quinquennis olympias acta est.

Per has utique Olympiadas Graeci tempora supputare consueverunt , ita numerantes ;

Olympiadis primae, aut secundae, aut centesimae anno primo, vel secundo, vel tertio, vel quarto. Primus autem annus Olympiadis primae fuit septingentesimus septuagesimus sextus, antequam Christus nasceretur. Hinc patet, Christi nativitatem in quartum annum Olympiadis centesimae nonagesimae quartae incidisse. Hic tamen sermo est de Olympiadi-
bus *Iphitaeis* ita dictis ab Iphito, qui Olympicos ludos instauravit jam annis quadringentis triginta ante ab Hercule Idaeo institutos.

Pythia Delphis praecipue fiebant in Apollinis *Pythii* honorem instituta, qui id cognomen habuit a Pythone dracone, quem ipse sagittis interemit. *Nemeaea* in honorem Herculis in sylva Nemea ob leonem inibi interceptum; *Isthmia* denique Neptuno in istmo Peloponnesi ad urbem Corynathum fieri consueverunt.

Sed illuc, unde digressi sumus, jam tandem redeamus, ceterosque Circenses ludos memoremus. Tertium itaque Circensium genus *Ludus Trojae* dicebatur, nimirum equestris puerorum Trojano more decursio. In eo igitur nobiles pueri in equis turmatim discurrerant ludicri certaminis speciem exhibentes: quod Virgilius fuse describit *Aeneid.* V. 561.

Quarto *venationes* addam, quae item in Circo fiebant, quaeque erant pugnae ferarum vel inter se, vel cum hominibus; ad quas exhibendas Circus aliquando in sylvae modum

comparabatur, arboribus virgultisque ibi passim dispositis. Porro omnis generis ferae incredibili multitudine immanique sumptu ex longe dissitis regionibus Romam adjectae in vivario saginabantur, Illae vero inter certandum ab ipso populo quandoque jaculis interficiebantur, cum ipsae interdum inter se pugnarent, ut jam innui, interdum vero cum bestiariis, qui erant vel ad hanc poenam damnati (quod in Christianos frequentissimum fuit) vel qui sponte pugnabant sive insita animis ferocia, sive auctoramento inducti.

Sequitur quinto equestris ac pedestris pugna; quae ad veri praelii imaginem in Circi spatio committebatur, castris etiam quandoque ibi positis, ita ut multi interdum in acie caderent.

Recensenda demum remanet *Naumachia*, sive pugnae navalis assimilatio, qua item in Circo edita fuit, aqua per subterraneos meatus in eum inducta, tum ut spectantium oculi delectarentur, tum etiam ut milites sociique navales sese exercerent. Ludi etiam scenici, et gladiatorii quandoque in Circo editi sunt.

XVI. DE LUDIS GLADIATORIIS.

Vetustissimo in more fuit positum, ut aliquot captivi, ac male feriatum servi ad honestissimi cujusque viri rogum enecarentur. Ea de causa apud Homerum Iliad. 23. Achilles in Patrocli pyram duodecim Trojanos iniecit. Et Virgilius in Pallantis funere de Aenea sic loquitur Aeneid. X. 517.

..... *Sulmone creatos*

*Quatuor hic juvenes, totidem quos educat Ufens,
Viventes rapit, inferias quos immolet umbris,
Captivoque rogi perfundat sanguine flammam.*

At nimium crudelitatis hoc ritu redolente, placuit, ut illi ipsi gladiatorum instar decertantes semet invicem defuncto victimas mactarent. Hinc sane factum est, ut gladiatoria spectacula *munera* dicerentur, quia officium se mortuis facere arbitrabantur; tum qui illa exhibebat, *munerarius*, sicut etiam *editor* et *dominus*: gladiatores vero *bustuarii* a busto, ad quod dimicabant. Huc spectat Ciceronis illud in Pisonem 9. *neque ego essissem, et me ipsa suo complexu patria tenuisset, si mihi cum illo bustuario gladiatore (Clodio scilicet) et tecum certandum fuisset.*

Quamvis autem hujuscemodi munera, nisi

in funere indictivo, exhiberi olim non solebant, sequiori tamen aevo privati non secus, ac procures, ea sibi adsciverunt. Testamento igitur cavebant, ut sibi post mortem certa gladiatorum paria committerentur. Hinc apud Horatium II. Sat. 3.

..... haeredes, ...

*Ni sic fecissent, gladiatorum dare centum
Damnati paria . . . .*

Verum si rem universam, de qua hic sermo est, paulo altius repetere velimus, certe quidem jam antea hoc spectacula genus locum inter dapes habuisse deprehendimus, more a Campanis profecto, qui ad gladiatorios ludos ab antiquissimis usque temporibus in primis proci fuerunt. De ipsis Silius XI.

*Quin etiam exhilarare viris convivia caede
Nos olim, et miscere epulis spectacula dira
Certantum ferro, saepe et super ipsa cadentum
Pecula, respersis non parco sanguine mensis.*

Cum igitur tam impium institutum ab hoc populo ad Romanos traductum esset, a domesticis tandem parietibus in apertum, atque in amphitheatrum potissimum delatum est, quod et a Campanis prius factitatum constat: quin imo provincias plerasque, colonias, ac municipia huius ludicri studium pervasit. Et quod magis mirare, non modo magistratus, verum privati etiam non raro ad populi gratiam captandam gladiatores publicis ludis producebant. Quare non immerito cordonem quemdam Martialis sic carpit:

*Das gladiatores, sutorum regulę cerdo,
Quodque tibi tribuit cubula, sica rapit.*

Age vero nonnulla, quae gladiatores ipsos propius attingunt, raptim percurramus. Ii quidem in ludis degebant, ac dabantur veluti in saginam. Hinc praeter victus rationem a medicis praescriptam etiam aeris clementia praecipue quaesita est. Quare in regionibus a caeli salubritate praestantioribus, ut Capuae in primis ac Ravennae, Romani ludos quosdam habuerunt.

Unicuique praeterea gladiatorum familias *Lanista* praeerat, qui illos concertandi artem edoceret. Ipse autem *familiam ducere* dicebatur; ex quo Cicero translate: *sententia, quae familiam ducit*; atque alibi: *excedit, quod familiam ducit in juris scientia*.

Hisce autem ludis non lanistae solum praerant, sed etiam digniori nomine *Procuratores*, nec ii quidem de plebe, sed ex primoribus civitatis. In vetustis lapidibus haec crebro leguntur: *Procurator Ludi Magni*; *Procurator Ludi Matutini etc.* Ludi enim huiusmodi plures in Urbe erant, ut *Ludus Gallicus*, *Dacicus*, *Magnus*, *Mamertinus*, *Matutinus*, *Aemilius*.

Porro tyrones *rudibus* statuentes ad pugnam instituebantur. *Rudis* autem erat gladius ligneus. Id ipsum indicat Tullius, cum ait *veteres vulneribus et aetate confectos gladiatores ad rudem compellere*, ad primos scilicet artis labores. Quia vero veterani gladiato-

res, qui jam rude donati, vacationem a certamine consequébantur, exortum inde est rude donari, rudem accipere etc., quocunque nimirum onere levare. Horatius I. Ep. I.

Spectatum satis, et donatum jam ruite quaeris, Meoenus; iterum antiquo me includere ludo.

Ut autem ex his, quae hactenus allata sunt, patet, gladiatores aut servi fuerunt, qui ad gladium damnati, aut e captivis, qui venditi lanistis, vel ab Imperatoribus post actum triumphum dati fuerant in ludum. Sed nonnunquam etiam liberi, imo et equites et senatores vel studio Principibus gratificandi vel pretio sese gladiatoriis ludis addicebant. Atque hi propterea auctorati vocabantur, et auctoramentum merces ipsa his persoluta. De ipsis Manilius IV.

*Nunc caput in mortem vendunt et funus arenae,
Atque hostem sibi quisque parat, dum bellus
quiescunt.*

At haec ipsi sacramento pollicebantur, se fore subituros omnia, quibus reliqui gladiatores erant obnoxii, et tria illa praesertim poenarum genera, nempe unctionem, verbera, et necem. Necem, cum cecidissent, et ferrum juberentur recipere; *stammam* et *verbera*, si quando timidius pugnarent, aut a ferro fugerent. Seneca exprimens saevientis populi voces ep. VII. ait: *Occide, ure, verbera.* Quare tam timide incurrit in ferrum? quare parum audacter occidit? quare parum libenter moritur? Et propterea fuerunt in are-

M

na *lorarii*, sive *mastigophori*.

Verum ut ad *spectacula* tandem accedamus, quoties ipsa exhibenda erant, libelli primum ab Editore proponebantur, idque erat *pronunciare*, *ostendere*, *proponere munus*. Tum dicta die *gladiatores* in *arenam* descendentes *solemni* quadam *pompa* *circumducebantur*; deinde *bini* componebantur, *virium* cujusque *ratione* *habita*; quod proprie *componere*, *comparare*, et *committere* dictum est.

Antequam vero manus consererent, *puris* *hastis* *rudibusque* *praeludebant*. Atque eo certe pacto *parmas* illi, *hastas*, itemque fortasse *gladios* in altum *jaciebant*, ut *deorsum* *ruentes* *bellissime* *exciperent*; quod per *ventilandi* *vocem* *designatur*. Hinc *Seneca*, *quam stultum est*, inquit, *cum signum pugnae acceperis, ventilare! remove ista lusoria arma, decretoriis opus est. Decretoria autem arma dicta sunt*, quod per ipsa de cujusque sorte *decernebatur*, vel quod haec veluti *Prætoris* *decreto* vel *Editoris* *dabantur*, postquam *inspecta* *acriter* *essent*, num *essent* *satis acuta*, ut *Lipsius* *opinatur*.

Tandem igitur *deludebant*, cum *ventilare* *cessarent*, ac *verae* se *pugnae* *accingebant*. Tunc alter in alterum *fixis oculis stabat*. Hinc *in statu stare*, *in gradu stare*, *manere*; et *translate dejici*, *deturbari de statu mentis*. Et *Cicero* in *Orat.* 37. *Quo genere adversarios saepe de omni statu dejecimus*. Hoc in statu alter *petebat*. Quare *Virgilius* de *Niso*

Aen. IX. 439.

*Volscentem petit , in solo Volscente moratur.
Alter ictus excedebat , eludebat , atque exibat.
Hinc Virgilius V. Aen. 437.*

*Stat. gravis Entellus , nisque inmotus eodem:
Corpore tela modo , atque oculis vigilantibus
exit .*

Cicero Item in Catil. I. 6. inquit : *Quot ego
tuas petitiones ita conjectas , ut vitari posse
non viderentur , parva quadam declinatione
corporis excessi .*

Summa vero cura erat latus tegendi , quod
in primis petebatur . Ex quo apud Teren-
tium tecto latere discedere est periculum eva-
dere ; contra latus dare , vel praebere , est
sese in discrimen obicere . Unde Horatius I.
Sat. III.

*. . . . . hic fugit omnes
Insidias ; nallique malo latus obdit apertum ,
Sed nonnunquam pluribus pugnantis fieri
solebat , ut per alterius latus quispiam vul-
neraretur . Quamobrem Tullius in Vatinius
inquit : mea tela sic in te conicientur , ut ne-
mo per tuum latus , quod soles dicere , sau-
ciatur .*

Postquam alterum quispiam vulneraverat ,
clamabat *habet* , vel *hæc habet* . Viogitius de
Messapo XII. 294.

*. . . . . teloque prantem multa trabali
Desuper altus equo graviter ferit , atque ita fatur
Hoc habet ; hæc melior magnis data victimæ
Divis .*

Quod Servius ita explicat : *persussus est lethali vulnere , habet vulnus lethale .*

Ille autem , quem a gravi aliquo inflicto vulnere jam vires deficere coeperant , arma illico submittebat . Hinc Seneca consolatione ad Polybium : *omnes scient , quomodo te in isto vulnere gesseris ; utrumne statim percussus arma submiseris , an in statu et gradu steteris .* Tum ad extremam arenae oram accedens veniam a populo digitum tollendo postulabat ; ideoque digitum tollere aut exserere est victum se fateri . Sic Persius : *digitum exserere ; peccas .* Et Horatius morem illum universum exponens canit I. Ep. I.

*..... Vejanus armis
Herculis ad postem fixis latet abditus agro ,
Ne populum extrema toties exoret arena .*

Et sane si id populo arripisset , ille mittebatur ; quapropter *dare gladiatores sine missione* , et *pugna sine missione* dicitur , cum omnis spectacula dimittitur , nisi victoria referatur . Eadem voce translate utitur Seneca : *Quid porro prodest paucos annos vel dies lacrimare ? sine missione nascimur .* Populus itaque ; qui horum ludorum erat arbiter , vel intercedebat premendo pollicem , vel vertendo inebat occidi . Unde ortum est *pollicem premere* , nimirum favere ; contra *vertere* . Quod spectat illud Horatii I. Ep. XVIII. *Rantor utroque tuum laudabit pollice ludum .* Gladiatori tandem mortem subituro imperabatur ; *recipe ferrum* . Quod autem summum

crudelitatis culmen attingebat, adversarius vulneratum transfodiebat repetitis ictibus, populo vociferante, *repete*; quin etiam sanguine se proluibat, ipsumque ebibebat.

Mortuorum cadavera statim efferebantur, cum ante ipsa spectacula feretrum aliaque ad funus spectantia in ludi locum inferri solerent. Quod execrans Quintillianus ait: *sonabant clangore ferali tubae, illatisque Libitinae toris ducebatur funus ante mortem*. Qua de causa illa Amphitheatri porta, qua educebantur mortui, *Libitinae* dicta fuit, atque etiam *Sandapilaria*, quod per eam sandapilae, in quas imponebantur cadavera, agerentur.

Victorum praemia non paucā recensentur. Et primo dabantur *palmae*, quapropter apud Ciceronem pro Roscio occurrit *plurimarum palmarum nobilis ac vetus gladiator*. Praeterea pecunia; ex quo Juvenalis:

Accipe, victori populus quod postulat, aurum.

Quod autem ad *rudem* attinet, quae primi muneris loco habita jure fuit, illis omnibus, quae supra allata sunt, id unum addimus, servos nimirum, qui ea donati fuerant *Rudarii* propterea dicti, non statim libertatem fuisse consecutos, sed tantum vacationem a pugna: quod si pileum etiam recepissent, liberi fiebant.

Porro operae pretium hic me facturum censeo, si varia gladiatorum genera paucis attexero. *Secutor*, qui cum *Retiario* componi solebat, ab insequendo nomen desumsit, il-

li pro armis tributa novius gladium, sive ut nonnulli opinantur, massam plumbeam, clypeum, et galeam.

Retiarii arma erant rete, quo adversarium circumvolvere studebat, et fuscina; caput vero ejus galero tegebatur. Et quoniam nonnunquam committebatur Retiarius cum Mirmillone, cujus in galea pisci imago inerat, illis tunc pugnando utebatur verbis; *non te peto, piscem peto, quid me fugis Galle?* Ipsi autem Mirmillones ante Galli appellabantur, et genus armorum illorum Gallicum erat.

Trex a Threcibus ortus est, atque arma mutuatus, quae dicta propterea sunt *Threcedica*. Haec itaque Sica fuerunt ac Parma; de qua Martialis:

*Mitior in magno clamor furit Amphitheatro;
Vincenti parmae cum sua turba favet.*

Cum eo Mirmillo comparari solebat, quem sic nuncupatum autumant a *μορμυρος*, *mormyris*, piscis genus in Ponto, atque ea de causa, quam modo protulimus. Is ita praeliabatur, ut subsideret excipiendi hosti. Hinc *se colligere in arma, et insurgere in hostem*. Virgilius de Aenea XII. 491.

Substitit Aeneas, et se collegit in arma.

Hoplomachus ab *οπλον* scutum et *μαχομαι* pugno dictus est. Quamvis autem haec appellatio cuivis arenario fuerit apud Graecos accommodata, a Romanis tamen certae cuidam gladiatorum speciei designandae addicta fuit. De eo Martialis.

Hoplomachus nunc es , fueras Ophthalmicus ante ,

Fecisti medicus , quod facis Hoplomachus .

Ipse profecto videtur fuisse idem , ac *Samnis* , Samnitium armis ornatus , cui scutum erat auro caelatum , sinistrum crus ocrea indutum , et caput cristata galea opertum , e qua *Pinnirapus* nuncupatus est *Provocator* , qui cum eo certabat . Cicero pro Sextio : *Ex ergastulis emptos nominibus gladiatoriis ornavit , et sortito alios Samnites , alios Provocatores fecit .*

Essedarii ex essedis miscebant praelia : vero tamen simile videtur , eos non raro desiluisse e curribus et peditum more pugnasse .

Andabatae sive *Αναβάται* ab *αναβαίνω* , conscendo , ex equis frontem oculosque galea obtecti pugnabant . Hinc illud : *Aurum perstringit oculos non minus , quam andabatarum galea .* Et rursus : *Andabatarum more pugnare , in tenebris scilicet , ac temere .*

Mentio praeteres occurrit facta de *Dimaeris* et de *Laqueariis* . Illos quidem duobus gladiis pugnasse constat , hos vero brevi gladio et laqueo . Postremo ad illos , quos singulos in medium protulimus , haec alia gladiatorum genera accedant . *Fiscales* igitur fuere , qui Caesaris bonis alebantur , qui *Postulatici* etiam dicti sunt , quod saepe a populo postularentur , cum viribus , arte , ornatuque essent eximii . Adhaec *Cutervarios* dictos accepimus , qui gregatim praeliebantur .

li pro armis tributa novius gladium, sive ut nonnulli opinantur, massam plumbeam, clypeum, et galeam.

Retiarii arma erant rete, quo adversarium circumvolvere studebat, et fuscina; capnt vero ejus galero tegebatur. Et quoniam nonnunquam mittebatur Retiarius cum Mirmillone, cujus in galea pisci imago inerat, illis tunc pugnando utebatur verbis; *non te peto, piscem peto, quid me fugis Galle?* Ipsi autem Mirmillones ante Galli appellabantur, et genus armorum illorum Gallicum erat.

Trex a Threcibus ortus est, atque arma mutuatus, quae dicta propterea sunt *Threcidica*. Haec itaque Sica fuerunt ac Parma; de qua Martialis:

*Mitior in magno clamor furit Amphitheatro;
Vincenti parmae cum sua turba favet.*

Cum eo Mirmillo comparari solebat, quem sic nuncupatum autumant a *μορμυρος*, *mormyris*, piscis genus in Ponto, atque ea de causa, quam modo protulimus. Is ita praeliabatur, ut subsideret excipiendi hosti. Hinc *se colligere in arma, et insurgere in hostem*. Virgilius de Aenea XII. 491.

Substitit Aeneas, et se collegit in arma.

Hoplomachus ab *σχιον* scutum et *μαχομαι* pugno dictus est. Quamvis autem haec appellatio cuivis arenario fuerit apud Graecos accommodata, a Romanis tamen certae cuidam gladiatorum speciei designandae addicta fuit. De eo Martialis.

Hoplomachus nunc es , fueras Ophthalmicus ante ,

Fecisti medicus , quod facis Hoplomachus.

Ipse profecto videtur fuisse idem , ac *Samnis* , Samnitium armis ornatus , cui scutum erat auro caelatum , sinistrum crus ocrea indutum , et caput cristata galea opertum , e qua *Pinnitropus* nuncupatus est *Provocator* , qui cum eo certabat . Cicero pro Sextio ; *Ex ergastulis emptos nominibus gladiatoriis ornavit , et sortito alios Samnites , alios Provocatores fecit .*

Essedarii ex essedis miscebant praelia : vero tamen simile videtur , eos non raro desilisse e curribus et peditum more pugnasse .

Andabatae sive *Αναβάται* ab *αναβαίνω* , conscendo , ex equis frontem oculosque galea obtecti pugnabant . Hinc illud : *Aurum perstringit oculos non minus , quam andabatarum galea .* Et rursus : *Andabatarum more pugnare , in tenebris scilicet , ac temere .*

Mentio praeteres occurrit facta de *Dimaehaeris* et de *Laqueariis* . Illos quidem duobus gladiis pugnasse constat , hos vero brevi gladio et laqueo . Postremo ad illos , quos singulos in medium protulimus , haec alia gladiatorum genera accedant . *Fiscales* igitur fuere , qui Caesaris bonis alebantur , qui *Postulatici* etiam dicti sunt , quod saepe a populo postularentur , cum viribus , arte , ornatuque essent eximii . Adhaec *Catervarios* dictos accepimus , qui gregatim praeliebantur .

Meridiant vero erant non tam gladiatores, quam veluti reliquiae *Bestiariorum*, qui mane cum bestiis depugnauerant, meridie inter se digladiabantur.

XVII. DE AMPHITHEATRO ROMANO.

Ut ab ipso *Amphitheatri* nomine sermonem auspicemur, hoc inde natum est, quod ex duobus theatris simul junctis immensum illud opus instar ovi exstructum esset. Cum autem Amphitheatri area sterneretur arena, hinc est, ut saepe *Arena* ipsum nuncupetur, et in *arenam* *descendere* dicantur illi, qui ibi certabant, atque hi ipsi *arenarii* appellati sunt. Praeterea a concava ejusdem altitudine *Caveae* nomen illi adhaesit, necnon tandem *Colissaei*.

Hujus autem extremae vocis originem quamquam ex eo deprompserit Lipsius, quod, ut ipse inquit, *Neronis erat colossus in vicinia*; Mazochius tamen repetit *κατα τὰ κολωνα τὰ ἀσκή*, a minuendis oculis, qui nuntium, ut ipse ait, *minores se esse sentiant*, quam ut obtutu possint assequi excelsitatem.

Jam vero si interiorem Amphitheatri faciem spectemus, se primum in arenae ambitu nobis offerant portulae quaedam, per quas

serae e subjectis specubus emittebantur. Ex area vero sursum ascendentibus statim occurrit *Podium*, ubi Principis suggestus erat, praetoris sive editoris tribunal, magistratuum sellae curules, et vestalium sedes, quorum omnium fuit ad *podium spectare*. Juvenalis sic inquit: *generosior Marcellis, et Paulis, et omnibus ad podium spectantibus*, nimirum nobilitate praecellentibus.

Erant deinceps superiores aliquot gradus, qui *Orchestrae* nomine intelliguntur, in quibus senatores assidebant: supra senatum equitibus gradus quatuordecim assignati: qua de re *sedere in quatuordecim* equestrem dignitatem indicabat. Qui demum supererant gradus, plebi addicti erant.

Tota igitur illa subselliorum aclivitas tres in partes dividebatur, in *imam*, *mediam*, et *summam caveam*. *Ima*, quae omnium honestissima, in *orchestram* et equestria rursus tribuebatur. *Media* et *summa* cavea ad popularia pertinebat, sed ita tamen, ut *media* cavea multo honestior, quam *summa*, haberetur: ab eaque causa Augustus sanxit, ne quis *pullatorum media cavea sederet*. Et apud Senecam verba ad *summam caveam spectantia* sunt ad gustum imae plebis.

Haec ad Lipsii sententiam diximus. At Mazochius minime reprehendendum censet, qui *imam* *mediamque caveam* aliter disposuerit. Quid enim, inquit, *impedimento est*, quominus *imam* *orchestram* tantum definiamus,

mediae vero caveae inferiorem partem, quae orchestrae propior, equiti, superiorem plebejis, quibus et summa cavea vacabat, assignemus? Id autem, quod sensit doctissimus auctor, argumentis a Marone et Juvenale desumptis persuadere nisus est, quae hic, ut breves simus, praetermittuntur.

Verum quoniam statutos cuique ordini limites non raro proterva plebs transiliens aliena subsellia occupabat, *dissignatores* seu *locarii* aderant, qui immeritos excitarent. Hinc Martialis, qui tribunicio jure inter equites spectabat, inquit:

.... *Vidit me Roma tribunum,*

Et sedeo, qua te suscitatur Oceanus.

Quod autem ad *diazomata* seu *praecinctiones* attinet, quas alii *balteos* appellarunt, gradus quidam latiores illa fuerunt, qui reliquos angustiores quasi praecingerent, ita sane interpositi, ut orchestram ab equestribus, tum haec a popularibus, et mediam totam caveam a summa dispescerent.

Aditus praeterea seu *vomitória* dicta sunt ostiola illa in praecinctionibus, per quae populus ab exterioribus porticibus suas ad sedes veniebat.

Viae seu *itinerà* seu *scalaria* sunt graduum angustiorum ac depressiorum series, non sessilium quidem, sed ad ascendendum compactorum, per quos ad suum quisque cuneum perveniret. Portiones autem illae inter bina *scalaria* interceptae a figura, quam referebant,

cunei vocabantur; quia deorsum paulatim *cuneari* videbantur. De his Virgilius:

... hunc *plausus hiantem*

Per cuneos (geminatus enim) plebisque patrumque

Corripuit . . . .

Postremo *Cathedra* occurrit, nimirum porticus suffulta pilis opere arcuato, superam totam caveam circumiens, unde feminae in suis cathedris seorsum spectabant. De hac Calpurnius.

Venimus ad sedes, ubi pulla sordita veste

Inter femineas spectabat turba cathedras;

Nam quaecunque patent sub aperto libera caelo,

Aut eques, aut nivei loca densavere tribuni.

Hic vero non est praetereundus mos vela inducendi amphitheatris, sicuti etiam in theatris adhibebantur, ut testatur Propertius:

Aut modo tam pleno fluitantia vela theatro.

Et sane in summis Romani amphitheatri lapidibus quaedam foramina Lipsius vidit, in quae antennas olim immissas fuisse credidit, per quas in altum directas funes transversim ligati sustinerentur, super quos vela inducebantur.

De tempore autem, quo primum amphitheatra exorta fuerint, quamvis nihil explorati habeatur, videntur tamen non diu ante reipublicae occidentis tempora exstrui incepisse: et primum quidem nonnisi ad aliquod tempus et e tabulis lignisque confecta fuisse constat. Cum vero imperaret Augustus, Sta-

tilii Tauri sumptibus in Campo Martio amphitheatrum e lapide fuit excitatum ; quod non parvum nomen decusque gessit , donec imperante Nerone , eadem ipsi , quae multis aliis aedificiis , incendii obvenit calamitas. Et quamvis postea restitutum fuisset , cum tamen minus firmitatis ac venustatis haberet , Vespasiano data occasio est novi extruendi. Ipse quidem incepit , at Titus ejus filius absolvit . Hoc autem opus tantae fuit amplitudinis , ut septem et octoginta hominum millia caperet , qui per longam graduum seriem sedebant , praeter eos , qui ad viginti millia in illius superiori ambitu et in circumjectis porticibus sive stantes sive in allatis cathedris spectaculis adessent . De eo sic loquitur Martialis :

Omnis Caesareo cedat labor Amphitheatro ;

Unum prae cunctis fana loquatur opus .

Non solum autem Romae , sed et Capuae , Puteolis , ad Lyrin Campaniae flumen juxta Minturnas , et in reliqua Italia , et in provinciis , quae populo Romano parebant , plurima condita fuerunt amphitheatra . Adeo ludorum amor , qui in illis exhibebantur , sensim excrevit .

XVIII. DE LUDIS, QUIBUS PRIVATIM ROMANI USI SUNT.

Ne aliquando in Latinis scriptoribus interpretandis adolescentes haereant, operae pretium est, de privatis etiam ludis, perlevis licet momenti re, nonnulla hic properanter inspergere.

Primus igitur sit *Latrunculorum* ludus, cujus antiquitatem usque a Trojani belli temporibus repetunt eruditi. Hic ludus similis omnino fuit *Scacchorum*, qui adhuc viget, ludo, in quo belli quaedam exhibebatur effigies, cum in abaci campo binae latrunculorum acies hinc inde consisterent; quibus cum sui praeesent reges, ludicum quoddam gerebatur praelium, donec alteruter victor existeret.

Nostri autem latrunculi e buxo aut alio simili ligno fiunt; at olim non alii fuerunt, quam lapilli, postea vero inducti ex ebore, vel crystallo, vel argento, vel puro affabre elaborati calculi. Cur ludicris illis instrumentis *latrunculorum* nomen adhaesit, ex eo patet, quod *latrones* olim milites dicerentur, illaque instrumenta, nonnisi militum officio in eo ludi genereungerentur.

Talorum ludus sequitur, qui parum nostris absimiles fuerunt, sed quatuor habebant latera, quæ insisterent, cum reliqua duo ita essent incurva, ut vix in ipsis, cum jacerentur, stare tali firmiter possent. Quatuor plerumque ludebatur talis, quorum jactus unus fuit felicissimus, cum in iis omnibus diversa omnino species objiceretur, isque jactus *Venus* dicebatur, et Plauto Curc. II. 3. vocatur *basilicus*, sive *regius*, quod per eum rex convivii crearetur. Infaustissimus vero jactus *canis* vel *caniculæ* nomen accepit, atque etiam *vulturii*, quod unitatem ostendens ludenti vulturis instar nummos raperet. De his mentionem facit Propertius IV. E. 9.

Me quoque per talos Venerem quaerente secundos,

Semper damnosi subsiluisse canes.

Sed et alius tali jactus sinister interdum erat, interdum etiam dexter, isque dicebatur *senio*, cum sex prae se ferret puncta. De hoc Svetonius in Aug. 71. *Talis enim jactatis, ut quisque canem aut senionem miserat, in singulos talos singulos dendrlos in medium conferebat.*

A talis parum aberant *tesserae* ita dictae a Graeco *τετραπες*, quatuor, quod senis praeditae lateribus ex omni parte quadratae essent. A Graecis item *κυβοι*, *Cubi* nimirum, vocatae fuerunt, cum quaecvis cubica figura a tessera nihil prioribus abscederet.

Ut autem in jactandis sive talis sive tesserae

ris omnis procul abesset fraus, illos in quodam tereti vasculo, quod manu tenebant, agitabant, tum in *alveum*, nimirum tabulam aleatoriam, mittebant. Id vero vasculum *fritillus* et *orca* appellatum fuit. At saepe in ipso alveo quaedam stabilis erat turricula, nomine a Graecis desumpto Latine *pyrgus* dicta, in quam superne immissi tali aut tesserae per internos quosdam gradus descendentes per foramen in tabulam erumpebant. Horatius II. Sat. 7.

. . . . . *postquam illi justa chiragra
Contudit articulos, qui pro se tolleret, atque
Mitteret in pyrgum talos, mercede diurna
Conductum pavit . . .*

Duo deinceps de hujusmodi ludo animadvertenda supersunt, I. nimirum ipsum talorum vel tesserarum jactum *bolam* a Plauto Curc. V. 2. fuisse nuncupatum, quam utique vocem, qui Graece callet, a Βάλλω *jacio*, desumptam videt. II. horum utrumque, imo quemvis ludum, cujus eventus sorti potius, quam arti, tribueretur, *aleae* nomine fuisse nuncupatos. Haec autem vox saepe metaphoricè usurpatur, cum in re aliqua fortuna potius habet locum, quam consilium, vel cum res aliqua se plenam periculi videndam praebet. Ita Horatius II. O. I. *Periculosae plenum opus aleae tractas*. Et Livius I. 23. *In dubiam imperii servitique aleam imus*. Apud Svetonium in Caes. 32. *Jacta est alea*, nimirum res fortunae commissa arbitrio est. Ea-

dem vox usurpatur, cum aliquid dubium vel indubium est. Sic apud Plinium Cicero dicitur fuisse *extra omnem ingenii aleam positus*, nimirum, ingenio talem fuisse, ut nemo certe ipsum superarit. Sic *extra omnem dubitationis aleam hanc rem pono*, idem est, ac si dicam, hac de re nullus dubito.

Alio ludi genere delectati sunt veteres, nempe *pila*, eaque quadruplici. Invenitur sane quaedam *pila*, quae e pelle pilis referta fiebat, et dicebatur *trigon*, quippe a ludentibus in triangulari formam dispositis dextra vel sinistra manu huc illuc ita agebatur, ut nunquam concideret. Martialis XII. E. 82.

Captabit tepidum dextra laevaue trigonem. Trigoni parum dissimilis *paganica* fuit, a pagis sortita nomen, ubi praecipue adhibebatur. Aliud pilae genus *follis* nomen accepit, qui ex aluta erat aëre plena, ut propterea facile posset impelli. Apud Martial. ita follis loquens inducitur XIV. E. 45.

*Ite procul juvenes, mitis mihi convenit aetas,
Folle decet pueros ludere, folle senes.*

Quantum pilae genus remanet, quae *harpastum* αρο τε αρπαστον a rapiendo scilicet, dicitur, quandoquidem e corio ipsum factum divisi in partes juvenes jactatum rapere contendebant, atque ultra praestitutas metas proicere. Martialis IV. E. 19.

Sive harpasta manu pulverulenta rapis.

Hactenus de *sphaeromachia*, i. e. pilae lusione, cui dantes operam *sphaeristae* vocabantur.

Nec vero praetermittendus est *turbo*, et *trochus*, quorum ille instrumentum e ligno fuit, quod a pueris, ut nunc etiam in more est, flagello in gymnasium agebatur; de quo Virgilius VII. 378. Trochus autem ingens erat ex aere circulus, cui plures addi solebant annuli, ut cum per humum decurreret, gratius auribus incideret crepitus, et se late multitudo submoveret, ut testatur Martialis XIV. E. 167.

Garrulus in laxo cur annulus orbe vagatur?

Oedat ut argentei obuia turba trochis.

Alii denique fuerant ludi, quibus etiam nunc utimur. Nimirum saepe *par impar* ludebant, saepe *digitis micabant*, saepe etiam denarios in sublime jactantes *capita aut nasim exclamabant*.

XIX. DE VESTIBUS ROMANORUM.

Propria Romanorum vestis fuit *Toga* a tegendo dicta, sicut Graecorum *Pallium*, ita ut illi *Togati*, hi vero *Palliati* dicerentur. Et quoniam ipsa fere nunquam in acie adhibebatur, hinc pacis symbolum fuit. Quae de re Cicero in Catil. III. 10. *sine sanguine, inquit, sine exercitu, sine diminutione togati me uno togato duce et imperatore vicistis*. Et rursus pro Marcello 5. *Semper mea consilia pacis et togae socia, non belli atque armorum fuerunt*.

Cum autem respublica concidit, tunc toga ejici coepit, donec paullatim mos pristinus exolescens in solis senatoribus atque equitibus mansit. Idque fuit in causa, cur Augustus, referente Suetonio in ejus vita 40., cum vidisset pro concione valde paucos togis indutos, indignabundus dixerit: *en Romanos rerum dominos, gentemque togatam*. Juvenalis autem de suis temporibus loquens sic ait:

*Pars magna Italiae est, si verum admittimus,
in qua*

Nemo togam sumit, nisi mortuus . . . .

Hanc vestem rotundam et clausam fuisse, atque ita quidem, ut uno injectu imponere-

tur , a priscis monumentis didicimus . Quamobrem cum ad collum laxior esset , inde dextrum brachium exerebant . Hinc Horatius nomenclatoris munus paucis describens I. Ep. VI. ait :

*Mercenur servum , qui dicet nomina , laevum
Qui fodiat latus , et cogat trans pondera dextram*

Porrigere . . . .

Sinistrum vero brachium inferius collecta toga educebant . Ex quo originem duxere illa , *fluentes sinus colligere ; sinum e toga facere . Et contra sinum effundere .*

Porro togam discinctam gestare solemne omnibus fuit . Sed a Consule bella indicturo adhibitus est *Cinctus Gabinus* , qui a Gabiis ortus ; nimirum cum togae lacinia sinistro brachio subducta intertergum rejiceretur , indeque ad pectus revocata in nodum colligaretur , eoque pacto totum medium hominem circumcingeret . De eo meminit Virg. VII. 612.

Ipse Quirinali trabea cinctuque Gabino

Insignis reseat stridentia limina consul .

Item cinctu gabino usi sunt veteres illi , qui quandoque in togis pignarunt ; tum qui magistratus colonias deduxissent , dum urbis moenia aratro circumscribebant ; tum qui sacris faciundis vacabant .

Praeterea e lana togam fuisse confectam , nemo unus inficias iverit . Hinc toga *pera*

dicta est , quae adeo villis erat referta , ut quasi pecti posse videretur (toga nuova) , cui opponitur *trita* , Martialis II. Ep. 58.

Pexq̃us pulcre rides mea , Zoile , trita .

Et Horatius I. Ep. I.

. . . . Si forte subucula pexae

Trita subest tunicae , vel si toga dissidet impar ,

Rides . . . .

Et quoniam voluerunt nativum lanae colorem servari , alba fuit toga . Candida enim ad eas solum pertinebat , qui honores peterent , ut propterea *candidati* vocarentur ; quam cum creta linirent , *cretatam ambitionem* apud Persium legas . Huc etiam refertur illud Plauti tenuiores homines perstringentis : *qui vestitu et creta se occultant , et sedent quasi sint frugi* . At in luctu privato , mutata veste , pullam togam inducebant , quam qui sumerent , *pullati* aut *atrari* dicebantur : in epulo tamen funebri albatu accumbebant , quippe cum is dies festus haberetur . Unde Tullius Vatiniuni objurgavit in oratione adversus eum dicta 13. *Quis unquam in luctu domestico . . . coenavit cum toga pulla ? cum ipse epuli dominus . . . . albatu esset , tum in templum Castoris te funestum intulisti .*

Posterioribus vero temporibus , cum non idem , ac antea , vestium color viguit , *pullati* passim vocati sunt plebeji , *candidati* vero honestiores cives ; ut patet ex Augusti lege apud Suetonium 44. *ne quis pullatorum*

media cavea sederet. Sordida denique toga et obsoleta pauperum erat , aut reorum , qui propterea *sordidati* dicti sunt.

In coena nullus omnino fuit togae locus ; siquidem tunc temporis sythesi utebantur : qui mos non utendi toga Saturnalia etiam complexus est . Unde Ovidius :

Cum toga per quinos gaudet requiescere Soles;

Togam *praetextam* , cui purpureus limbus praetexebatur , gerebant pueri usque ad decimum septimum aetatis annum , quo togam *virilem* sumebant , quae etiam *pura* et *libera* dicta est . Porro cum praetexta alterum quoque *pueritiae* insigne deponabant ; siquidem pueri ingenui *bullam auream* , quam adhuc collo suspensam gesserant , liberti vero *coriaceam* Laribus donabant . Hinc Persius Sat. V. 30.

*Cum primum pavidus custos mihi purpura cessit,
Bullaque succinctis Laribus donata pependit.*

Praeterea utebantur praetexta Pontifex Maximus , Augures , alique magistratus majores et senatores ludorum Romanorum diebus , de quibus Propertius cecinit :

*Curia , praetexto quae nunc nitet alta senatus,
Pellitos habuit , rustica corda , patres .*

Purpura vero , quae augurum praetextae assui solebat , bis tingebatur , et *dibapha* dicta est a *dis* , bis , et *sarra tingo* ; unde ille Ciceronis locus II. Fam. Ep. 16. *Curius noster dibaphum cogitat , sed eum infector moratur .*

Togam *pictam* , e purpura nimirum con-

sectam, auroque intertextam, triumphantium fuisse accepimus; cui affinis admodum erat *palmata*, quae a pictis palmis nomen accepit.

Trabea denique purpureis quibusdam veluti trabibus fasciisque intertextis transversimque decurrentibus ornata fuit, atque equitum in transvectione propria: hinc *trabeata agmina* ipsi equites a Statio appellantur in Epulo Domitiani:

*Hic tum Romuleos proceres trabeataque
Caesar*

*Agmina mille simul jussit discumbere
mensis.*

Togae supponebatur *Tunica*, quae lanca, alba, et manicis expers, crurum tenuis defluebat; atque ita universis usui fuit, ut pauperissimi ipsi, et servi, qui toga non utebantur, tunicati tamen incederent: quare *tunicatum popellum* dixit Horatius I. Ep. VII.

Cum igitur omnes ordines tunicam adhiberent, ut aliquid discriminis inter Senatores et Equites interesset, illi *laticlaviam* tunicam, hi *angusticlaviam* gestabant, qua de re alibi dictum est, cum plebs nullum prorsus clavum assumeret. Occurrit etiam *tunica palmata*, quae purpurea fuit, pictis auro palmis insignita, et triumphatorum propria non secus, ac toga palmata, de qua jam sermo habitus est.

Tunicae porro ad talos demissae et manicatae, quippe quae muliebres, semper viris dedecori fuerunt. Hinc Cicero II. in Cat.

10. stomachose inquit : quos pexo capillo nitidos . . . . manicatis et talaribus tunicis videtis . At praeter exteriorem tunicam alia interior geri consuevit , eaque pro viris *subucula* , pro mulieribus *indusium* nuncupata fuit , quae diutissime lanea , sero admodum linea esse coepit .

Quoniam autem tunicam cinctu aliquo constringere solebant , ideo discinctum prodire mollitiei , vel incuriae datum est . Sic *discinctus nepos* , apud Horatium Epod. O. I. Huc referri debet illud Sullae dictum , optimates saepius admonentis , ut male *praecinctum juvenem* (nempe Caesarem) *cqverent* , ut narrat Suetonius in hujus vita 45. Hactenus de Toga et Tunica , quarum assiduus fuit Romanis usus ; nunc ad illas vestes gradum faciamus , quae aut per certa solum tempora sumebantur , aut sero tandem in Urbem inveciae sunt .

Frigori imbribusque arcendis addicta , et itineribus maxime accomodata fuit *Penula* , quae e pelle vel e lana erat , togae similis , ad pectus conclusa , sed reliqua parte usque ad, imum patens , toga tamen brevior , et strictior . Cicero ad Att. XIII. Ep. 33. *Venit ad me et quidem id temporis , ut retinendus esset , sed ego ita egi , ut non scinderem penulam . Et mox : Horum vix attigi penulam , et tamen remanserunt .* Igitur *scindere penulam* is dicitur , qui cogit hospitem , ut apud se maneat .

Lacerna, quamquam vestis militaris esset .
ut propterea Propertius cecinerit :

Texitur haec castris quarta lacerna tuis .

Tamen per intestina bella urbem etiam aliquando pervasit , et passim ; praesertim vero in ludis amphitheatralibus spectandis adhiberi coepit . Ea vero togae vel tunicae imponebatur , nec multum pallio erat absimilis . Unde Martialis XIV.

Amphitheatrales nos commendamur ad usus ,

Cum tegit argentes nostra lacerna togas .

Pallium a πάλαισθαι , vibrari , dictum , quod longe lateque diffusum superne injiciebatur , et ad talos usque descendebat , Graecorum proprium fuit , at a Romanis etiam adhibitum , sed accinctum , lege praesertim de hoc lata ab Augusto . Verum cum philosophi in primis pallio uterentur , ortum inde est illud : *barbam et pallium video ; philosophum nondum video* . *Palliatae* comoediae et *Togatae* in eo differunt , quod illae Graecorum , hae Romanorum mores habitusque exhiberent .

E vestibus praeterea ad milites pertinentibus *Sagum* fuit , Graecorum pallii quendam formam referens , e villosa et crassiore lana coloris albi confectum ; atque insigne belli erat , ut toga pacis . Hinc *ad saga ire , in sagis esse , sumere saga* etc.

Ad haec *Chlamydem* pallio breviorum et angustiorum , ornatu gratia thoraci superpositam , et fibula in dextro humero innexam fuisse accepimus . Ceteroqui puerorum etiam

vestimentum fuit. Occurrit etiam *Laena* regum olim atque heroum propria, lacernae similis, quae e spissa lana intexta fuit, et contra vim frigoris a militibus adhibebatur.

Paludamentum denique idem ac *chlamys*, vestis purpurea, auroque distincta, sago longior, imperatorum propria fuit. Cicero de Pisone et Gabinio: *Exierunt*, inquit, *malis ominibus atque execrationibus duo vultures paludati*. Sed latius acceptum paludamentum vestibus militum designandis nonnunquam aptatur.

Matronae *Stolas* gestabant, tunicas nimirum manicatas et talaris. Verum apud alias gentes stolis etiam viri utebantur, quemadmodum Gen. c. XLI. Joseph honoris causa stola byssina a Pharaone vestitum legimus. Stolae vero a mulieribus imponebatur *Palla* ipsissimam pallii formam referens.

Servorum vestis vulgo fuit tunica, ut ante diximus; sed sequiore aetate elegantiores quidam assumpserunt penulas, viliores vero *Cucullos*, quibus caput etiam obtegebant. His non fuit absimilis, quem *Bardocucullum* Martialis appellat XVI. ep. 128.

Gallia Santonico vestit te Bardocucullo.

XX. DE PILEIS .

De Romanorum pileis sermonem habituri primo quidem videbimus , num operito , an intecto capite ipsi olim processerint ; tum quibus , aut quando pilei usus fuerit ; postremo materiam pileorum formamque exponemus .

Et quod ad primum attinet , illud quidem constat Romanis olim in usu pileum non fuisse , eamque nudi capitis consuetudinem a Graecis ad ipsos manasse . Ut tamen a vento , pluviis , atque aestu se tutarentur , togae laciniam in caput rejiciebant , vel ut alii existimant , partem togae superiorem , quae sinistro insidebat humero , ac deiciebatur dextro , in caput attrahebant .

Hanc autem togae partem capiti superimpositam detrahere solebant , si quis honoratus vir occurreret . Seneca quidem ep. 64. inquit : *si consulem videro , aut praetorem , omnia , quibus honor solet haberi , faciam ; equo desiciam , caput aperiām etc.*

Praeterea solemne fuit in Deorum salutationibus , atque adeo in ipsis sacrificiis caput operire . Morem hunc Helenus inculcat Aeneae apud Virg. Aen. III.

Purpureo velare comas adopertus amictu ,

Ne qua inter sanctos ignes in honore Deorum

Hostilis facies occurrat, et omina turbet.

Adhaec filii parentem efferentes, tecto capite incedebant. Moris hujus causam scrutari conatus est Plutarchus, qui in Rom. Quaest. 14. inquit: *an quod patres tanquam Deos a maribus coli convenit . . . an quod ea lugenti accomodata sunt, quae sunt inusitata?* Jam rem, quae priore loco erat proposita, expendimus; nunc alteram ordiamur.

Quamvis igitur intecto capite Romani olim processerint, tempora tamen hominesque spectandi sunt, quibus pilei usus fuit. I. In ludis eos pileis usos esse indicat Martialis in illo epigrammate, cujus lemma est *causia*:

*In Pompejano tectus spectabo theatro,
Nam populo ventus vela negare solet.*

II. Saturnalibus, per quos dies in signum libertatis, quae Saturno regnante viguerat, pileus admissus est. III. Peregrinantes, ut a caeli injuriis sese defenderent, optimo jure petasum adhibuere, de quo infra redibit sermo. IV. Milites quoque pileis, quos ex pelibus confectos *Pannonicos* vocabant, usos esse Vegetius narrat, nimirum *ne gravis galea videretur in praelio homini, qui gestabat aliquid semper in capite*. V. Aegri etiam pileolo utebantur, quod cuidam delicatulo juveni suadet Ovidius ut faceret ad fingendum morbum:

Arguat et macies animum, nec turpe putaris,

N 2

Pileolum nitidis imposuisse comis .

VI. Convivae , ne post coenam redeuntes domum nocturno frigore laederentur ; quod testatur Horatius I. Ep. XIII.

Ut cum pileolo soleas conviva tribulis .

VII. Senes . Nam Varro de Vita P. R. I. ait : *Minores natu capite aperto erant : ergo majores operto .* VIII. Novi liberti tonso capite pileum , libertatis insigne , gesserunt ; idcirco *ad pileum servos vocare* est illis libertatem concedere . Quamobrem populus Romanus , sublato Nerone , quasi servitio ereptus , pileatus per publicum discurrit .

Reliquum est , ut loquamur de materia ac forma pileorum , qui sane e lacernis caesis i. e. e. lana testa concinnabantur . Ita Statius IV. Sylyasum inquit :

. . . . usque adeone defuerunt

Caesis pilea suta de lacernis ?

Ut plurimum tamen erant e lana coactili , quam Itali vocant *Feltro* , unde *pileus* ipse dictus est ; Nam quidquid e lana coacta conficitur , Graecis dicitur *πιλος* , et *πιλοποιος* est *coactiliarius* , qui pileos ex lana compacta vel pilis conficit . Color fuit varius , praecipue commendabatur albus .

Forma veterum pileorum fuit varia . Plurimumque erant rotundi , et capiti congruebant instar galeae , unde est *galerus* et *galericulum* , quasi diceret *minuta galea* . Porro erat sine margine , nostrisque pileis dormitoriis , quos dicimus (*berrettini di notte*) haud longe ab-

similes. Quidam vero pilei, quos *Phrygios* vocant, altiores erant, et acuminati instar coni, cujusmodi visuntur in nummis et anaglyptis. Erant et pilei *Thessalici*, qui latos margines ad captandam umbram habebant, ut nostri galeri.

Pileolus in modum parvulae cassidis supra verticem capitis assurgebat. Occurrit etiam apud Scriptores *petasus* a *πτερυγῖς*, *extendo*, qui sane fuit pileus latis marginibus instructus non secus, ac pileus *Thessalicus*. Forma hujus visitur in imaginibus Mercurii, qui propterea *petasatus* dictus fuit. Eo iter facientes utebantur; sic Cicero Fam. XV. 17. de tabellariis ita loquitur: *Sed petasati veniunt, comites ad portam exspectare ajunt*.

Causia denique fuit communis pileus Macedonum et Romanorum, et a verbo *καίω*, *uro*, descendit, quia ad arcendum solis aestum praecipue adhibebatur; ejus vero forma eadem erat, ac pilei *Thessalici*.

Pileolum nitidis imposuisse comis .

VI. Convivae , ne post coenam redeuntes domum nocturno frigore laederentur ; quod testatur Horatius I. Ep. XIII.

Ut cum pileolo soleas conviva tribulis .

VII. Senes . Nam Varro de Vita P. R. I. ait : *Minores natu capite aperto erant : ergo majores operto .* VIII. Novi liberti tonso capite pileum , libertatis insigne , gesserunt ; idcirco *ad pileum servos vocare* est illis libertatem concedere . Quamobrem populus Romanus , sublato Nerone , quasi servitio ereptus , pileatus per publicum discurrit .

Reliquum est , ut loquamur de materia ac forma pileorum , qui sane e lacernis caesis i. e. e lana testa concinnabantur . Ita Statius IV. Syllasum , inquit :

. . . . usque adeone defuerunt

Caesis pilea suta de lacernis ?

Ut plurimum tamen erant e lana coactili , quam Itali vocant *Feltro* , unde *pileus* ipse dictus est ; Nam quidquid e lana coacta conficitur , Graecis dicitur *πίλος* , et *πίλοποιος* est *coactiliarius* , qui pileos ex lana compacta vel pilis conficit . Color fuit varius , praecipue commendabatur albus .

Forma veterum pileorum fuit varia . Plurimumque erant rotundi , et capiti congruebant instar galeae , unde est *galerus* et *galericulum* , quasi diceret *minuta galea* . Porro erat sine margine , nostrisque pileis dormitoriis , quos dicimus (*berrettini di notte*) haud longe ab,

similes. Quidam vero pilei, quos *Phrygios* vocant, altiores erant, et acuminati instar coni, cujusmodi visuntur in nummis et anaglyptis. Erant et pilei *Thessalici*, qui latos margines ad captandam umbram habebant, ut nostri galeri.

Pileolus in modum parvulae cassidis supra verticem capitis assurgebat. Occurrit etiam apud Scriptores *petasus* a *πτερυγί*, *extendo*, qui sane fuit pileus latis marginibus instructus non secus, ac pileus *Thessalicus*. Forma hujus visitur in imaginibus Mercurii, qui propterea *petasatus* dictus fuit. Eo iter facientes utebantur; sic Cicero Fam. XV. 17. de tabellariis ita loquitur: *Sed petasati veniunt, comites ad portam expectare ajunt*.

Causia denique fuit communis pileus Macedonum et Romanorum, et a verbo *καίω*, *uro*, descendit, quia ad arcendum solis aestum praecipue adhibebatur; ejus vero forma eadem erat, ac pilei *Thessalici*.

XXI. DE PEDUM INDUMENTIS.

Nudis olim pedibus non modo tenuis fortunae homines ; sed ipsos Romanae civitatis primos incessisse constat . Etiam sequiore aevō Cato Uticensis , priscæ severitatis tenacissimus , idem servasse moris videtur ex illo Hor. I. Ep. XIX.

Quod si quis vultu torvo ferus ac pede nudo

Exiguaeque togæ simulet textore Catonem ,

Virtutemne repræsentet moresque Catonis ?

At postea calceamenta passim sumpserunt . Sed nudis ibant pedibus in festo , quod *Nudipedalia* dicebatur , quodque ad caelestium aquarum defluxum , terra arescente , impetrandum institutum fuisse existimatur .

Calceamentorum duo fuerunt summa genera , *Calceus* , nempe , et *Solea* . Ille a calce dictus non calcem modo , sed totum muniebat pedem ; hæc plantam solum , cum superior pedis pars habenis cingeretur . Solea quidem viris et mulieribus communis erat ; sed ea viri domi tantum ; foris vero calceis utebantur . Nomen accepit solea , vel a solo quod calcat , vel a solo , nimirum planta pedis , quod tegit , vel a solo , sive supposito ,

quod habet, quod Italis (*suola della scarpa*) nuncupatur.

Soleae etiam dicuntur, quae ex ferro pedibus equorum aliorumque jumentorum subjiciuntur; *Soleatus*, qui soleis indutus erat. Cicero in Ver. *Stetit soleatus Praetor populi Romani cum pallio purpureo, tunicaque talarum, muliercula nixus, in litore etc.*

A soleis in eo tantum fortasse differebant *Crepidae*, quod illae leviores, hae vero crassiores essent, cum e duabus soleis simul compactis conficerentur.

Iis utebantur mulieres, et viri etiam aliquando, praesertim philosophi. Earum sutores *Crepidarios* dixerunt. *Crepidatus* idem est, ac *crepidis* indutus. Cicero in Pis. 38. *Inde nocte intempesta crepidatus veste servili navim conscendit.*

Quod ad calceorum colorem attinet, virorum nigri ut plurimum erant calcei, ut testatur Hor. I. Sat. VI.

. . . . *nigris medium impediit crus*

Pellibus, et latum demisit pectore clavum.

At delicatiorum, ut et mulierum, coccinei, vel albi, vel alterius coloris fuerunt. Imperatorum etiam calceos mulleos fuisse accepimus, et cultu pretioque a ceteris distinctos, quos aquilae etiam e gemmis ornabant.

De calceis Sicyoniis fit mentio apud Cic. I. de Orat. *Ut si mihi calceos Sicyonios attulisses, non uterer, quamvis essent habiles et apti ad pedes, quia non essent viriles. Hinc*

patet, muliebres potius fuisse hos calceos, qui a Sicyone, Peloponnesi urbe, nomen desumpserunt, ubi nimia his in rebus mollities vigeat. Ipsos *Sicyonia* vocat Lucretius IV.

Unguenta, et pulchra in pedibus Sicyonia rident.

Ubi calceis unguenta recte conjunxit, cum ea Graecorum natio pedes etiam soleret perungere.

De materia verò calceorum id habendum, eos ex illo corii genere confici consuevisse, quam *alutam* dixerunt; de qua Martialis II. Ep. XXIX.

Coccinea aut laesum cingit aluta pedem.

Sed quaedam calceamenta e crudo et setoso bubuli corio confecta fuisse constat, et *Perones* proprie appellatos, et a rusticis adhibitos adversus imbres et frigora commodissimos. Mazochio Spicil. t. 111: p. 288. videtur, illos obstraculo caruisse, et vestigia tantummodo pedum contexisse: quo fiebat, ut corrigiis pluries utrinque adductis innodarentur. Quod autem iis veteres in bello usi fuerint, patet ex Virg. VII. 690.

. . . . vestigia nuda sinistri

Instituere pedis, crudus tegit altera pero.
Aliquando etiam subere usi sunt ad sublevandos calceos altioresque efficiendos, ut et ipsi, a quibus gestaretur suber, proceriores corpore viderentur; quod et a Persis factitatum novimus, apud quos staturae celsitas non mediocri in honore fuit. Sed feminae praecipue

Romanorum id gestaminis per hyemem usurparunt . Apud barbaros e ferro etiam vel ex aere , e ligno , ex arborum corticibus calceamenta cumparabantur . Aegyptiis familiare fuit ex papyro , quae ibi plurima nascebatur , indumenta pedum sibi conficere .

Occurrunt apud Auctores calcei *Patricii* , quos nonnulli mulleos fuisse opinantur ; atque a primariis viris , ut et primitus ex Albanis regibus , gerebantur . Patricios autem calceos aliqui putant eosdem fuisse , ac senatorios , et colore mulleo infectos geri solitos a Patribus in Ludis saltem Romanis , quo tempore et togis purpura ornatis in publicum eos prodiisse constat .

Lunulatos si legas calceos , existimare debetis senatorum fuisse proprios , et lunae imagine insignitos , quae notam centenarii numeri significabat , cum initio centum fuerint Patres . At Plutarchus Quaest. Rom. qu. 79. quaerens , cur qui nobilitate generis aliis praestarent , lunulas in calceis gestarint , multas ejus moris rationes affert . Nimirum suspicatur , hunc obtinuisse morem , ut exemplo lunae , quae in varias mutatur formas , senatores monerentur fortunae in alteram partem conversionis . Illud etiam suspicatur , exemplo Lunae , quae secundas in caelo partes obit , Phoeboque parèt , discere debuisse Senatores Magistratibus obtemperare . Etiam illud cogitavit doctus vir , Romanos Senatores id insigne gestavisse , quia ab Arcadibus originem

se ducere gloriabantur, qui Luna se antiquiores dicebant, ut in tract. II. dictum est.

Nec porro omittendum, *mutare calceos* apud Auctores idem fuisse, ac Senatorem fieri. Cic. Phil. *Mutavit calceos, Pater conscriptus repente factus est.* At *calceos* poscere dicebantur convivae, cum peracta coena erant abituri; siquidem discubitori calceos deposuerant, ne tricliniaries lectulos conspurcarent.

Calceatos dentes Plautus in Capt. joculariter dixit, nimirum ad comedendum paratos; in quo translatio a viatoribus sumpta est, qui se in scruposis daturi vias diligentius se muniebant calceis. *Calceare* mulas, aut equos, apud Italos est (*ferrare*). *Calceolarius* ille, qui calceos conficit.

Sed aliquando fit mentio *caligarum*, quibus vel gregarii milites vel iter facientes utebantur. Ex his nomen sumpsit Imperator *Caligula*, quia cum in exercitu natus esset, puer educatus cum caligis in castris fuerat et cum cetero gregali militum habitu, ut vulgi studia captarentur. De ipso sic cecinit Ausonius.

*Post hunc castrensis caligae cognomine
Caesar*

Successit saevo saevior ingenio.

Nec postremo omittam *Tzangam*, *Socum*, *Cothurnum*, *Sandalium*, quas voces ab Oriente petitas per Tuscos in Italiam devenisse, ostendit Cl. Mazochius t. III. spic. Bibl. p. 288. De *Tzanga*, quae regum atque im-

peratōrum propria fuit, dicit idem Auctor cit. loco, non aliam eam fuisse, quam quae totam usque ad genu contegeret tibiam, veluti sunt hodie pontificales ocreae; quas vulgo *Caligas* appellant. De socco ac de cothurno nonnulla diximus trac. XIV. De Sandalio perhibent, muliebri id fuisse calceamenti genus, sed et non raro a viris usurpatum. Ab hoc nomen sumpsit Apollo *Sandaliarius*, cujus effgies in templo in urbe per Augustum excitato erat ornata sandalio. *Sandaliarium* vicus Romae fuit, ubi fiebant sandalia.

XXII. DE ANNULIS.

Annulorum usus apud Hebraeos atque Aegyptios fuit antiquissimus. Eorum siquidem fit mentio Gen. XLI. 42. ubi narratur, Pharaon digito detractum anulum Iosepho dedisse, cum eum Aegypto rectorem imponeret, atque alterum a se fore pronuntiaret; quod ipso ritu Alexander postea utens Perdiccam successorem designavit.

Hic autem annuli usus serius omnino videtur ex Oriente in Graeciam mansisse, si fides habenda Plinio, qui inter cetera de annulis XXXIII. I. ait: *Nec Iliacis temporibus ullos fuisse annulos video, nusquam certe Homerus dicit, cum et codicillos missitatos epi-*

stolarum gratia indicet , et conditas arcis vestes , ac vasa aurea argenteaque , et ea colligata nodi non anuli nota . . . Fabricam etiam Deum (nempe Vulcanum) fibulas , et alia muliebris cultus , sicut inaures . in primordio factitasse , sine mentione annulorum . Hoc vero annuli more sive a Graecis sive aliunde accepto nihil frequentius Romani adhibuere , ut infra videbimus . Sed primum ad vim nominis annulorum veniamus .

Hoc itaque digitorum gestamen , quod apud Graecos dicitur *δακτυλιος* , cum *ἐν τῷ δακτυλῷ* , sive *digito* , gereretur , cur apud Latinos vocetur *annulus* sive *anulus* et *annellus* , sive *anellus* , nemo non videt , cum nomina diminutiva sint , et a voce *anus* sive *annus* . quae *circulam* significat , deriventur . Cum vero late haec *annuli* vox pro quavis re ; in qua forma orbicularis sit , posset usurpari , hinc est , ut crispatis in orbem crines a Martiale II. Ep. 66. *annuli* vocentur . Vincula etiam , quibus noxiorum vel fugitivorum colla vel pedes obligantur , *annulos* , vocat Martialis . Sic XI. Ep. 38.

Annulus iste tuis fuerat modo crinibus aptus .

Ac praeterea III. Ep. 29. Zoilam perstringit , qui e servo ad equestrem dignitatem evectus priores annulos , puta competes , Saturno dedicabat :

*Hae cum gemina compede dedicat catenas ,
Saturne , tibi Zoilus , annulos priores ,*

Unde vides, Saturno vincula dedicasse servos, cum libertatem assequerentur, quod regnante Saturno nulla servitus fuisset. Laribus item id honoris esse a servis exhibitum, patet ex Horatio I. Sat. V. ubi ait:

Multa Cicerrus ad haec: donasset jamne catenam

Ex voto Laribus, quaerebat . . . .

Sed ut de annulorum materia aliquid dicamus, ipsi quidem e simplici metallo saepe, ferro scilicet, argento, auro: saepe etiam e metallo mixto fiebant, cum vel ferrum inaurarent, vel aurum ferro cingerent. Sed et annuli fuerunt aliqua gemma praediti, qui tribus sane constabant partibus, *orbiculo* nimirum, *pala*, et *gemma*. Nihil aliud est *orbiculus*, nisi ipsa annuli circumferentia, *pala* autem, quae et *funda* a Plinio nuncupatur, est illa annuli pars, in qua *gemma* inseritur.

Quod ad modum pertinet gestandi annulos, Romani sinistra potissimum manu utebantur, quae annulorum sedes esset, sicut hodieque est. Hinc Horatius II. Sat. 7.

. . . . . saepe notatus

Cum tribus annellis, modo laeva Priscus inani

Vixit inaequalis . . . .

Et Silius Italicus II.

. . . quos signum illustre superbis

Mos laeva gestare viris . . . .

Digitus autem, qui maxime annulo insignie-

batnr, fuit is, qui minimo proximus accedit *Annularis* propterea dictus.

Sed illud est animadvertendum, non tam olim ad ornatum, quam ad signandum, annulos geri consuevisse. Signabantur autem omnes tabulae, quae pacta conventaque continerent; testamenta quoque, ut ex Caesare I. de Bello Gall. clarum sit: *Vulgo*, inquit, *totis castris testamenta obsignabantur*. Epistolae praesertim annulis solebant obsignari. In litterarum vero aliarumque tabularum obsignationibus tria plerumque adhibebantur, linum nempe, cera vel creta, et signum. Linum erat vinculum, quo obligabatur id, quod erat obsignandum; hinc apud Ciceronem in Catill. III. 5. *linum incidere* idem est, ac epistolam aperire. Postea imponebatur cera vel creta, in qua sigillum imprimebant, sed, quod hodieque vulgo fieri solet, prius saliva madefactum, ne cera ipsi adhaereret. Unde Ovidius V. Trist. el. 4. ubi epistolam suam loquentem inducit:

*Flens quoque me scripsit; nec qua signabar,
ad os est*

Ante, sed ad madidas gemma relata gemmas.

Et idem auctor IX. Metam. Fab. XI. de Bybli loquens ad amicum epistolam mittente:

Protinus impressa signat sua crimina gemma,

Quam tinxit lacrymis, linguae defecerat humor.

Creta signandi morem perantiquum esse novimus . Hujus mentionem facit Cicero in Ver. IV. 26. , ubi de annulo loquitur , qui ut e cujusdam L. Titii digito detractus Agrigento ad se afferretur , rapacissime Verres curaverat ; *Cum Valentio , ejus interpetri , epistola Agrigento allata esset , casu signum iste animadvertit in cretula , placuit ei , exquisivit , unde esset epistola ; respondit , Agrigento . Iste litteras , ad quos solebat , misit , ut his annulus ad se primo quoque tempore efferretur . Et pro Flacco 16. Haec , quae est a nobis prolata laudatio , obsignata erat creta illa Asiatica , quae fere est omnibus nota nobis : qua utuntur omnes non modo in publicis , sed etiam in privatis litteris .*

Jam vero de cera ac lino , quae in obsignando adhibebantur , res est notissima . Plautus in Bacchidibus : *Cedo tu ceram ac linum : age , oblige , obsigna cito .* Non poterant autem tabulae vel epistolae aperiri , nisi lino soluto ; unde apud Curtium VII. 2. *Parmenion vinculum epistolae solvens , quidnam rex ageret , requirebat .* Solutum autem vel inciso lino , plerumque signum quoque cum eo frangebatur ; ideo antequam aperirent , jubebant fidei causa signa cognosci . Cicero III. in Catil. 5. *Tabellas proferri jussimus , quae a quoque dicebantur datae . Primum ostendimus Cethego signum : cognovit : nos linum incidimus , legimus .* Ideo autem litterarum signa recognoscebantur ; quia inde , ut et e scribentis ma-

nu , auctor illarum poterat cognosci . Hinc Ovidius II. de Ponto El. 10.

Ecquid ab impressae cognoscis imagine cerae,

Haec tibi Nasonem mittere verba , Macer?

Auctorisque sui si non est annulus index ,

Cognitane est nostra littera facta manu ?

Nec porro omittimus , ut plurimum in gemmis insculpi consuevisse imaginem alicujus ex familia illustrissimi viri . Ita Cicero , cum ostendisset Lentulo , uni ex Catilinae sociis , tabellas suas , cumque ille quaesitus , cognosceretne signum , statim annuisset , his verbis ipsum objurgavit : *Est vero signum notum , imago avi tui clarissimi viri , qui amavit unice patriam et cives suos ; quae quidem te a tanto scelere etiam mula revocare debuit.* Cic. III. in Cat. 5.

Jam diximus , ex auro , argento , et ferro facitatos olim fuisse annulos , ex quibus tamen ferrei fuerunt antiquissimi . Nam primis reipublicae temporibus ne senatori quidem jus erat annulum aureum gerendi ; sed iis tantum , qui legati ad exterarum gentes essent ituri , annuli aurei publice dabantur . Paulatim vero non solum senatores , sed etiam equites annulos aureos usurparunt , per quos a plebe distinguerentur . Eos tamen equites excipere debemus , qui censu imminuto annulum deponere cogeantur , vel oppignorabant , vel vendebant . De his Juvenalis sat. XI.

Talibus a dominis post cuncta novissimus exit

*Annulus , et digito mendicat Pollio
nudo .*

Ceterum plebs argenteo annulo utebatur , cum ferrei inter servos tantum ad signandum potius , quam ad ornatum , haesissent . Sed demum annulus aureus primum quidem plebi , ipsis deinde libertinis communis factus est .

Sed dici vix potest , quantopere sequiori aevo Romanorum luxus in annulis excreverit ; quorum sane usus adeo inolevit , ut in omnibus etiam digitis eos gestaverint . Martialis V. ep. 62.

*Per cujus digitos currit levis annulus
omnes .*

Imo vero plures uno digito annulos inserebant , ut idem auctor testatur . XI. ep. 60.

*Senos Charinus omnibus digitis gerit ,
Nec nocte ponit annulos . . . .*

Huc accedat , quod annulos quosdam sola hyeme , alios quosdam aestate sola gestarent . Juvenalis Sat. I.

*Ventilet aestivum digitis sudantibus aurum ,
Nec sufferre queat majoris pondera gem-
mae .*

Praeterea arcula sive capsula , in quam recondebantur annuli , dicebatur *Dactyliothesa* , quae erat plerumque ex ebore . Juvenalis Sat. XIII.

Sardonychus , loculis quae custoditur eburnis .

Nec vero omittimus , in luctu publico annulos aureos poni consuevisse . Et sane de Augusti funere Suetonius c. 100. inquit ; *alii*

exsequiarum die ponendos annulos aureos, ferreosque sumendos censuerunt. Rei quoque et supplices annulos ponebant more lugentium. Livius XLIII. Extemplo principes civitatis in conspectu populi, annulis aureis positis, vestem mutarunt, ut supplices plebem circumirent. Ituri quoque cubitum vel lavatum annulos ponebant. Terentius: Ea lavatum dedit, servandum mihi dedit annulum. Morientibus annuli detrahebantur, vel ipsi, qui morti proximos se videbant, illos solebant alicui ex amicis tradere. Atque haec de annulis.

XXIII. PRAECIPUA CIVIUM ROMANORUM JURA.

Plurima recensentur Civium Romanorum jura, per quae populi certatim ad civitatem Romanam aspirabant: horum praecipua quaedam hic persequemur. Sed ut recte ea procedat res, universa Civium Romae jura in duo genera dividemus: quaedam jura *Quiritium*, quaedam alia *Civium Romanorum* proprie dicuntur; illa ut privata, haec ut publica considerantur. Illa fuerunt libertatis, gentis, connubiorum, patriae potestatis, legitimi dominii, testamenti, usucapionis; haec posteriora fuerunt census, militiae, tributorum, vectigalium, suffragiorum, honorum, et sacrorum. De his nunc singillatim agendum.

C A P U T I.

Jura Quiritium.

Inter jura Quiritium primum obtinuit locum libertas, quae in eo posita erat, ut ipsi non solum a dominorum potestate, sed et a tyrannorum imperio, magistratum in-

solentia , sevitia creditorum immunes essent . Romanus ergo civis non facile servus poterat fieri , nec in regum , qui jam olim per Junium Brutum ejecti fuerant , potestatem recidere , nec magistratum arbitrio verberibus aut ultimo puniri supplicio , nec a creditoribus durius tractari , cum latae subinde fuissent pleraeque leges libertatis vindices .

Atque ut aliquod harum legum specimen afferamus , celebris non parum illa fuit jam memorati Junii Bruti , per quam cautum fuit , ut nemo amplius Romae regnaret , uti supra tract. I. dictum est . Nec omittenda est lex Porcia , quae id nominis accepit a M. Porcio Laeca , qui animadvertendum statuit eos in magistratus , qui civem Romanum sine populi voluntate vel verberare vel necare ausi fuissent . Huc etiam respexit lex Sempronia , per quam C. Sempronius Gracchus legem Porciam vetustate obsoletam revocavit .

Libertati maximo etiam fuit adjumento Provocatio ad populum , de qua I. tract. diximus . Siquidem rei , ut a saevientibus magistratibus sese subducerent , populum promissa barba , vestium squalore , ac lacrymis ad misericordiam flectere satagentes , opem ipsius implorabant . Praesto ipsis aderat tribunitia potestas , quae nulli civium sinebat injuriam fieri .

Hoc item ad civium libertatem pertinuit , ut in comitiis quisque , quod maxime vellet , libere suffragium non amplius voce sed per

tabellas daret; quod statutum utique est per *tabellarias* leges dispartitis temporibus latas, de quibus tabellis Cicero pro Plan. 6. *Populo*, inquit, *grata est tabella, quae frontes aperit hominum, mentes tegit, datque eam libertatem, ut quod velint faciant, promittant autem, quod rogantur*. His jam expeditis, ad jus gentis transeamus.

Jus gentis ex eo sumpsit originem, quod Romulus cives universos duas in gentes divisit, quarum unam *Patres*, alteram *plebem* nominavit, patres ex iis delegit, qui in ciuitate genere, virtute, opibus praestabant, *plebis* nomine ceteros omnes appellavit: jam tum ex patribus *patricii*, e plebe *plebeji* nascebantur.

Jus autem gentis in eo positum fuit, ut quaedam patriciis, quaedam plebejis tantummodo convenirent. Soli patricii auspicia ex ipsius Romuli instituto habuerunt, soli senatum, sacerdotia, magistratus, judicia, ac totam pene rempublicam tenebant. Sed cum ea omnia sensim cum plebe communicari coepissent, Interreges tamen, Flamines Dialis, Martialis, et Quirinalis, Rex sacrificulus, Salii ex patriciis usque ad extrema reipublicae tempora lecti sunt. Contra vero Comitia Tributa, tribunicia potestas, atque aedilitas plebeja penes plebem perpetuo permanserunt. Ad patricos quoque jus patronatus pertinuit; de quo tract. V. actum est.

Sequitur jus connubiorum, quod apud Ro-

manos ne iis quidem , qui ejusdem essent civitatis , promiscue dabatur ex lege XII. Tab., quam tract. V. retulimus ; per quam sane vetita fuerunt inter patricios ac plebejos connubia . Hac lege sublata , remansit tamen vetus illud institutum , ut Romanis civibus ingenuis nulla essent cum libertinis connubia , multo minus cum peregrinis et civitatis exortibus . Multa alia ad hoc ius pertinuerunt , quae apud legum expositores traduntur ; de ritibus vero nuptiarum alibi nobis erit separatim sermo . Pone venit jus patriae potestatis ; verum de hoc sequenti tract. dissereamus ; nunc igitur de legitimi domini jure dicendum .

Plures olim fuerunt modi , per quos rerum dominia acquirerentur , quorum aliqui ex jure gentium , alii e civili jure descendebant . Inter hos posteriores celebris omnino fuit ille acquirendi modus per aes et libram , de quo in tract. V. egimus ; ubi etiam quid esset mancipium , quid nex , quae res *mancipi* dicerentur , generatim explicavimus . Restat solum , ut quatenam res *mancipi* et ubi fuerint , hic amplius exponamus . Res itaque *mancipi* habebantur praedia vel rustica vel urbana , quae in Italico erant solo , vel etiam in iis provinciarum locis , ubi Italicum jus vigeat , jura item praediorum rusticorum , actus nempe , via , aquaeductus ; servi praeterea mancipio dati ; quadrupedes , quae dorso vel collo domantur , haecreditas , sive fami-

lia, ut et mox dicemus; margaritae, atque alia hujusmodi ad ornatum comparata; monumenta sive sepulcra, sive potius jus in ea inferendi mortuos, cum illa utpote religiosa loca extra commercium censerentur. Quae vero *nec mancipi* dicebantur, acquirebatur eorum dominium traditione. De his hactenus; nunc ad testamenti jus accedamus.

Testamentum utique ad Quiritium jura pertinuisse vel inde intelligitur, quod neque testamentum facere ex Romanis legibus, neque aliquid ex testamento potuit a cive accipere, nisi Romanus civis. Testamenta autem, antequam leges XII. Tab. prodirent, duplicis fuere generis; aliter enim Romae in comitiis, cum pax haberetur, aliter vero cum belli ferberet opus, fieri consueverunt. Illa solemniter coram populo condita verae fuerunt publicae leges, haec posteriora privatim coram paucis comilitonibus nuncupata, sive viva voce pronuntiata, ab illorum ratione mirum quantum discesserunt.

In illis itaque ea sollemnis fiebat ad populum rogatio: *Velitis, jubeatis, Quirites, uti L. Titius L. Valerio tum jure legeque heres sibi siet, quam si ejus filius familius proximusque agnatus esset* etc. Posthaec suffragia cives inibant; tum vero testamentum aliarum instar legum scribebatur. At in militaribus testamentis, quibus tantum aut quatuor praesentibus, testator heredem suum nuncupabat.

In quibus vero comitiis testamenta condebantur? Utique in curiatis, cum testamenta ad religionem pertinere viderentur ob sacra privata, quae cum pecunia ad heredes transibant, curiata autem comitia legum rebus in sacris ferendarum causa potissimum haberentur.

Testamenta, quae belli tempore fieri solebant, licet sequiori aevo universis in praelium ituris concessa fuerint, ea sane de causa, quam supra attulimus, primitus tamen eorum tantummodo militum fuerant, qui, cum res in summo versarentur discrimine, aliqua ex legione delecti ab Imperatore, ritu sacro per Pontificem peracto, pro exercitus populi incolumitate Diis Manibus devovebantur. Tunc enimvero ita devoti milites, sumpto Gabino cinctu, capite cooperto sese medios in hostes haud dubie morituros immittebant. Unde patet, cur haec testamenta in *procinctu facta* dicerentur.

Sed antiquus ille testandi, sive ultimam coram populo voluntatem declarandi, mos exolevit, cum per XII. Tab. legem, quam tract. V. retulimus, amplissima unicuique patrifamilias facta est testandi facultas. Tum vero Ictis data ansa est certam quamdam formam testamentis praescribendi, ac testamentum *per aes et libram*, sive per familiae emptionem, invenerunt.

In huiusmodi igitur testamento constitui solebat familiae, sive hereditatis, emptor,

antestatus, ac libripens, cum quinque testibus civibus Romanis, quibus praesentibus fiebat mancipatio, sive simulata hereditatis venditio. Voluerunt enim calidi Jureconsulti, ut jam tum hereditas non tam per ultimam voluntatem, quam per mancipationem, sive simulatam venditionem, transferretur. Postquam vero simulata illa hereditatis venditio facta fuisset, tum testator testamenti tabulas manu tenens dicebat: *Haec uti in his tabulis cerisve scripta sunt, ita do, ita lego, ita testor, itaque vos, Quirites, testimonium perhibetote*. Tum accedebat antestatio, auresque testium tangebantur; testium vero nulla requirebatur subscriptio vel subsignatio, quae postea in testamentis a se invecclis Praetor exegit. Restat denique Usucapio, quae inter Quiritium jura adnumeratur, sed alibi de ea nobis fuit sermo, nimirum tract. V.; unde ad Civium Romanorum sive civitatis jura progredimur.

C A P U T II.

Jura Civium Romanorum, sive Romanae Civitatis.

Inter jura civitatis primum numeratur *ius Census*, qui qualis fuerit, et a quo institutus. I. et III. tract. expositum est. *Census* autem primum a regibus, deinde a con-

Q

salibus et dictatoribus, postremo a censoribus peragebatur, ut de civium, qui arma ferre possent, numero, pecuniae magnitudine, qua sumptus ad bellum necessarii sustinerentur, et de universae reipublicae viribus certissime constaret. Non pauci sua nomina in census tabulis inscribenda curando, civitatis Romanae jura consequabantur; ipsi servi non modo manumissi, verum etiam cives putabantur, si consentiente domino, nomine profiterentur, ac deinde lastro interessent. Cum Romae fieret census, oportebat cives, qui nomina fortunasque profiteri vellent, eo commigrare; quod tamen non semper servatum est, cum non pauci vel absentes sese censari, iherent. In provinciis non census, sed profectio vigebat, ut liquide pateret, quot hominum vivebant Romanae ditioni subiecti; quod sane ad nova imponenda onera ac tributa non mediocriter conducebat. Post Antonini tamen Caracallae constitutionem, per quam civitas cum universis, qui in provinciis degebant, fuerat communicata, parum inter censum professionemque in provinciis fieri solitam discriminis, intercessit.

Alterum Civitatis Romanae jus fuit Militiae, quae partim ex legionibus, partim ex auxiliis constabat. In legiones nemo jure adlegebatur, nisi civis Romanus esset, exclusis non modo servis, sed etiam libertinis, capite censu, histriionibus, aliisque infimae conditionis hominibus. In auxiliis locum o-

lim habuerunt socii Latini nominis ; si qui aliis ex gentibus adsciscerentur , levia tantummodo arma induebant . At sub Principibus adempta civibus ac Latinis necessitate militiae , etiam illi , qui essent ex provinciis , in legiones irrepserant , auxilia vero e barbaris nationibus conscripta sunt ; e quibus item integrae saepe legiones constituerunt . Quae hominum colluvies undique in militiam confluentium veterem militarem disciplinam exertit , gravissimaque intulit imperio detrimenta .

Succedit jus Tributorum , quorum tria fuerunt genera , unum , quod in capita solvebatur , et aequo pauperes ac divites premebat onere ; alterum , quod ex censu , et pro pecuniae cujusque habitu conferebatur ; tertium , cum rerum publicarum necessitas postularet , extra ordinem imponebatur .

Tributis affine fuit vectigal , quod vel portorii nomine , vel decumarum , vel scripturae , vel salis , vel vigesimae pendebatur . *Portorium* pecunia fuit , quae in manus veniebat portitorum , eorum nempe , qui mercedes pro mercibus in portum vel per pontem devehendis exigebant . *Decumae* sive frumenti sive aliarum frugum ab iis , qui publicos arabant agros , pendebantur . *Scriptura* dicebatur pecunia , quae solvi ab iis solebat , qui publica per pascua pecus agebant . Nominis ratio est , quod qui pecudes in publicis detinerent pascuis , earum numerum apud publicanos profiteren-

tur, qui illum in commentarios referebant. De his loquitur Cicero pro I. Ma. 6. *Ita neque ex partu, neque ex decumis, neque ex scriptura vectigal conservari potest.* Idem ad Att. I. 5. *Tu saepe dare tabellariis publicanorum poteris per magistros scripturae, et portus.* Ubi quidam sunt scripturae magistri, nisi qui descriptum et collectum ex pastione vectigal reipublicae repraesentabant? Idem ad Att. II. Ep. 10. *P. Terentius meus necessarius operatur in portu et scriptura Asiae pro magistro dedit.* Vectigal etiam e sale redibat. *Vigesimum* denique pendebat emptor, cum servus veniret, vel herus, cum servus manumitteretur.

De jure suffragiorum, quae a populo in comitiis dabantur, affatim locuti sumus et in I. et in III. tract., unum restat dicendum, Julium Caesarem, cum dictatoris Perpetui munere fungeretur, id juris primum imminuisse, nonnullis magistratibus suo creatis arbitrio, quibusdam legibus, quas ille vellet, valere vel nihil valere jassis, Augustus vero populo restituit suffragia, pristino comitiorum jure revocato. Sed Tiberio deinceps imperante, ademptum omnino fuit populo jus suffragii, traducta ad solum Principem ac Senatum universa publicis de rebus deterrendi potestate.

Jus honorum, quorum nomine tum magistratus, tum sacerdotia, intelligimus, fuit illud semper quidem penes Romanos civis qui nunquam sinebant, ut aliquis civitati

super ad honores subreperet. Sed sub Imperatoribus servatum id minimè fuit; ac tum civibus tum etiam exteris ac peregrinis, qui Romanum late orbem compleverant, via ad honores patebat.

Ultimum fuit jus Sacrorum, quae vel publicae, vel privatae erant; illa sane sumptu publico pro populo, haec pro singulis hominibus vel familiis privato sumptu fiebant. Reipublicae temporibus, cum suis Divis, suis sacris, essent Romani satis contenti, ceterarum gentium sacra Divosque aspernarentur; nemini licebat novos adsciscere Deos, novos assumere sacrorum ritus. Si quid autem in sua licet falsa religione innovari deberet, non nisi raro ac publica auctoritate id fiebat. At sub Principibus omnis exterarum gentium superstitio in Urbem confluit.

Haec sunt illa precipua Quiritium civiumque Romanorum jura, quibus universis non nisi illi, qui optimo jure cives essent, fruebantur. Illud vero addendum, quod Cicero pro Corn. Bal. 27. testatur, neminem potuisse duarum civitatum civem esse. Si quis igitur se alteri civitati adscribi passus esset, de Romana statim civitate excidebat. Huc refertur illud Corn. Nepotis de T. Pomponio Attico in ejus vita III. *Athenis autem sic se ferebat, ut communis infimis, par principibus videretur; quo factum est, ut huic omnes honores, quos possent, publice haberent, civem facere studerent. Quo beneficio uti ille*

noluit ; quod nonnulli ita interpretantur , amitti civitatem Romanam alia adscita

XXIV. DE PATRIA POTESTATE.

Vix dici potest , quanta apud Romanos fuerit patrum in filios potestas . Hi enim , vivo atque invito parente , sui nunquam fiebant juris , etiamsi magistratus gererent . Huic deinde patris imperio non filii solum ac filiae , sed et ipsorum liberi ac nepotes suberant . Praeterea non minima erant jura , quae patria illa majestas complectebatur : quae nunc brevi referemus .

Patri itaque datum I. fuit jus vitae ac necis , ita ut ipsi liceret non modo filium exponere , in carcerem detrudere , flagris caedere , sed et quovis necare supplicio . II. ter filium venundandi , ita ut , si semel venditus filius libertatem recuperasset , in patris recideret potestatem , atque iterum ac tertio vendi posset . III. acquirendi per liberos , ita ut ipsi essent bonorum domini , quae per hos forent acquisita . Sed haec parentum jura sub Imperatoribus partim sublata , partim vero restricta fuisse constat .

Patria autem potestas vel per justas nuptias , vel legitimos efficiendo filios , qui ta-

les nati minime fuerant , vel per adoptionem constituebatur . De nuptiis alibi agitur ; de legitimis efficiendis filiis hoc tantum dicimus , eos solum , qui ex justis nuptiis prodiverant , in patria fuisse potestate , ac *legitimos* nuncupari consuevisse , reliquos omnes *illegitimos* fuisse dictos ; sed tandem inventam fuisse rationem , qua hi legitimi evaderent , atque in patris potestatem jure devenirent . Superest tantum , ut de adoptione dicamus .

Frequens apud Romanos Adoptio fuit triplici praetertim de causa . Primum enim cum familiae sua haberent privata sacra , suas domesticas aras , suasque ferias , quae ex lege Decemvirali perpetuo retineri deberent , si quis ex justa uxore nullos sustulisset liberos sibi alienum adoptabat , qui in adoptivi patris *sacra et gentem transire* dicebatur . Altera accedit ratio , quod adoptionis ope nec illis excidebant praemiis , quae plures habentibus filios erant proposita , nec subibant pae-
nas , quae imminebant orbitati . Praeterea si quis patricii ordinis vir tribunitiâ ambiret potestatem , se plebejo cuipiam adeptandum dabat , ut voti compos fieret . Verum ultra progrediamur .

Duplicis fuit generis adoptio . Prima dicitur *Adrogatio* , altera pressius *Adoptio* . Per illam homines , qui jam sui erant juris , per hanc vero alieni liberi in alterius potestatem , gentem , nomen , ac sacra transibant .

Vetustissima Adrogatio fuit , quae id no-

men accepit a *rogatione*, sive lege, quae ex de re ad populum ferebatur in comitiis curiatis. Cur autem de illa, tanquam de publica populi causa, actum sit, id causae fuit, quod arrogati hereditatem sperabant, quae injussu populi in alios transferri nequebat. Id vero ex eo patet, quod et testamenta olim in comitiis calatis fierent. Accedit, quod per Adrogationem caput e tabulis census eximeretur, atque in alterius iret potestatem, quod populo inconsulto attentari nefas fuit.

Pontificum etiam auctoritas in Adrogatione requirebatur, cum adrogati, relictis suae familiae sacris, in alterius gentis sacra ingrederentur. Ipsis cura videndi fuit, num adrogans ea esset aetate, ut filium habere posset, num ipsi adessent filii, num ulla prois suscipiendae spes superesset, num justa adrogationis haberetur causa.

Cum ille tantum adrogaretur, qui sui juris erat, oportuit, eum, qui adrogabat, interrogare cum hac vel simili formula: *Auctorne es, ut in te vitae necisque potestatem habeam ut in filio?* Is autem vicissim interrogabat, an ille id libenter faceret. Cum ambo consensissent, tum in comitiis sequebatur sollemnis ad populum rogatio: *Felitis, jubeatis, Quirites, ut T. Sempronius L. Titio tam jure legeque filius sibi sit, quam si ex eo patre matreque familias ejus natus esset, utique ei vitae necisque in eo potestas sit.*

Hic autem monemus, neminem praeter

Romanos cives arrogare potuisse, quippe qui soli participes fuere comitiorum; nec caelibes, cum adrogatio in eorum solatium, qui liberis carerent, inventa fuisse; nec homines minus quam sexaginta annos natos, cum illis ante id aetatis sperari proles posset; nec feminas quia neminem potuere in potestate habere, nec comitia interesse; nec pupillos arrogatos unquam fuisse, cum auctores ipsi fieri nequirent; nec alibi, quam Romae, factas fuisse arrogationes, cum ibi solum curiata comitia haberentur. De arrogatione hactenus; nunc ad Adoptionem proprie dictam accedamus.

Per adoptionem, quae apud Praetorem peragebatur, aut quemcunque alium magistratum, apud quem lege agi poterat, liberi in potestate patris constituti, cujuscunque sexus atque aetatis essent, in aliam transibant familiam. Ipsa autem per trinam simulatam venditionem fiebat. Cum igitur sese magistratui stitissent naturalis pater atque adoptivus, atque filius simul, in quoniam cadebat adoptio, praesentibus libripende, antestato, ac testibus, pater suum filium adoptivo patri mancipabat, haec verba usurpans: *Mancupo tibi hunc filium, qui meus est.* Tum pater adoptivus manum tenens aëre, simulque adoptivum prehensens filium, haec verba subnectebat: *Hunc ego hominem jure Quiritium meum esse ajo, isque mihi emptus est hoc aere, hac aeneaque libra.* Tum aere percutiebat libram, atque illud naturali

frauder. Contra *fiduciarius* pater, recepto sed stertio, quem tradiderat, filium vero patri remancipabat. Hoc autem ab ingeniosis iurconsultis excogitatum fuit, ne si filius a fiduciario patre manumitteretur, hic jura patronatus acquireret.

Cum vero remancipatus esset filius, naturalis pater eum manumittebat, et quidem per eosdem illos ritus, qui in manumissione servorum servabantur. Sed Imperator Justinianus tam longas ambages optimo consilio removens statuit, ut pater magistratum adiens, consentiente filio, declararet, se illum velle e potestate dimittere, hac usus formula: *Hunc sui juris esse patior, meaque manu mitto*.

Ultimus superest modus, quo patria potestas dirimi solebat, nimirum cum dignitatis ratio haberetur. Flamines itaque Diales, Vestalesque Virgines e patris potestate subducebantur. Justinianus postea voluit, ut etiam *patricii*, illi nimirum, quos sibi instituerat praecipuos rerum administratos, patris imperio immunes essent. Idem beneficium cum Episcopis, Consulibus, Praefectis Praetorio et Urbi, et aliis honoratioribus magistratibus prudens Imperator communicavit.

XXV. DE NUPTIIS.

Nuptias quidem apud Romanos a *nubendo*, idest velando, nomen accepisse constat. *Sponsa* enim cum in viri domum ducebatur, obnubebat se amiculo quodam, quod *flammenum* dicebatur. Hoc autem assidue utebatur *Flaminica*, cui *divortium* facere non licebat. Hinc igitur patet, *sponsas* boni ominis causa id *velaminis* adhibuisse, tamquam perpetuo cum *viris* manuras.

Sed priusquam *nuptiae* fierent, praeibant *sponsalia*, mutus nempe contractus, in quo a patre puella *spondebatur*, agebatur simul de dote aliisque ad matrimonium pertinentibus, atque arthae loco vestes, monilia, annulus a sponso dabantur. Verba autem, quibus concipiebantur *sponsalia*, haec ferme fuerunt, quae affert *Plautus* in *Aulularia*, ubi *Megadorus* sic ab *Euclione* stipulatur: *Quid? nunc etiam mihi despondes filiam?* *Euc.* *Illis legibus, illa dote, quam tibi dixi.* *Meg.* *Sponden ergo?* *Euc.* *Spondeo.*

Sponsalia igitur multifariam a *nuptiis* differerebant, sed praecipue in his, quod per illa explorabatur, num animi ad futuras *nuptias* consentirent, in his vero finis erat liberorum procreatio. Adhaec *sponsalia* ita fiebant, ut constare futurum conjugium videretur, hae

hiberi consueverunt, sed ad matrimonii substantiam non pertinebant.

Dictus autem clarissimus vir vocem *ritus* priore sensu acceptam a Chaldaeo דלת *dela* deducit, quod *leges* ac *jura* significat, atque, ubicumque *Daleth* in vocibus Orientis occurreret, eam Tuscos rhotacismo delectatos in caninam litteram commutasse. Itaque concludit. Romanos a Tuscis hanc vocem *ritus* accepisse, quae hic non meras caeremonias, sed leges caeremoniales, sive modos uxorem acquirendi designat.

Hinc patet, quam immerito a quibusdam reprehensus sit Tribonianus, quod cum promississet, se de nuptiarum ritibus acturum, nullum caeremonialem ritum attulisset. Ille enim hac voce *rituum* intelligebat legales modos contrahendi nuptias, non meras caeremonias, quae ex multorum arbitrio in nuptiis vigerunt.

Haec igitur *rituum* distinctio cum ad caetera, tum maxime ad tuendum Tribonianum est opportuna. Illud tamen utrique *rituum* generi commune est, quod per ipsos verae nuptiae a quibusvis aliis jure vetitis conjunctionibus distinguuntur, ut animadvertit Heinecius De Jur. Nat. et Gen. II. ubi addit, apud Romanos, cum sequiore aetate nulli pene nuptiarum ritus adhiberentur, saepe dubitatum esse, num justum uxoris locum demi haberent mulieres. Verum de his haecenus, nunc ad caeteros nuptiales ritus transeamus.

Ac primo nullae quidem nuptiae , nobiliorum saltem , fiebant , nisi captis prius auspiciis , ac sacris rite peractis , Junoni praesertim conjugiorum praesidi . Praeterea sponsae coma hastae cuspidē dirimebatur , quo fortasse Sabinarum raptus memoria servaretur . Tunc corona ipsius capiti imponebatur , ac laneo cingebatur cingulo , quod sponsus deinde sua ipsius manu solvebat .

Cum vero in sponsi domum abduci deberet , e matris vel alius cognatae gremio abripiebatur , ut Sabinarum raptus exprimeretur . Vesperī autem de sua exibat domo , pueris patrimis ac matrimis ipsam comitantibus , pineasque faces manu praesferentibus . Quem morem utique spectaverunt poetae , cum per metonymiam *taedas* pro nuptiis usurparant . Ita Virg. Aen. IV. 18.

Si non pertaesum thalami taedaeque fuisset .

De *facibus* legenda est epigraphe , quam affert Heineccius , et Mazochius in Diatr. II. De Ritibus Spons. PUBL. CLAUD. QUÆST. ÆR. (nempe Publius Claudius Quaestor Ærarii) ANTONINAM. VOLUMNIAM. VOLENT. AUSPIC. (scilicet Volentem Auspicato) A. PARENTIBUS. SUIS. COEMIT. ET. FAC. IIII. (nimirum Facibus Quatuor) IN. DOM. (Domum) DUXIT.

Adhaec sponsam sectabantur ancillae cum colo ac stamine in futuri laboris argumentum , cum nullum opus magis , quam lanae opificium , in uxoribus Romani laudarent .

filiam, et si venientem, et renitente genero, domum potuit abducere.

Quidam dies mali quinis, ad contrahendas nuptias fuerant, ut omnes Kalendae, nonae, idus, et qui dies eas proxime sequebantur.

Adhaec parentalia, Saliorum festum, atque integer mensis Majus ex veteri proverbio; quod Ovidius affert Fast. V. 390.

Mense malum Mayo nubere vulgus ait.

XXVI. DE SERVIS AC DE MANUMIS- SIONE SERVORUM.

Homines vulgo in *Liberos* ac *Servos* Romae dividebantur. Illi autem vel *Ingenui* erant, vel *Libertini*. *Ingenui* dicebantur, qui nunquam justam servierant servitutem. Illis enim, qui contra ius fasque redacti in servitutem fuerant, cum demum libertatem obtinerent, non utique ad libertinorum, sed ad pristinam ingenuorum conditionem reditus patebat. Idem dicendum de filiis, quos patres in servitutem vendiderant, quod e Romuli instituto ter ipsis fieri licuit; ac de illis item, qui ob aes alienum creditoribus addicti fuerant. *Libertini* vero quamvis antiquitus non erant, nisi libertorum filii; postea tamen invaluit, ut manumissi, ii nimirum, qui e justa servitute egressi liberta-

tem fuerant consecuti, *libertini*, ut et *liberti*, dicerentur. His explicatis, ad servos gradum faciamus.

Servi proprii dicti illi sunt, qui bello capti, cum posset iure occidi, servabantur; quod sane institutum laudat Horat. I, Ep. 16.

Vendere cum possim captivum, occidere noli;

Serviet utiliter, vine pascat durus, aret-que;

Naviget, ac mediis hiemet mercator in undis;

Annonae prosit, portet fragmenta penus-que.

Nemo porro ignorat, ipsis item nomen *mancipiorum*, quasi manu captorum, adhaesisse, et servarum filios servos natos esse, quos appellarunt *vernas*.

Sed non abs re erit varia servorum descriptio perdiscere. Si enim dominorum ratio habeatur, alii erant privati servi, alii erant publici. Illi quidem privatis serviebant hominibus, hi vero ad publica ministeria addicebantur, quorum utique tolerabilior conditio fuit. Si vero munera, quae privati servi apud privatos domos perfungi solebant, respiciantur, aliqui erant atrienses, alii dispensatores; quidam topiarii, quidam alii pistorum. Constat etiam, ipsos nonnunquam fuisse lecticarios, interdum capsarios, interdum quoque janitores. Erant praeterea servi a pe-

tur, ac resignatae publice legerentur. V. *per epistolam* servus etiam in libertatem asserebatur, et primum quidem nulla adhibita solemnitate, at postea quinque testium subscriptionibus accedentibus, VI. *inter amicos*, cum scilicet dominus, adstante amicorum coetu, liberum esse servum ediceret, vel servum juberet secum ad mensam accumbere,

Sed libertatem largiendi facilitas eo tandem devenit, ut pessimorum civium colluvie urbs tota diffunderet. Huic malo obviam per leges itum est, ac vetitum, ne servi flagitiosi, stigmatibus inusti, torti, aut ad ferrum dati cives Romani fierent. Aliis item modis coercita est dominorum in danda libertate indulgentia.

Id dicendum superest, servos, cum ad libertorum conditionem ascenderent, raso capite accepisse pileum, qui insigne libertatis erat, ac pristinorum dominorum praenomina ac nomina assumpsisse, quibus cognominis loco suum, quod habuerant, nomen adhibebant; ita doctus ille Ciceronis servus, cum donatus libertate fuit, dictus est *M. Tullius Tiro*.

XXVII. DE ANTIQUO ITALIAE JURE.

Italiae veteris quinam fuerint termini, quinam populi, quaeque oppida, satis fusa ac dilucida descriptione ad libri calorem enucleabimus. Nunc ut antiquae Italiae jus exponamus, ejus oppida in quatuor genera dividemus, nimirum in Foederatas Civitates, Municipia, Colonias, et Praefecturas.

De Foederatis Civitatibus.

Foederatae civitates illae quidem erant, quae cum populo Romano foedus intererant. Foedus fuit pactio mutuae amicitiae ac societatis jussu populi Senatus auctoritate confirmata in perpetuum et per foeciales, solemnibus precationibus adhibita. Ubi animadvertenda sunt verba illa *in perpetuum*, quae foedus ab inducibus ceperant, quarum vi ut tempus tantummodo a bello ceterisque hostilibus populi desisterent. Foeciales erant sacerdotes a foedere faciendo sic dicti, e quibus ille, qui foedus faceret, pater-petratus etiam dicebatur, quia iusjurandum pro toto populo petrabat, ut et in tract. X. dictum est.

P

ves Romanos fuisse. Solebant enim Quirites plerasque Italicas gentes sibi civitatis jure conjungere, cum ea res et ad conciliandos animos et ad augendam potentiam plurimum valeret.

Jura civitatis ita dabant, ut modo jus suffragii simul concederent, modo illud exciperent. Primi quidem sine jure suffragii civitatem acceperunt Caerites. Hinc *in tabulas Caeritum* referri dicebantur illi, qui per Censores suffragii jure destituebantur.

Municipia igitur duplicis fuere generis. Unum sine suffragio, sed cum libertate pristinarum legum. Hujusmodi civitates parum a foederatis aberant. Hinc factum est, ut Cicero de L. Agr. contra Rul. Neapolim *municipium* vocaverit, quae civitas foederata erat. Hujus tamen, primi generis, principes habebant jus legionis, ita ut in legionibus et cives, non in auxiliis ut foederati adscriberentur. Alterum genus municipiorum consequebatur plena jura civitatis Romanae, adscriptionem in tribum, jus suffragii, jus magistratus Romae capiundi, admissis interim plerisque Romanis legibus, in quas scilicet municipalis populus *fundus* factus esset.

Jam vero utriusque generis municipibus id commune fuit, ut duas haberent patrias, naturae unam, alteram civitatis. Ita Cicero de L. R. II. 2. de Catone inquit: *eam viri Tusculanus esset, civitate Romanus, habuit alteram loci patriam, alteram juris. Quamobrem municipi in utraque patria magistratus gerere*

lionit ; ut Milo erat dictator Lanuvii , in patria scilicet naturali , cum Romæ consulatum peterat ; ut videre est apud Ciceronem in orat. pro Mil.

Porro municipia , quoad ejus flori poterat , ad Romanæ reipublicæ formam se componebant . Quemadmodum Romæ Senatus erat , ita in municipiis decuriones , qui in inscriptionibus *amplissimus* et *splendidissimus* ordo , imo et *patres conscripti* dicuntur . Præterea summæ municipij præerant duumviri , ut Romæ bini consules , et pro fascibus utebantur , bacillis . Erant etiam in municipiis dictatores , aediles , quaestores , censores *quinquennales* etiam dicti , prætores , quatuorviri , decem primi etc.

C A P U T III.

De Coloniis .

Illud olim in more positum fuit apud Romanos , ut cum oppida bello capta essent , non servitute , sed agro multarent , novisque ex urbe colonis illuc deductis frequenterent . Id ipsum item fiebat , cum nimiam viderent esse Romæ multitudinem , urbemque levare oportere mittendo in alia loca ipsimos civitatis . Hinc patet , colonias nihil aliud fuisse , nisi civitates ex civitate Romana quodammodo propagatas .

Antequam colonia deduceretur , ferebantur

leges agrariae, quibus definiiebatur, quem agrum, et quibus hominibus populus vellet dividi. Tum capiebantur auspicia, atque ii, qui vel sponte sua dederant nomina, vel sorte exierant, a duumviris, vel triumviris, vel decemviris sub signis ad definitum locum deducebantur: Ubi ad locum praestitutum pervenerant, universum coloniae territorium, quae dicebatur *universitas* et *pertica*, viritim distribuebatur.

Si nova urbs extruenda erat, triumviri, vel quatuorvir etc. condendae coloniae insignis cinctu gabino, junctis bobus mare et femina, aratro signabat spatia urbis, quae construi deberet. Inde urbis nomen desumptum esse ait Varro de L. L. *urbare* enim erat aratro definire, et *urbum* erat aratri curvatura.

Postquam vero ductus esset sulcus, sacra Diis Medioxumis fiebant. Mox moenia extruebantur, quae idcirco sacra erant, quia auspicate signata erant aratro, portae vero non item. Namque ubi volebant, esse urbis portam, aratrum attollebant, atque illud spatium relinquebant intactum.

Coloniae aliae fuere civium Romanorum, aliae Latinae, aliae Italicae; porro aliae togatae vel plebejæ aliae militares.

Coloniae civium Romanorum erant illae, quae ita deducebantur, ut quævis publica Quiritium jura amisissent, privata tamen retinerent, Jura publica haec fuerunt, nimirum census, tributorum, vectigalium, suffragii,

et magistratuum Romae petendorum . Privata iura fuerunt , libertatis , testamenti , connubiorum , patriae potestatis ; de quibus supra tract. XXIII. actum est .

Latinae coloniae fuerunt illae , in quas cives Romani cum prisco Latii jure non Quiritium deducebantur , qui propterea *Latini Colonarii* audierunt . *Jus Latii* illud dictum est , quod Latii incolae consecuti fuerunt , qui pacis conditiones ea lege impetrarant , ut agros suos ac leges haberent , sed privatis stipendiis pro Romanis praesto essent . Ipsi quidem cives Romani non erant , nec jure Quiritium fruebantur , sed pro foederatis se gerebant , ut propterea *socii Latini nominis* dicti fuerint . Si tamen eorum aliquis in sua patria , quae jure Latii donata fuerat , annum magistratum gessisset , jus Romanae civitatis poterat adipisci .

Italicae coloniae omnia fere habuere cum Latinis communia , in hoc Latinis erant inferiores , quod ipsis per magistratum in patria gestum non patebat aditus ad Romanam civitatem .

Postremo coloniae togatae erant illae , in quas privati seu pagani , militares , in quas milites deducebantur . Coloniae quidem militares ideo inventae sunt , ut post confecta feliciter stipendia in agriculturae requiem veterani milites concederent . Hae postremae coloniae sive togatae sive militares non utique diversa coloniarum consituebant genera , sed tribus illis , Romanis nempe , Latinis , atque Italicis

communes fuerunt. Si enim coloniarum jura respicias, aliae dicentur *Romanae*, aliae *Latinae*, aliae *Italicae*; si vero colonorum conditionem spectes, harum ipsarum aliae dicentur *Togatae*, aliae *Militares*.

Hic omittendum non est, quod eruditi observant, nimirum colonias plebejas aratro, militares militari signo in nummis denotari. At qui nummi aratrum pariter et signa praeseferebant, indicant, primam coloniae deductionem e civibus, supplementum e militibus fuisse.

Coloniae autem non suis legibus, ut municipes, sed jure a Romanis dato utebantur: Habebant tamen nonnullas leges a Romanis quidem diversas, sed latae vel a triumviris, vel a coloniae senatoribus, qui *decuriones* vocabantur. Praecipui coloniarum magistratus fuere duumviri, censores, aediles, quaestores, ut non immerito Gallius appellavit colonias *quasi parvas effigies et simulacra majestatis populi Romani*.

C A P U T IV.

De Praefecturis.

Illae Italiae urbes, quae in populum Romanum ingratae fuerant, si mox bello foissent captae, in praefecturae formam redigebantur. Earum conditio durior fuit, quam co-

oniarum et municipiorum . Siquidem nec legibus suis utebantur , ut municipia , nec ullos poterant creare magistratus , ut ipsa municipia et coloniae , sed Roma missis magistratibus regebantur , qui *praefecti juri dicundo* , aut *pruetores* dicebantur , ut Horatius de Fundana praefectura I. Sat. V. Itaque nec jure civium Romanorum , nec Latii , nec Italico auebantur ; sed jus quidem privatum a praefectis , publicum vero a Senatu Romano in eas proficiscebatur :

Atque haec de antiquo Italiae jure ; duo tantum adjicienda supersunt. I. varia haec civitatum discrimina non diu permansisse post legem Juliam , per quam civitas data est sociis Latinis , ac plerisque Italicis populis , imo nomina ipsa adeo fuisse confusa , ut colonia pro municipio , et municipium pro colonia accepta sint. II. Haec civitatum discrimina in Italia tantummodo locum habuisse , quamdiu imperium intra Italiae fines se continuit ; cum vero extra Italiam longe illud lateque prolatum est , tunc eo coloniarum et municipiorum honore alias etiam extra Italiam civitates fuisse exornatas .

XXVIII. DE CONVIVIIS.

Convivia, quae a Graccis dicta sunt *συν-
ποσια*, sive *computationes*, vel *συνδαιτυνα*,
sive *concoenationes*, cur hoc fuerint nomine a
Latinis donata, patet ex Cicer. de Sen. ubi
ait: *Bene majores nostri accubitionem epularem
amicorum; quia vitae conjunctionem haberet,
Convivium nominarunt.* Ipsa quidem alia pu-
blica, alia fuerunt privata. Ad illa vel flos
ipse civium, vel universa multitudo conflue-
bat; idque tunc praecipue, cum novi Consu-
les fuissent designati, vel cum aliquis belli
dux triumphum egisset. Ad privata autem
amici tantum conveniebant. De his nunc ser-
mo habendus.

Ad primo locus, ubi convivabantur Ro-
mani, vel *Coenatio* vel *Coenaculum* appella-
tus est, quod ut plurimum in suprema domus
parte fuit. Unde factum est, ut tota illa ae-
dium summa pars hoc nomine fuerit donata,
quam saepe a pauperibus habitata fuisse con-
stat. Juvenalis inquit: *rarus venit in coena-
cula miles*, nimirum in tenuiorum sedes, ubi
nihil erat, quod Neronis expleret aviditatem.

Practerea sciendum, horam coenandi circa
solis occasum fuisse. At quae convivia matura-
tus instituerentur, *tempestiva* dicebantur, quae
saepe male audiebant. Si quid vero circa me-

ridiem ejusmodi sumebatur, quo ruenti stomacho futura praeberetur, id vocaverunt *prandium*. Mane etiam, praeter pueros, heli-
cones delectabantur cibo, quem *jentaculum*
dixerunt. *Comissatio* autem fuit altera coena
ad multam noctem producta. De his mentio
fit a Suetonio de Vitellio 3. *Epulas trifari-
am semper, interdum quadrifariam dispertie-
bat, in jentacula, et prandia, et coenas, co-
missationesque. Sed rationem discumbendi vi-
deamus.*

Olim Romani mensis assidebant; sed postea
lectorum *tricliniarium* usum ab Asiaticis po-
pulis assumpserunt. Hi autem lecti ita dicti
sunt, quia *επις κλιναι*, sive *tres lecti*, ut
plurimum ad coepandum sternebantur, qui
appellabantur *triclinium*. In singulis lectis ter-
ni plerumque convivae excipiebantur; inter
quos ille habebatur honoratior, qui in medio
jaceret loco, huic honore proximus, qui in
summo. Non raro quaterni, aut plures in
quoque lecto convivabantur, ut ex Flacco ap-
paret I. Sat. 4.

*Saepe tribus lectis videas coenare quaternos.
Interdum duos capiebant lecti; at si unum
tantum caperent, scimpodia vocabantur.*

Singulis mensis, ut diximus, tres plerum-
que aptabantur lecti, sed nonnunquam duo
tantummodo, unde *Biclinii* nomen devenit,
imo sequiori aevo unus lectus, qui Graecae
literae C figuram exhibebat, quae tunc eadem
fuit ac Σ. Unde factum est, ut hic lectus

XXVIII. DE CONVIVIIS.

Convivia, quae a Graccis dicta sunt *εὐπορία*, sive *computationes*, vel *συνδαινα*, sive *concoenationes*, cur hoc fuerint nomine a Latinis donata, patet ex Cicer. de Sen. ubi ait: *Bene maiores nostri accubitionem epularem amicorum; quia vitae conjunctionem haberet, Convivium nominarunt.* Ipsa quidem alia publica, alia fuerunt privata. Ad illa vel flos ipse civium, vel universa multitudo confluebat; idque tunc praecipue; cum novi Consules fuissent designati; vel cum aliquis bellidux triumphum egisset. Ad privata autem amici tantum conveniebant. De his nunc sermo habendus.

Ad primo locus, ubi convivabantur Romani, vel *Coenatio* vel *Coenaculum* appellatus est, quod ut plurimum in suprema domus parte fuit. Unde factum est, ut tota illa aedium summa pars hoc nomine fuerit donata, quam saepe a pauperibus habitata fuisse constat. Juvenalis inquit: *rarus venit in coenacula miles*, nimirum in tenuiorum sedes, ubi nihil erat, quod Neronis expleret aviditatem.

Practerea sciendum, horam coenandi circa solis occasum fuisse. At quae convivia maturius instituerentur, *tempestiva* dicebantur, quae saepe male audiebant. Si quid vero circa me-

ridiem ejusmodi sumebatur, quo ruenti stomacho sultura praeberetur, id vocaverunt *prandium*. Mane etiam, praeter pueros, helicones delectabantur cibo, quem *jentaculum* dixerunt. *Comissatio* autem fuit altera coena ad multam noctem producta. De his mentio fit a Svetonio de Vitellio 3. *Epulas trifariam semper, interdum quadrifariam dispertiebat, in jentacula, et prandia, et coenas, comissionesque*. Sed rationem discumbendi videmus.

Olim Romani mensis assidebant; sed postea lectorum *triclinarium* usum ab Asiaticis populis assumpserunt. Hi autem lecti ita dicti sunt, quia *επισκλαραι*, sive *tres lecti*, ut plurimum ad coepandum sternebantur, qui appellabantur *triclinium*. In singulis lectis terni plerumque convivae excipiebantur; inter quos ille habebatur honoratior, qui in medio jaceret loco, huic honore proximus, qui in summo. Non raro quaterni, aut plures in quoque lecto convivabantur, ut ex Elacco apparet I. Sat. 4.

Saepe tribus lectis videas coenare quaternos. Interdum duos capiebant lecti; at si unum tantum caperent, scimpodia vocabantur.

Singulis mensis, ut diximus, tres plerumque aptabantur lecti, sed nonnunquam duo tantummodo, unde *Biclinii* nomen devenit, imo sequiori aevo unus lectus, qui Graecae literae C. figuram exhibebat, quae tunc eadem fuit ac Σ. Unde factum est, ut hic lectus

Sigma vocaretur. De eo loquitur Martialis X 48.

Septem Sigma capit : sex sumus, adde Lupum.
Si huiusmodi lectus sex tantum convivas admitteret, dicebatur *Hexaclinon*; omnisque semicircularis lectus *Stibadium* etiam vocabatur. Cujusvis vero generis essent lecti, *stragula* veste sive torali tegebantur. Tullius Tusc. V. 21. *Gollogari jussit hominem in aureo lecto, strato pulcherrimo textili stragulo, magnificis operibus picto.*

Cum mensa erat rotunda, orbis nomine eam saepe Scriptores donant. Juvénalis IX.

..... latus nixi sustinet orbis.

Grande ebur, et magno sublimis parvis hiata.

Unde etiam addiscimus, mensarum huiusmodi fulera ex ebore apud ditiores fuisse, et in cujuspiam animalis imaginem conformata.

In lectis, positis soleis, discumbebant convivae, synthesi amicti, floribus ac frondibus redimiti, nec unguentis carebant. Discumbentium positio haec erat, ut qui summam lecti locum occupabat, superiore corporis parte in sinistram cubitum reclinata, pedes ad dorsum alterius protenderet, is vero occiput ad umbilicum prioris, pulvillo interposito, obverteret, ac sic deinceps reliqui jacerent. Convivae, qui non ab epuli domino fuerant vocati, sed ab invitatis adducti, *umbraeum* nomine significati fuerunt, cum illos sequerentur, ut umbra corpus. Horatius I. Ep. 15.

. . . . *Locus est et pluribus umbris.*

Tres in coena *missus* adhiberi consueverunt, quos nunc dicimus *le portate*. Unde factum est, ut coena tres contineret partes, *antecoenium*, *coenam* proprie dictam, et *secundam mensam*. In *antecoenio* sive *antecoena*, quam et *gustum* et *promulsidem* vocaverunt, praeter lactucas, olivas, lucanicas, in primis apponebantur ova. Unde Horatius I. Sat. 3.

. . . . *Si collibuisse, ab ovo*

Usque ad mala citaret . . . .

Quo coenae initium simul et finem significavit. *Promulsis* autem hic dictus est *missus*, quia eum *mulsi*, quod vinum fuit melle temperatum, potio subsequeretur. In altero *missu* lautissima quaeque fercula inferebantur, inter quae quod erat praecipuum, *caput coene* dictum fuit, ut apud Martialem X. 31.

. . . . *Mullus tibi quatuor emptus*

Librarum coenae pompa caputque fuit.

In hac coenae parte *structores* praecipue, qui de servorum genere erant, suam dexteritatem explicabant, in id sedulo incumbentes, ut recte *dapes* scinderent, ac distribuerent; qui propterea *scissores* etiam, *captores*, *diribitores* dicti sunt, necnon *chironomontes*, cum in suo munere obeundo sat eleganter atque erudite manus moverent. In *secunda* demum *mensa* poma atque omnis generis *bellaria* comparebant; idque fuit *instaurare epulas*, ut apud Maronem VIII. Aen. 283.

Restat, ut varia poculorum genera, ac

potandi rationem persequamur. *Pocula* apud auctores plurima nominantur: *calathi*, qui cum inferne angusti, mox sensim latiores essent, lili formam exhibebant; *calices*, *carchesia*, *cymbia*, quae postrema cymbae figuram referebant; *paterae*, quae planae ac patientes fuerunt, *phialae*, quas novimus utrinque ansatas, patulo ore, lebeti vix absimiles; *scyphi*, quos multum capaces fuisse constat; *trulla*; de qua Tullius IV. in Verrem 27. *Erat vas vinarium gemma praegrandi, trulla excavata, cum manubrio aureo.*

Materia porro poculorum multiplex fuit. Nam praeter pocula segina, oleagina, hederaea, fictilia, inter quae celebriora erant Samia et Saguntina, fuerunt etiam vitrea, et crystallina, sed et aerea, et argentea, et aurea, eaque vel caelata, vel apponitis emblematis gemmisve ornata. De quibus Plinius Praef. 33. *Turba gemmarum potamus, et smaragdus teximus calices.*

Solebant veteres bibendi arbitrum creare, qui constituerat, quot ab unoquoque cyathi ducerentur, et praeterea in alicujus honorem potare. Quod indicat Tibullus II. E. I.

Et bene Messalam sua quisque ad pocula dicat.

Saepe tot hauriebantur cyathi, quot literae in alicujus nomine continebantur, idque nomen bibere dicebatur. Sic Martialis:

Naevia sex cyathis, septem Iustina bibatur.
Non raro etiam inter convivia in Deorum

honorem fiebat *libatio* , nimirum cum vini paucillum in mensam effunderetur , et postea poculum in Numinis enjuspiam honorem siccaretur , Ut Virgilius VIII. 279

In mensam lacti libant , divosque precantur.

XXIX. DE SALUTATIONIBUS VETERUM.

Salutationis originem si quis quaesierit , eam a vetustissimis usque temporibus apud omnes gentes usurpata deprehendet . Et primum formulae , quibus in accessu salutabantur veteres , animadvertendae sunt . Salutatio Hebraeorum , ut ex multis patet Scripturae locis , haec fuit , *Pax tibi* ; qua eadem Apostolos salutat Christus Joannis c. 20. Pax autem non nisi divina intelligenda est , quam Romani nisi se invicem salutantes adnuntiabant , ut Haebrei , saltem in Sacrificiis ob publicas calamitates , ob non litatum , ante praelia ceteraque pericula , exposcere consueverunt . Ita Livius I. 16. *Pacem precibus exposcunt , uti volens propitius etc.* Idem VIII. 2. *Pacis Deum exposcendae causa* . Adhaec idem adorare pacem pro simplici verbo orare adhibuit VI. 12. loquens de dictatore Cornelio Cosso : *Cum auspicato prodisset , hostiaque caesa pacem Deum adorasset.* Et Cicero pro Rabir.

5. *Ab Jove O. M. ceterisque Diis pacem et veniam peto precorque.*

Apud Graecos autem pervulgata salutandi formula fuit *χαίρε*, quod proprie significat *gaude*. Hinc perpetuus Graecorum imitator Horatius Graecum *χαίρε* Latine exprimens *gaudere* scripsit I. Ep. VIII.

Celso gaudere et bene rem gerere Albinovano Musa rogata refer, comiti scribueque Neronis.

Ubi advertendum illud *bene rem gerere*, quod a Graecis etiam poeta petivit, qui suis in epistolis conjungebant *χαίρειν καὶ εὖ πράττειν*.

Latini *salve* dixerunt. Terentius in *Andria*: *Charinum video, salve. C. o salve Pamphile*. Ovidius *Metam.* 14.

Salve virginei flos intemerate pudoris.

Sed aliquando *jubeo salvere* dicebant. Plautus:

Salvere jubeo spectatores optumos.

Aliquando etiam solo verbo *jubeo* usi sunt. Teren. in *Andria*: *Jubeo Chremetem*. Saepissime quoque inter salutantes *ave* adhibebatur.

In digressu vero Romani *Vale* dicebant. Virgilius *Aen.* II.

Jamque vale, et nati serua communis amorem. Servius ad hunc versum inquit: *Recedentis significatio est, unde et de mortuis dicitur. Vive et vale aliquando simul efferebant, ut Horatius lib. Sat. 5.*

Sed me Imperiosa trahit Proserpina, vive valeque.

Sed et in digressu, raro licet, *salve* dictum est, atque etiam mortuis. Virgilius Aen. XI.
... *salve aeternum mihi, maxime Palla.*

Sciendum vero est, amicos et aequales nomine se invicem appellare consuevisse in salutationibus, secus autem illos, inter quos nulla intererat, vel parva necessitudo. Vide Martialem, qui ait:

Cum te non nossem, dominum regemque vocabam,

Cum bene te novi, jam mihi Riscus eris.

Saepe se osculabantur amici, vel dextas conjungebant, fidei ac benevolentiae specimen datori. Virgilius VIII de Evandri atque Aenae congressu:

*Congressi jungunt dextas, mediisque residunt
Aedibus...*

Et Horatius I. Sat. 9.

*Occurrit quidam notus mihi nomine tantum,
Arreptaque manu, quid agis, dulcissime rerum.*

Nobilitioribus vero viris, aut auctoritate praecellentibus assurgebant inferiores. Claudianus de laudibus Stiliconis:

... *quacumque alte gradereris in turbe,
Cedentes spatii assurgentesque videbas.*

Magistratibus praecipue incedentibus erat decedendum, lictoribus, qui praecipiebant, submoventibus turbam, atque jubentibus de via magistratui decedere vel per haec verba, *dote viam consuli*, vel *virga*, quam manu gestabant. His autem honoribus alii adjugeban-

tur, nimirum, si cui caput esset opertum, aperiebatur. Si quis equitaret, ex equo desiliebat, si quis gladium haberet, deponebat. Quorumdam nobilium tantus erat fastus, ut cum a praetereuntibus salutarentur, non ipsi, sed servi comites resalutarent; ipsi vero si illos tantum respexissent, maximo eos dignari honore credebantur.

Apud quasdam nationes reges adorabantur, quod divini aliquid ipsis inesse putabatur: quae adoratio in eo sita erat, ut totum corpus ad terram usque inclinarent, junctasque manus precantium more protenderent, et aliquando genua oscularentur. Sed ab hoc more alieni fuerunt Romani libertatis tenacissimi, nisi si a tyrannis quibusdam cogerentur, qui nimios appetebant honores, ut de Caligula, refert Svetonius.

Hisce salutationibus expositis, ad illam matutinam progredimur; quae propria fuit Romanis, quamque ex patronatus et clientelae jure per Romulum instituto emanasse verosimile est. Inter cetera itaque officia, quae clientes patronis praestare solebant, non minima fuit salutatio matutina. Augusti praesertim temporibus ingens fuit saluatorum copia, ut patet ex Virgilio, qui Georg. II. undam salutantum dixit:

*Si non ingentem foribus domus alta superbis
Mane salutantum totis vomit aedibus undam.*

Surgebant ante lucem clientes, ut patronos suos salutatum irent. Hinc Martialis IV. 8.

Prima salutes, atque altera continet hora.
Praeterea togam induebant, quae salutantium propria. Tum patronorum aedes petebant, ubi saepe expectandum erat, donec ingredi pate-
rentur janitor ceterique servi, qui saepe con-
viciis clientes excipiebant *canum* et *adulato-*
rum eos nomine appellantes. Ut igitur ser-
vorum gratiam clientes inirent, ipsos munusculis
solebant delinire. Juvenalis Sat. III.

. . . praestare tributa clientes

Cogimur, et cultis augere peculia servis.

Sed non est praetereundum discrimen, quod
inter simplices *salutatores*; *deductores*, atque
assectatores intercessit. *Salutatores*, uno salu-
tato, alium; et rursus alium salutatum ibant.
Deductores uni tantum patrono inserviebant,
eumque foras prodeuntem, si pedibus iret,
comitabantur, ante sellam, si ea portaretur,
ambulabant; unde *anteambulorum* nomine a
Martiale II. 18. designantur:

*Sum comes ipse tuus, tumidique anteambulo
regis,*

Tu comes alterius, jam sumus ergo pares.

Assectatores denique semper et ubique pa-
tronis aderant.

Patronus utique a clientibus per *ave* salu-
tem accipiebat; hinc Martialis:

Et matulinum portat ineptus ave.

Cur autem tanta in salutandis patronis di-
ligentia poneretur, dicendum. Qui honores
ambirent, ad conciliandam sibi potentiorem
gratiam, mane illos salutatum prodibant;

plebs vero, ad accipiendam *sportulam*. *Sportula* sane erat, quæ cibos in ea jussu patróni conditis, vel pecuniam, clientes exportabant. At liberaliores patróni pro eo ut *sportulam* darent, ad coenam vocabant clientes, eosque laute pascebant, quæ *coena recta* dicebatur; hinc Martialis:

Promissa est nobis sportula, recta data est.
Ipsi senatores atque alii potentes viri hanc ab Imperatoribus *sportulam* accipiebant.

Jam vero salutatio matutina in castris etiam obtinuit. Milites enim summo mane centuriones suos salutatum conveniebant; ii vero cum militibus Tribunos militum salutabant, et tandem Tribuni cum ceteris Consulem vel Ducem exercitus.

XXX. DE RE VEHICULARIA.

Nonnulla quidem ad vehiculariam rem spectantia apud Latinos auctores occurrunt, quae possint adolescentes ab iis intelligendis retardare. Ut igitur ipsorum commodis plane consulamus, breves hasce animadversiones afferemus.

Ac primum omnium animadvertendum, *Vehiculi* nomen generale esse, sub quo illa omnia continentur instrumenta, per quae aliquid vehitur. Sic Cæro in Verr. VII. c. ult. navim, quam ad vehenda Romam ex Sicilia furta Verris Mamertini paraverant, *furtorum vehiculum* appellat. Verum hic de illis vehiculis sermo est, quae rotarum ope agebantur; tum de illis etiam, quae bajulorum humeris, vel animalium dorso, aptari solebant, nonnulla expediemus. Antequam vero ad ipsa vehicula veniamus, de iis, quae ad hanc materiam generatim spectant, breviter loquemur.

Partes vehiculi primum inspiciendae sunt, inter quas *axis* erat stipes, circum quem rotae vertebantur. Ejus capitibus infixi clavi, *obices* dicti, rotas cohibebant. Rotae vero vel e solido constabant ligno. quae *tympana* dicebantur, et *plumitorum* propriae erant, vel

radiis instructabantur a *modiolo* ad orbem decurrentibus. Ipsum rotae orbem, seu *curvaturam*, ferreus undique muniebat circulus, qui vocabatur *canthus*. *Capsus* vero a *capiendo* dictus ea vehiculi pars erat, ubi locabantur illi, qui veherentur. Ante capsum in pluribus vehiculis erat aurigae sedes constituta, quam Phaedrus III. 7, *primam sellam* nuncupavit. *Temo* autem quid fuerit, facile intelligitur, ut item, quid fuerit *jugum* sive ligneum, sive ferreum, sive aeneum, temoni alligari solitum.

Animalium deinde, praeter feras cujusque generis interdum et alicubi adjunctas curribus, mali praecipue et equi aptissimi ad vehicula ferenda reputabantur; quos, si sub jugo adhaererent, *jugales* dictos invenimus, si fune adnectebantur, *funales* dici placuit. Equos temperabant frenis, quorum quae pars ori inserebatur, *orea* dicta fuit, lora vero, quae firmum tenentia frenum quadrupedis caput auresque vinciebant, *aureae* dicebantur. Impotentes autem equi frenis *lupalis*, nimirum lupinos veluti dentes habentibus, cohiberi solebant, atque etiam *camo*, ferreo nempe circulo, aspero illo quidem et ad pungendum idoneo, qui ori ac naribus alligari consuevit. *Habena*e porro ad frenos alligari ad regenda jumenta solitae quid sint, nemo non videt. Varium illarum moderamen his praecipue locutionibus veteres designaverunt: *ducere* aut *retro tendere habenas*, vel *inhibere frenos* dictum fuit, cum eas aurigae attraherent, cum con-

tra remitterent, *frenos* vel *habenās dare immittere*, *effundere*, *laxare* dixerunt; cum concitandi causa habenas concuterent, *frenos concutere*, *quaterere habenas*, *terga habenis lacescere* usurparunt. Jumenta, tamen *flagello* maxime, sive *sautica* concitabantur, virga scilicet uno pluribusve armata loris, vel *stimulo*, hasta nimirum, quas mucronem ferreum praefixum habebat. His jam expeditis, ad vehicula rotarum ope agi solita, veniamus, quorum tum forma, tum usus varius fuit.

Saepe in Auctoribus fit mentio currum, quorum aliquibus Magistratus Curules utebantur, in quibus loco capsi sella ponebatur curulis, ita tamen, ut facile revelli posset et Magistratum sequi negotia publica obitum. Alii currus in circo adhibebantur, iique pro animalium trahentium numero *bigarum*, *trigarum*, et *quadrigarum* nomen acceperunt. In ipsis inter rotas quas prorsus duas habebant, quaedam veluti sella eminebat in hemicycli formam instructa, et ab aversa parte, per quam ascendeat agitator, aperta; ibique stans ipse habenas regebat. Aliorum currum in bellis fiebat usus, in quibus ineunt auriga simul, et qui arma tractaret. Sed in iis, quos *falcatos currus* vocavit antiquitas, solus agebatur auriga totus obiectus ferro in capso turris instar rotundo. Hi autem currus a Romanis minime, at ab exteris populis usati, *falcati* nuncupati fuerunt, cum ad hostilem perumpenda aciem, et obvium

quemque evertendum ac trucidandum falcihus undique munirentur. Remanent *triumphales* currus quatuor albis equis tracti, quorum capsus veluti turricula rotunda fuit mure exornata, in quam per januam, quae statim occludebatur, ingrediebatur imperator, et stans ipse equos regebat.

Sequuntur tria alia vehiculorum genera multum inter se similia, sed a curribus, quos modo exposuimus, diversa, quod haec connecta, secus ac illi, fuerint. *Carpentum* a Romae regnis antiquitus usurpatum illustrium postea matronarum proprium evasit. Viri etiam ipso usi sunt, sacerdotes praecipue, cum in Capitolium sacra ferrent. *Plentum* quoque matronarum fuit, sed non petendo ac *carpentum* per urbem passim, sed ad sacra tantum ludosque adhibebatur. *Carrubo* denique viro- rum aequè ac mulierum malabus ut plurimum trahebatur.

Sed erant quatuor alia vehiculorum genera ad res longius praecipue comparata, nimirum *rhedae*, *petorrita*, *cisia*, et *essedae*, quae postrema apud Britannos in bellis occurrere constat a Cicerone, qui VII. Fam. Ep. 6. haec per socum Trebatio scripsit: *Tu, qui ceteris cavere didicisti, in Britannia ne ab essedariis decipiaris, caveto.*

Oneribus autem comportandis addicta fuerunt: *plaustrum*, quo graviora onera convocabantur; *vehiculum* stricte sumptum, parva nimirum vaha, sive veja, quae a plastro huc

nunc discrepavit , quod vas aliquod viminibus contextum haberet , quo legumina praesertim transferrentur ; *arcera* , plaustrum nempe lectum undique ad convehendos aegros , vel senes , vel etiam feras venatione captas ; *carrus* denique plastro vix absimilis , sed rotis quatuor , secus ac illud , instructus . Plurimis vero carris in orbem connexis exterarum gentes praestrensi vallo usas fuisse constat , quod munitionis genus Latinus *carraginem* nuncupavit .

Tempus est , ut de altero vehiculorum genere agamus , quod in prima proposuimus divisione , de iis nimirum , quae vel hominum vel jumentorum dorso inniterentur . *Sella gestatoria* , quae vel nostrae domesticae nihil dispar , vel superne tantum contexta , vel undique cooperta pellibus ; *cathedra* , quae praesella exornatio mulierum propria fuit ; *lectica* , quae ligneum omnino lectum , at velis ac pellibus opere arcuato contextum repraesentabat ; *basterna* hodiernarum lecticarum , quae a mulis geruntur , formam exhibebat . \

Antequam vero hisce animadversionibus finis imponatur , adjiciendum est , *fercula* ad triumphales pompas spectavisse . In iis sane captarum urbium imagines , earum signa et ornamenta per triumphum vehebantur . Interdum vero in ipsis illustrissimi cujuspiam defuncti cineres delati sunt . Ab iis parum differebant *stansae* , per quas Deorum imagines in circo vehebantur , sed suggestu veluti quodam praeditae erant , ubi simulacra imponderentur , nec

carebant rotis , quarum auxilio per equos trahebantur .

XXXI. DE FUNERIBUS

Summo quidem studio Romani funera curaverunt , cum aliis de causis , tum quod illa ipsis insederat opinio , animas eorum , qui humo tecti non fuissent , ad Stygiae paludis stagna oberrare cogi , et non nisi post longam temporis intercapedinem ad quietas inferorum sedes admitti . Id autem videre est apud Virgil. VI. Aen. ita canentem .

Nec ripas datur horrendas , nec rauca fluenta

Transportare prius , quam sedibus ossa quierunt .

Quod si corpora humandi non adesset facultas , tunc saltem inanem aliquem tumulum , sive *νεκροταφίον* , in defuncti honorem excitabant ; quod Deiphobo Aeneas praestitisse se ait apud Virgil. VI. 505.

Tunc egomet tumulum Rhetaeo in littore inane

Constitui , et magna manus ter voce vocavi .

Sed videamus , quaenam fuerit ratio curandi funera apud Romanos ,

Cum aliquis esset jamjam obiturus , pro-

pingui ejus extremum ore legebant spiritum ;
quod testatur Virgilius IV. 684.

. . . . extremus si quis super halitus errat

Ore legam . . . . .

Tum oculi illius , cum esset mortuus , a proximis cognatis claudiebantur ; quod Euryali mater apud Maronem IX. 487. queritur se non potuisse praestare. Et Ovidius in Tibulli morte in cecinit ;

Hic certe manibus fugientes pressit ocellos

Mater , et in cineres ultima dona tulit .

Tunc proprio defunctum nomine plures conclamabant ; ex quo factum est , ut conclamatum esse diceretur , cum res quaequam plane periisset .

His rite peractis , aqua calida abluebatur cadaver , ut si quis forte superesset vitalis spiritus , per illam excitaretur ; tum a pollinctore unguentis delibuebatur . Honestissimis porro vestibus defuncto inductis , quadrans ori ipsius fertur esse impositus , tanquam si inferorum portitori pro transvectionis pretio deberetur . Ante aedes vero , si quis esset ditior , cupressus , quae Plutoni sacra erat , statui consuevit .

Cum autem exequiae faciendae essent , ea formula per praeconem advocabatur populus :
Exequias L. Sempronio L. F. , quibus ire commodum est , jam tempus est , olus effertur .
Post ultimam conclamationem funebri pompa instituebatur , non sine designatoris cura , et facibus , ac magno tubarum et tiliarum sonitu.

Q 2

Nec vero a virorum illustrium exequiis aberant honorum insignia, quos gesserant, spolia ex hostibus detracta, dona bello acquisita, atque etiam majorum imagines. Sequebantur propinqui atque amici atra induti veste. Nec deerant quaedam mulieres, quae ad lugendum conductae lacrymas circumstantibus excuterent, quas *praeficas* dixerunt.

In forum delato mortuo, si vir clarus fuisset, filius, vel alius quispiam ex cognatione, vel quando ipsi deessent, eloquens aliquis ad id delectus vir, aut per senatum datus, funebrem pro rostris instituebat orationem. Quod utique ingenti fuit ad virtutem et gloriam incitamento, sed veritati historicae non parum obfuisse videtur Livio, qui VIII. 40. inquit: *Filiatam memoriam funebribus laudibus reor, falsisque imaginum titulis, dum familia ad se quaeque famam rerum gestarum honorumque fallente mendacio trahunt.*

Inde vero ad locum, ubi in altum assurgebat rogos, lento gradu procedebatur, qui post XII. Tabularum legem extra moenia esse debuit, his tantum exceptis viris, quibus dignitas, vel justa alia causa dabat intra urbem cremari. Nemo autem est, qui nesciat, pyram in turris modum ex lignis concipiendo igni maxime idoneis exstructam fuisse, circum quam funestae cupressus positae stabant. Hanc Virgilius VI. *Æn.* 176. *aram* appellat, cujus figura per illam referebatur. Sed si cui nosse clarius cupido sit rationem, qua fune-

bris illa moles erigebatur, adeat Virgilium, qui VI. *Æn.* 214. ipsam fuse describit. Inde etiam addiscet, illam pretiosis liquoribus aspergi solitam, in eam nobiles vestes, ornamenta, arma defuncti saepe coniecta, eique faces averso vultu ad aegritudinis significationem ab illis fuisse subjectas, qui mortuum necessitudine magis attingerent.

Cremato tandem cadavere, favillas quidem vino extinctas, et ossa ac cineres a proximis in urnam lectos, eisque odores commixtos legimus. Posthaec ii, qui circumsteterant, ter pura aqua conspergebantur, ut si quam a funere maculam contraxissent, per eam expiarentur. Idem poeta ibidem:

*Idem ter socios pura circumtulit unda,
Spargens rore levi, et ramo felicitis olivae,
Lustravitque viros . . .*

Cum vero discessuri erant, extremum *Vale* mortuo inclamabant. Sic *Æneas* in *Pallantis* funere inquit apud Virg. *Æn.* XI. 97.

*. . . salve aeternum mihi, maxime Palla,
Aeternumque vale . . .*

Denique dimittebatur coetus novissimo illo verbo *ilicet*; atque urnae, quae ex auro, argento, aere, marmore, vel creta pro facultatibus fiebat, cineribus refertae, ac sepulcro illatae, inscribebatur aliquis ex iis *titulis*, qui ad seram usque posteritatem transmissi magno labore a viris industriis collecti sunt; quorum brevem mox syllogen afferemus.

His, quae jam diximus, adjiciendum, quod

saepe, dum combureretur cadaver, humanus sanguis ante rogam effundebatur, quo defuncti manes placari creditum est. Ille olim sanguis captivorum fuit, vel iuventium quorundam servorum, qui ibi tanquam victimae mactabantur, at postea gladiatorum, qui gladiis pugnantes sese invicem interficiebant, ut eo exponitur loco, ubi de Ludis agimus Gladiatoris.

Cadaveris combustionem atque humationem nonnulla alia sequebantur. Primum enim funestae domus purgatio fiebat per sacrum quoddam expiatorium, quod *Exverriae* vel *Exverrae* dicebatur ab extra verrendo, cum in ipso certum scoparum genus adhiberetur. Ad id ipsum pertinere *Feriae Denicales*, quae a *vexis*, *mortuus* vel a *nece* nome desumpserunt. Praeter has fuere *Feriae Novendiales* ita dictae, quod nono a sepultura die celebrarentur. Sacra, quae tunc adhiberi ad parentandum solebant, *Inferias* appellabant, quae ex aqua, quae vocabatur *Arseria*, vino, lacte, et sanguine constabant. Haec patent ex illo Maronis V. Aen. 77.

*Hic duo rite mero libans carchesia Baccho
Fundit humi, duo lacte novo, duo sanguine sacro.*

Nec vero in ea celebritate omittebant sepulcrum floribus, coronis, taeniisque exornare. Unde Virgilius ibidem 79.

*Purpureosque jacit flores, ac talia fatur:
Praeter hos honores defuncto exhiberi soli-*

tos, memorandum est *silicernium*, nimirum epulae nulli viventium degustandae, sed quae omnino ad mortuum pertinerent. Haec tamen vox decrepito etiam seni tribuitur, quod ejus causa brevi *silicernium* parari deberet. Sic apud Terentium Adel. IV. 2. *I sane, ego te exercebo hodie, silicernium.*

Aliae fuerunt epulae, ad quas cognati atque amici vel domi vel ad sepulcrum ipsum admittebantur, quod Cicero pro Flacco 38. testatur; *Sepulcrum Catilinae floribus ornatum, hominum audacissimorum et domesticorum hostium conventu epulisque celebratum est.*

Saepe etiam toti populo epulum dabatur; vel edita *Visceratio* fuit, nimirum crudae carnis distributio, ut Livius VIII. 22. *Et populo visceratio data a M. Fulvio in funere matris.* Ludi item gladiatorii etiam post humanationem editi fuerunt, cum non ultima funebrium justorum pars crederentur.

XXXII. BREVIS VETERUM INSCRIPTIONUM SYLLOGE.

Ingens quidem utilitas ex iis inscriptionibus, quae in vetustis lapidibus occurrunt, percipi potest. Nonnullas tantummodo hic afferemus, quae ad funebrem rem spectant. Prima autem hac sit:

D. M. S.

C. ABELLIANI. FELICIS

In hac sane epigraphe per *Deos Manes* defuncti anima significatur, sicut in aliis etiam quibusdam titulis. Quod autem *Dii Manes* sint ipsae mortuorum animae, ex iis etiam elogiis constat, quae apud Gruterum leguntur:

*Manibus atque meis nati pia vota dedere,
Persolvere meis Manibus inferias.*

Atque alibi:

*Suscipe nunc, conjux, si quis post funera
sensus,*

Debita sacratis Manibus officia.

Saepe vero *Manes* mortuorum esse *Deos*, ex aliis titulis intelligitur, ut ex hoc etiam, qui pone subit:

D. M.

PEDUCAEA . IRENE . FECIT

SE . VIVA . CEPOTAPHI

VM . QUOD . CONTINET

IN. P. P. XX

IN. AGR. P. XX

In hoc lapide dignum animadversione est illud *Cepotaphium*; quod a *κηπος* hortus et *ταφος* sepulcrum significat sepulcrum in horto. Duos autem ultimos versiculos sic interpretare: *In fronte pedes viginti; in agrum pedes viginti*. Latitudo enim sepulcri secus viam *Frons* dicitur, ut introrsum longitudo *Ager*. His vero inscriptionibus addi haec formula solebat H. M. H. N. S., nempe *Hoc Monumentum Heredes Non Sequitur*, seu haec altera H. M. D. M. A., nimirum *Hoc Monumento Dolus Malus Abesto*.

Sed alii existimant, *Manes* eosdem esse, ac *Genios*, qui ab ipsa statim conceptione singulis hominum corporibus assignati ne post mortem quidem ea desererent, sed vel consumptis cadaveribus sepulcra inhabitarent. Et sane in alii inscriptionibus pro Diis Manibus *Geniorum* fit mentio, ut in illa:

C. ASINVS

G. L. FELICIS

FABRI, GENIO

Hic vero addeendus est alius titulus, in quo item Genii mentio fit:

HERMA . DE . SVO . DAT

GENIO. CANONIS
ATTALI LIBERTI

GENIO. PASICLENIS
ATTALI. SERVI

Animadvertenda primum est illa sepulcrorum formula *De Svo Dat*, vel *Dat Merenti*. Tum monemus, Genium defuncti frequentius enunciari pro ipsius animo e corporis vinculis liberato, quem *Lemurem* etiam quandoque Veteres vocarunt. Ex his autem Lemuribus, qui posterorum suorum curam sortitus quiete ac pacate domum possideret, *Lar Familiaris* dicebatur, qui vese nullis potitus sedibus huc illuc vagaretur, bonis inane terculamentum, at malis noxium asserens, *Larvam* ipsum perhibebant. Cum vero incertum erat, num defuncti animus *Lar* esset, an *Larva*, nomine *Deorum Manium* ipsam nuncupabant.

Jam vero qui in hominibus *Genius*, in mulieribus *Juno* vocabatur. Hinc plurimae inscriptiones sunt, in quibus *Genii*, tum *Junonis* nomen legitur e. g. *Junoni Claudiae*,

Junoni Rubriae etc. Imo Augustarum assentatores non per Imperatorum Genios, uti viros decuisset, sed per *Junonem* jurabant. Ita Juvenalis Sat. II.

Et per Junonem Dominae jurante magistro, Veteres praeterea, ut inquit Servius I. Geor. Genium vocabant naturalem Deum uniuscujusque loci, vel rei, vel hominis, ut Genius fluminis, Genius fontis, Genius theatri etc.

Sed ut postremus lapis magis illustretur, observanda sunt illa duo opercula in medio ipsius constituta, quae utique instar cyathi excavata, et vel uno vel pluribus foraminibus praedita, urnis cinerariis contengendis aptabantur. Per illa autem foramina suppositae urnae lacrymas in cineres defluxuras recipiebant. Hujus rei plurima extant apud Veteres vestigia, uti et apud Gruterum legitur:

Et quicumque tuis humor labetur ocellis,

Protinus inde meos defluat in cineres.

At non est omittendum, illa foramina non solum pro lacrymis recipiendis inservisse, sed et pro libationibus ad respergendos cineres seu aqua, quae *Asferia* Festo dicitur, seu vino, seu victimarum sanguine, seu lacte, seu unguentis.

De urnis cinerariis mentionem fecimus, quarum figura nostris ollis non fuit absimilis, nisi quod in acutum solerent desinere, cumque stare minime erectae possent, caemento utique in columbariis inclusae fuerunt. Colum-

baria autem a similitudine latibuli columbarum dicta sunt loculi illi sive loculamenta, quae ad ollas cinerarias asservandas parabantur. De columbariis fit sermo in titulo, qui pone venit:

TI. CLAUDIO. PRIMIGENIO

COLUMBARIA. N. 1111

EMANCIPAVIT

T. FLAVIVS. CORINTHVS

Hic advertatis velim illud *emancipavit*, h. e. jure Quiritium vendidit. Illud etiam expendendum, *ollas* interdum fuisse vacuas, certoque loco dispositas incerti cadaveris cineres expectavisse, quas propterea *virgines* appellarunt inscriptiones, ut etiam dicebant *virginem monumentum*, *locum virginem*.

Legimus porro in lapidibus *ollas perpetuas*, ut in sequenti:

L. ABUCCIUS. HERA. OLLAS -

SINGVLARES. PERPETVAS

V. SIBI. ET. SVIS

Fallitur autem quisquis existimat, *perpetuas ollas* dici illas, quas de suo loco moveri nefas esset. *Perpetuum* namque saepe dicitur contextum quodvis ac non interruptum, ut *agmen perpetuum*, *perpetua historia*, *colles perpetui* etc. Quamobrem *ollae perpetuae* sunt eadem, quae in aliis marmoribus dicuntur

continuae, vel *continentes*, sive in ordine ac serie dispositae. *Singulares* vero dicuntur ollae, quae in illis columbariis continebantur, cum earum unaquaeque in peculiari loculamento, in eodem tamen pariete, erat reposita. Ipsa quoque columbaria *ollaria* etiam, atque *aedificia* dicta reperimus.

Praeter ollas cinerarias erant etiam *ollae ossuariae*, in quibus ossa reponebantur; quod patet ex eo, qui jam affertur, titulo:

OSSA. P. ANNI. O. L.

ACASTI

Inversa illa nota 3., quae praenomen *Cajae* denotat saepe, interdum etiam appellativi vim nominis habet, ita ut *Caja* idem sit, ac *Domina*, ut alibi dictum est.

Ollas autem sive cinerarias, sive ossuarias sive majores, sive minores, pauperum certe plebisque sepulcrum solemne, publice interdum fuisse donatas lapides testantur. Sic in quibusdam lapidibus sigla haec videntur appicta O. D. D. D. *Olla Data Decreto Decurionum* (nimirum municipii Patrum).

D. M.

L. POMPONIVS. CLAVVS

ET. CLAVDIA. PARNESIA

FECEAVNT

SIBI. ET. SVIS. POSTERISQVE

EQVIVM. ET

M. QUINTINO. CLAUDIANO
 OLLARVM. N. XII. AB. IMO.
 IN. SVMMO. CVM
 OBRENDARIO

Legitur nonnunquam in monumentis vox *Obrendarium*, quasi obruendarium, quod ab *obruo* dictum putant. Hoc autem verbum idem est in quibusdam inscriptionibus, ac sepulturae trado. Igitur *Obrendarium* accipiendum erit pro sarcophago fictili, sive capsula, vel pro loco sive sacro terreno, ut est apud Gruterum; quod in pavimento ad obruenda, sive sepelienda cadavera integra relinquebatur.

Hic autem non arridet quorundam opinio, qui negant, uno eodemque tempore usum tum cremandi tum humandi cadavera viguisse, atque asserunt, apud Romanos olim defuncta corpora humi condita, at sequiori aevō non nisi cremari ea consuevisse. Per omnes enim aetates tum reipublicae tum Caesarum cadavera integra recondita fuisse videntur, si inscriptiones consulantur. Huc accedat insignis Plinii locus Hist. VII. 54., qui haec habet: *Ipsū cremare apud Romanos non fuit veteris instituti; terra condebantur. At postquam longinquis bellis obrutos erui cognoverunt, tunc institutum. Et tamen multae familiae priscos servavere ritus, sicut in Cornelia nemo ante Sullam Dictatorem traditur crematus. Idem auctor VII. 16. negat modis fuisse, hominem prius, quam genito dente, cremari; qui pro-*

pterea minor igne rogi dicitur Juvenali Sat. XV. Hic autem cremandi mos usque ad Theodosii Magni aetatem permansit, donec relicta *νεκροταφία*, nimirum defunctorum combustione, humatio communiter usurpari coepit.

Sed neutiquam praetermittenda est illa formula *sub ascia dedicavit*, quae in multis occurrit epitaphiis, quaeque plurimorum eruditorum frustra mentes torserat, donec Cl. Mazochium idoneum nacta est interpretem. Is itaque sic interpretatur, *dedicavit sub ascia*, nimirum *encaeniavit*, dum adhuc construere-
tur sepulcrum. Quomodo autem *encaeniavit*? Utique cadaveris illatione. Verbum autem *encaenio*, ab *εναγιζω* profectum, et Augustini aevo adhiberi solitum, in plebis nostrae ore adhuc manet, quae cum novum aliquod assumit, usurpat verbum (*incegnare*).

Saepe vero in epitaphiis illud *sub ascia* omittitur, legitur tantummodo *dedicavit*; quod haud dubie in jam allato sensu accipi debet, ut in hac epigraphe:

P. JULIUS. APOLLONIUS. SIBI. ET. ATTIAE
VALERIAE. CONJUGI. OBSEQUENTISSIMAE
VIVVS. PARAVIT. EJUSQ. CORPUS. IN ARCA.
CONDIDIT. ET. LOCVM. SEPULC. DEDICAVIT.

Aliam similem epigraphen non piget as-
ferre:

DIS. MAN

-L. APPONIUS. L. F. PVBL. GLABRIO
 VIVVS. FECIT. DISTIG. CUM. LIBERIS
 COM. DED. KAL. APRIL
 P. CORNELIO. SEIPIONE. AFRICANO
 T. SEMPRONIO. LONGO COSS.

Hic animadvertenda est illa vox decurtata *digist.* pro *distegum*, nimirum aedificium, quod duas habens contignationes a verbo *Grace seyo* nomen accepit. Nec omittenda est mutila vox illa *Com.* commune, *Ded.* dedicavit, et illa alia *Publ.*, quae denotat *Tribum Publilium*. Constat enim, honestiores quosque Romanos viros praeter tria nomina, quibus ut plurimum designabantur, adscivisse nomen Tribus, ad quam pertinebant, imo etiam patris nomen, ut luculentius a ceteris distinguerentur. Cuncta autem nomina hoc modo disponebantur; nimirum praeibat praenomen, tum gentis nomen sequebatur; mox patris vel etiam patroni praenomen, dein Tribus, postea cognomen familiae. Ex. gr. *L. Cuesonius L. F. Quirina* (nempe Tribu) *Orcinius*. Patris nomen ingenui, ut patroni edebant liberti, sicut videre est in plurimis inscriptionibus, uti et in hac, quam Mazochius affert in *Dissert. Histor. De Cath. ec.* p. 209.

D. M.

OX. VLP. AIG. LMS.

EUPHRATES

QVI. PROCURAVIT. PAUSILYPO
LIBERTIS. LIBERTAEVSQVE
POSTERISQVE. EORVM

Utique hic M. Ulpus Euphrates nomina accepit a M. Ulpio Trajano Imperatore, a quo libertatem obtinuerat, et hujus Augusti Procurator fuit non modo in Pausilypi villa, ut praedictus Auctor Autumat, sed in aliis finitimis Caesareis villis.

Sicut porro verbum *dedico*, ita et *consecro* idem est, ac *encaenio*; quod item in epitaphiis usurpari consuevit, ut in hoc, quod sequitur:

C. CAECILIUS. FELIX. ET. G. CAECILIUS
VRBICUS. LOCVM. ITA. VTI. EST. CONGREGATVM.
PARIETIBVS. ET. PILA. COMPREHENSIS.
LONGVM. P. VI. LATVM. P. VIIIS.
CONSECRARVNT. SIBI. ET. G. CAECILIO.
MATERNQ. ET. LIBERTIS. LIBERTAEVSQ. POSTERISQ.
EORVM. EXCEPTA. SECUNDINA. LIBERTA
IMPIA. ADVERSVS. CAECILIVM. FELICEM
PATRONVM. SVVM. H. M. H. N. S.

Saepe consecrarunt sibi idem sonat, ac *encaeniarunt* tum; cum eorum aliquis illatus fuit. Cumque audis verbum *consecro*, monente Cl. Mazochio, non debes cogitare semper de sacro aliquo ritu, qui ad rem quampiam sacram efficiendam adhiberetur. Nam saepe usur-

patum hoc verbum invenies , ubi de non sacris rebus sit sermo , ita ut nullus dubites , quin *consecro* aequè ac *dedico* pro verbo *encue-*
nio adhibeatur , ut omnino ipse auctor docet.

Sed aliud epitaphium videamus :

DIES. OMNIVS. CAELESIVS. P. CAISIDIO
Q. F. SABINIANO. FISTULARIO. CANTON
IMAGINARIO. ARITHMET. Q. VIRIT. A. XLIII
M. X. III. IN. FRONTE. P. XXX. RETRO
XL. CVJVS. INGENIVM. ELQVI. NEMO. PO-
TEST. C. TIPHERNIVS. C. F. SACERDOS

In hac inscriptione *Gaisidius* est *Caesidius*. Neque de hoc mireris , cum familiare sit marmorariis C in G mutare , atque Ae in Ai , ut *Legtus* pro *Lectus* , *Aiternum* pro *Aeternum* . *Fistularius* autem dicitur , quippe qui in scena fistula canebat , *imaginaris* vero , quia imaginum pictor fuerat . *arithmeticus* , quia numerandi artificium calleret .

In quibusdam inscriptionibus *natalis dies* pro emortuali ponitur , ut in hac , quam mutilam damus : VT QVODANN. (nempe quotannis) IN. PERPET. DIE NATAL QVADR. (is est P. Petreius Quadratus) V. ID. APR. QVA. RELIQVIAE EJVS CONDITAE. SVNT. SACRIFICIVM. FACERENT. AN. (nempe anniversarium) FARE. ET. LIBO. ET. IN. TEMPLO EX. MORE EPULARENTUR. Sed apud Christianos praecipue *dies natalis* pro die quo

quis vita defunctus sit, usurpatur, siquidem putabant, tunc enim vere vivere incepisse.

Saepe etiam in inscriptionibus *arae* mentio fit, quae utique non defunctorum Diis Manibus, ut quidam falso existimant, sed ipsis omnino defunctis non raro ponebatur. Huiusmodi autem ara nihil aliud fuit, nisi cippus ipse sepulchralis *arae* formam referens, qui saepe etiam in uno latere urceolum, in altero pateram, ut in ceteris aris, prae se fert; quae sane libationum signa sunt, quae mortuis, tanquam Diis, fiebant. Extat Capuae cippus *arae* instar efformatus, in quo sequens epigramma legitur, quod a Cl. Mazochio Spic. tom. 1. pag. 35. affertur.

VNA. DIES. ADIMIT'. CRVDELI. CLA
DE. PEREMPTAS
QVIS. ARA. HAEC. POSITA. ST. POE
NA. HOMINIS. MISERI
FILIA. NAMQVE. PERIT. PERIT. ET
MATER EVNDEM
DESERIT. ILLA. PATREM. DESERIT
ILLA. VIRVM

In hoc epigrammate, quod est sane venustum, sermo est de filia et de matre uno die simul mortuis. In secundo versu *quis* dandi casus est; et illud *st* per *συναλοιφην* pro *est* usurpatum, nemo non videt. Sed haec hactenus; ut adolescentes harum rerum cogitatione penitus non destituantur.

XXXIII. GEOGRAPHICA ITALIÆ VETERIS DESCRIPTIO.

Ut adolescentibus , qui in salebraso Latinae linguae curriculo versantur , plura alia , quae viam expeditiorem reddant , comparentur opportune adjumenta, Italiae Veteris Descriptionem aggredimur . Hujus enim ope , quis non intelligit , quanto planius simul atque elegantius ipsis contingat , quos nocturne terunt diurnaue manu , aureae aetatis Scriptores interpretari ? Hanc autem Descriptionem ita eruditionis condimento instructam damus , ut dum urbes earumque cultores populos , ceteraque , quae ad Geographicam rem spectant , in medium proferimus , nunquam tamen ab iis , quae ad Latini sermonis perceptionem pertinent , oculos avertamus . Tam frugiferam Descriptionem aequis vellem ut animis Adolescentes acciperent , penitus mandarent memoriae , ut tandem aliquando ea , quae ex Latinis Auctoribus contento studio exoptant , laeti percipere possint emolumenta .

C A P U T I.

De Italiae nomine aliisque ejusdem regionis nominibus ,

Ac primo de *Italiae* nomine aliquid dicendum occurrit ; quod quidam a magnitudine ac praestantia bonum , quorum haec regio saecunda semper extitit parens , esse desumptum existimant : Graecos enim veteres sua lingua Ἰταλῶν dixisse perhibent , quos Latini *tauros* nominarunt . Alii ab Italo Siculo regem , qui primo Sabinorum agrum et Latium incoluerant . hanc terrarum partem appellatam tradunt *Italiam* : quod postea nomen latius excurrrens totam hanc terram , quae inter Alpes interjacet Siculumque Fretum , complexum esse affirmant . Alii vero sive ab eodem , sive ab alio rege Italo , *Italiae* nomen repetunt , sed docent , eum primum in Arcadia , deinde in Celtiberia , tandem Hespero fratre extincto , in ea Italiae parte regnavisse , quae inter sinus Lametinum et Scylaticum intercedit , quae prima idcirco Italiae nomine est nuncupata .

At non defuere , qui a Chaldaico ܝܬܪ *Itar* , quod *piceem* significat , devenisse *Italiae* nomen existimarent , ac dicerent , literas L et R in locorum nominibus ultro citroque alternare , ita ut pro *Itaria* *Italia* dicta sit . Illud

etiam addunt, hoc nomen illi Italiae regioni adhaesisse, quae *Oenotria* etiam a picis defluxu fuit nuncupata, quaeque piceis maxime arboribus scatebat.

Porro nemo est, qui nesciat, Italiam *Ausoniae* nomine passim significari. Sed illud item sciendum est, Ausones Iliacis temporibus multo antiquiores inferiorem Italiae incoluisse partem, quae ad mare Siculum propius accedit. Cum vero rebus praeclare gestis non medio-crem sibi famam comparassent, hinc factum est, ut eorum nomine a Graecis praecipue tota Italia a Sicilia ad Alpes usque pertingens vocaretur. Ab aliis deinde populis bello petiti Ausones, atque a suis, quas tamdiu tenuerant, sedibus expulsi postremo Volscos inter et Campanos ad Lirim amnem, Cajetam, et Minturnas oppida, consederunt, eosque *Auruncos* appellarunt. Haec docet Cl. Mazochius in Comm. in Tab. Her. Verum alii ab Ausone Ulyssis et Calypsus filio Ausonios dictos putant, et loca Campaniae circa Capuam inhabitasse.

Hesperiae item nomine Italiam donatam invenies, quod vel ab Hespero Itali regis fratre, vel a vespertino sidere Hespero, sive stella Veneris, desumptum ipsi, de qua loquimur, regioni Graeci attribuerunt, ea sane de causa, quod in Occasum ipsis esset posita, Virg. *Aen.* l. 53o.

Est locus, Hesperiam Graii cognomine dicunt.

Illud tamen monemus, Hispaniam quoque hoc *Hesperiae* nomen habuisse, sed adscivisse adjunctum *extremae* vel *ultimae*, ut ab Italia eodem instructa nomine distingueretur. quam *Magnam Hesperiam* vocat Virgilius, Cur autem Hispania idem *Hesperiae* nomen obtinuit, nisi quod ipsam Latini ad occidentem, ubi pulcher conspicitur lucere Hesperus, constitutam intuerentur?

Saturniam quoque appellatam Italiam constat. Ita Virg. VIII. *Æn.* 329.

Saepius et nomen posuit Saturnia tellus, Id nominis utique a Saturno accepit Italia, qui in Latio regnasse atque aurea fertur condidisse secula, vel ut alii melius arbitrantur, in peninsula, quae Bruttiorum fuit, praecipuo quodam honore colebatur; quae regio ex ipsorum sententia *Saturnia* appellata fuit, at postea universam Italiam id a Deorum antiquissimo profectum nomen pervasit. Id autem probatur ex voce *Choniae*, quae jam memoratae peninsulae regio fuit. Haec porro vox affinis est nomini a Saturno desumpto, cum Saturnus Phoenicio vocabulo *-Chium*, sive *Chion*, appelletur, quod vocali i absorpta in *Chon* evasit. Inde igitur patet, *Saturniam* terram in jam dicta peninsula recte collocari.

Latium denique si vocetur aliquando Italia, ne mireris, cum per synecdochen poetis familiarem pars pro tota Italiae regione sit usurpata. Illud minime est praetermittendum, universam haec, quae jam protulimus, nomi-

na, Italiae scilicet, Oenotriae, Ausoniae, Hesperiae, Saturniae, primitus illi Italiae parti fuisse propria, quae proxime ad Siciliam vergit, quaeque fortasse tunc temporis celebrior erat, at postea cum reliqua Italia fuisse communicata,

C A P U T II.

De figura, quam Italia repraesentat tellus, ac de terminis ipsi a natura attributis.

Post iteratas dimensiones, quas Geographi accuratissime in Italorum terra sumpserunt, eo tandem deventum est, ut terra, qua de agimus, humano cruri simillima judicaretur. Hos autem terminos Italia habet, a Septentrionibus Alpes, ab Ortus Arsium flumen Histriae, quae Illyrico contermina est, et Mare Superum, ac mare Ionicum, a Meridie mare Siculum et mare Inferum, ab Occasu Arpium iterum juga et Varum Galliae Narbonensis amnem, qui Alpibus in aggeribus oriens prope Nicoeam in mare Mediterraneum se exonerat. De his terminis nonnulla juvat luculentius expedire, quae ad tyronum institutionem non parum videntur conducere.

De Alpibus quidem haec memoranda occurrunt: 1. scilicet eas omnium pene Euror

paë montium altissimos esse: 2. sic dictas esse a nivium candore, quibus fere perpetuis connectae albescunt, idque nomen a Sabinorum lingua sortitas esse, qui *alpam* dixere, quod posterì Latini *album* nuncuparunt: 3. montes esse perpetuos et continentes a natura ipsa moenium instar porrectos, atque illi Italiae lateri circumdatos, unde barbaris cingebatur gentibus, ut ab earum incursionibus esset munitior: 4. multiplices esse Alpes, et varia pro locorum diversitate destituisse cognomina, *Maritimae* nimirum, seu *Litoreaë*, *Cottiae*, *Penninae* vel *Poeninae*, *Summae* sive *Lepontiae*, *Rhaeticae*, *Tridentinae* vel *Noricae*, *Juliae* vel *Carnicae*. Sed de his nominibus ne pigeat nonnulla singillatim expromere.

Maritimae Alpes dicuntur, quae proximae sunt mari Ligustico, atque inhabitantur a Liguribus, ideoque *Ligurum* aut *Ligusticae* Alpes etiam nominantur. Ab his Alpium initium sumunt veteres fere omnes; at recentiorum aliqui ab Histria, ubi veteres finem fecerunt, Alpes inchoare malunt. *Maritimae* Alpes extenduntur juxta mare a Genua, sive ut aliis placet, a Vadis Sabatiis usque Massiliam, Galliae Narbonensis urbem; inde ad mediterraneas regiones usque ad alpes Cottias pertinent.

Post Maritimas succedunt *Cottiae* Alpes a Cottio rege sic nominatae, quem perdomitis a Julio Caesare Galliis, in angustiis montium delitescentem, in viaque locorum asperitate

R

confisum, ejus imperatoris potestatem aegre effugisse ferunt. Hujus autem regis e vivis dilapsi regnum Nero in provinciae formam redegit. Prope Taurinos Cottias fuisse Alpes constat.

Grajae Alpes sequuntur prope Segusinos et Salassos, et ab Hercule Grajo nomen acquisivisse dicuntur, qui cum direptis bobus ex Hispania rediens eas trajecit. Per has Julius Caesarem civili bello exercitum in Italiam deduxisse, memoriae proditum est.

Post *Grajas de Penninis* Alpibus agendum, quas Livius a Pennino Deo sic nuncupatas autumat, quem summo in vertice sacratum Veragri colebant. Sed alij *Paeninas* a Poenorum transitu malunt appellari. Horum montium vertex vulgo nunc *S. Bernardi* mons nominatur, quod nomen non a Claravallensi Ecclesiastico celebri Scriptore accepit, sed ab alio quodam Bernardo sacerdote apud Augustam Praetoriam, qui idolum, quod in summo Pennino colebatur, dejecisse, ac daemone, qui hoc iter faciebat infestum, suis exturbasse precibus, ibique, ut viatorum securitati consuleret, cœnobium aedificasse perhibetur.

Summas dein Alpes Julius Caesar primus in suis Commentariis memorasse videtur, easque eo nomine significasse, ut nonnisi montium culmina vellet intelligi. Sed usus postea obtinuit, ut illud nomen non ut appellativum, quod vulgo dicitur, sed ut proprium

illorum montium acciperetur, qui post Veragros a Lepontiis Sedunisque habitantur. Quoddam horum cacumen hodie *D. Gothardi* mons nominatur. Has porro Alpes a *Lepontiis* Alpibus minime diversas esse aliqui consent, in quibus praecipuus mons se extollit *Adulas*. Ob id autem praecipue insignes eas esse dicunt, quod ex ipsis septem eximia oriuntur flumina, inter quae numeratur *Ticinus*; qui *Insubriam* rigat, *Rhodanus*, qui per *Galliam Narbonensem* rapidus serpit, et *Rhenus*, *Germaniae* fluxus post *Danubium* aquis opulentissimus.

Rhaeticae Alpes a *Rhaetis* populis nomen sumpserunt, qui ad *Italiam* pertinent, et loca inhabitant, quae *Como* ac *Veronae* imminet. *Tridentinis* vel *Noricis* Alpibus nomina advenere a *Tridento* urbe, et *Noric*; *Germaniae* regione in Alpibus et trans Alpes posita, quae erat provincia *Rhaetiae* finitima. Alpes denique *Juliae* sunt apud *Venetos*, et a *Julio Caesare* nomen adsciverunt; *Carnicae* item dictae sunt a *Carnis*, qui eas incolebant, eaeque minus asperae sunt, atque ascensu minus difficiles.

De *Alpinis* gentibus hoc addimus, *Julium Caesarem*, quamvis in *Gallia Transalpina* decem annis bellum gessisset, harum tamen *Alpinarum* gentium partem, quae *Romanae* ditioni minime suberat, non subegisse. Et fortasse has reliquias armis esset persecutus, nisi *Ponpejano* bello esset avocatus. Sed.

quod omisit Julius, perfecit Augustus, qui omnes, quae Alpes incutebant, barbaras bellicosasque nationes per vim subiecit.

Rost haec de Alpibus expedita dicendum superest de Supero ac de Infero mari, quae utrumque longius Italiae latus cingunt; quae maria Virg. Aen. VIII. 149. sic metri lege sonotus expressit:

Et mare, quod supra, teneant, quodque alluit infra.

Ac primo animadvertendum, *superum*, vel *superiora*, recte vocari, quaecunque Polos spectant. *Superum* igitur mare dicitur, quod septentrionem aspicit, contra *Inferum*, quod magis a Boreo cardine recedit. *Hadriaticum* etiam illud vocatur, vel *Adriacum*, vel *Adrianum*, vel *Adriaticum*, ab Adria sive Atria, Venetorum urbe. Hoc mare superum dicitur etiam *Adriaticus Sinus*, cum maris mediterranei sinus ille sit, qui inter Eacium extremum Italiae et Acroceraniam primum Epiri promontorium irumpit. Hoc utique mare perfundit Illyricum, Histriam, Venetos, Galliam Togatam, Picenum, totam illam regionem, quae nunc dicitur *Apurium*, *Apuliam*, et Salentinos, qui Italici torus extremum talum tenebant.

Mare inferum *Tuscum* etiam, *Etruscum*, ac *Tyrchenum*, ut olim, ita et nunc appellatur, quod Thusciam, sive Hetruriam, sive Tyrcheniam alluit, regionem utique a populis Italiae antiquissimis habitatae originem a qua-

dem colonia ducentibus, quae ab Asia huc usque sedem quaesitum advenerat.

Italiae terminum statuimus etiam mare *Jonicum*, quod non abs *Jonia*, Asiae Minoris regione, nomen accepit, sed a quodam *Magnae Graeciae* tractu circa *Crotonem* urbem, qui *Jonia* saepe audiebat. In extremo Italici cruris pede est *Fretum Siculum*, quod *Italiam* a *Sicilia* secernit. Tempus autem fuisse dicunt, cum haec insula Italiae adnexa esset; sed postea factum est, ut maris impetu, vel vehementibus terrae concussionibus ab ea diceretur, ita ut nuncupata *Sicilia* sit a verbo *sicilire*, quod est dividere, secare, quasi ab agro *Bruttiorum* esset *sicilita*. Idem confirmat urbis nomen, quae inibi est, et *Rhegiam* vocatur; quae vox a *ρρυγμαι*, *frangor*, descendens illi urbi indita est, quae in extrema Italiae ora ad avulsam *Siciliam* locum haberet. Nec de eo mireris, cum nostrae etiam aetati datum sit insanientis ibi pelagi vim intelligere, atque illius terrae mirari tumultus, per quos et subsistere montes, et flumina cursum immutarunt, et oppida conciderunt. De illa *Siciliae* ab reliqua *Italia* avulsione cecinit, *Virg. Aen. III. 414.*

*Haec loca vi quondam et vasta convulsa
ruina*

(*Tantum aevi longinqua valet mutare
vetustas*

*Dissiluisse ferunt: cum protinus utraque
tellus*

Una foret, venit medio vi pontus, et undis

Hesperium Siculo latus abscondit: atque et urbes

Litore diductas angusto interluit aestu.

In freto Siculo est scopulus Brutiorum in mare promineus, qui *Scylla* dicitur, navigantibus periculi plenus, in quem illisi fluctus latratus canum videntur imitari; quod poëtis ansam fabulas fingendi dedit. Ipsi itaque dicunt, *Scyllam* *Phorci* filiam a *Circe* commutatam in monstrum fuisse, cujus superior pars femineam retinuerit speciem, inferior pars in canes abierit. Ad latus Siciliae est *Charybdis* prope *Messanam*, quae non esse fertur, nisi mare vorticosum, aquas sorbens, et cum impetu deinde eructans. De utraque sic *Virg.* *Æn.* III. 420.

Dextrum Scylla latus, laevum implacata Charybdis

Obsidet: atque imo barathri ter gurgite vastos

Sorbet in abruptum fluctus, rursusque sub auras

Erigit alternos, et sidera verberat unda.

C A P U T III.

Italiae Veteris Divisio .

Postquam Gallorum, qui inter Pyrenaeos montes Hispaniae conterminos, Internum mare, Oceanum et Alpes incolebant, ingens multitudo trans Alpes progressa eam Italiae partem obsedit, quae inter Alpes et Apenninum, de quo infra sermo erit, ad Aesum usque flumen prope Anconam porrigitur, Gallia haec *Italica* dicta est, atque etiam *Citerior*, et *Cisalpina*, ut a Gallia trans Alpes posita distingueretur, item *Circumpadana* a Pado flumine, cujus aquis irrigabatur. Italiae Galliae quaedam pars dicebatur *Transpadana*, altera pars *Cispadana*, atque etiam *Togata* a toga peculiari Romanorum veste, quam una cum Romanis ritibus assumpserat, dum interea quaedam Galliae Transalpinæ pars dicebatur *Comata* a coma, quam ejus incolae impenso alebant studio, et altera quaedam pars vocabatur *Braccata* a braccis, consueto femorum tegumento, quae item *Narbonensis* provincia a Narbone, urbe a Romanis condita, nuncupata est.

Sub eadem Galliae Circumpadanæ provincia Romanorum ditioni subjecta alii etiam populi continebantur, ut ad mare Inferum Ligures, ad Superum Veneti, Histri, in Al-

pibus Taurini, Salassi, Lepontii, et qui postea provinciam per se unam cum Transalpinis populis, Vindelicis atque Noricis, conficiebant Rhaeti.

Post Galliam Togatam primi sequebantur sub Apennino Etrusci; ultra hos ad utrumque Apennini latus Umbri; infra hos Sabini, Latini, Aequi, Volsci, Hernici. Justa Umbros ad mare superum erant Picentes, Marucini, Vestini, Frentani, Peligni, Marsi. Ultra hos in mediterraneis locis Samnites et Hirpini; infra Samnites ad mare Inferum Campani; mox Picentini sedes habebant. Frentanis Hirpinisque Apula jungebatur gens; inde Calabri et Salentini laevum Italiae cornu insidebant. Sub Apulis erant Lucani ad utrumque mare; sub his vero in dextro Italiae cornu atque extremo ejus angulo incolebant Brutii.

C A P U T IV.

*Ligures, Taurini, atque alii populi, qui una cum Gallis Cisalpinis, de quibus
nunc, unam Romanam provinciam
constituebant.*

Antequam de Gallia Cisalpina loquamur, non abs re erit populos recensere, qui simul cum ea unam Romanam provinciam constituebant. Inter hos primum obtinent locum Ligures, qui inter Varum et Macram amnes, mare Ligusticum, et Padum fluvium, ad Placentiam usque porrectam regionem incolebant. Ipsorum caput fuit Genua, quae nunc inter urbes Italiae principes numeratur, et ob aedificiorum magnificentiam *Superba* appellatur. Reliqua deinde oppida clara fuere in ora maritima, Nicaea, et Portus Herculis Monoeci, quam Graeci Massilienses condidisse dicuntur. Hoc oppidi nomen si consideres, cognoscēs, ibi Herculem, pulsus aliis, solum habitavisse. Praeterea erant in litore, Albium Intemelium, sive Albintemelium, quae nunc dicitur *Vintimiglia*, et Albium Ingannum, seu Albingannum, nunc *Albenga*. Vada Sabatia, nunc *Savona*. Longius a mari fuerunt Polentia, Polenza, Alba Pompeja, Alba, A-

stra, Aquae Statiellae, Dertona, Iria, quam hodie nunciant *Foghera*.

Liguribus proximi degebant Taurini, quorum princeps urbs fuit Augusta Taurinorum nunc *Turino*. His finitima habebant loca Cottii et Ideoni, qui suis parebant regulis in Alpibus, Cottianum regnum Segusium praecipuam jactavit urbem, nunc *Susa*. His succedebant Salassi, in valle utique, quam Duria amnis mediam intersecat, inter quos Augusta Praetoria, nunc *Aosta*, princeps esse gloriabatur. Pone aderant Veragri, dein Lepontii, post hos Rhaeti, quorum caput fuit Tridentum; ad quos item pertinuit Verona, urbs omni aevo celeberrima, doctorum virorum secunda parens.

Rhaetis proximi fuere Veneti, qui nomen acceperunt ab Henetis, ut inquit Livius l. 1. qui seditione ex Paphlagonia pulsi duce Antenore, Trojano viro patriae superstite, venerant in intimum maris Adriatici sinum. Eos alii Illyricum fecere populum; alii existimarunt, ex Gallia Transalpina hanc Venetorum gentem in Italiam advenisse. Venetorum caput fuit Patavium, ab ipso Antenore conditum vel auctum. Nunc Patavium ab doctorum virorum frequentia, qui eam urbem suis illustant disciplinis, *doctum* appellatur. Haec alia Veneti habuere clara oppida, Atram, sive Adriam, quae mari Adriatico cognomen dedit, Ateste, nunc *Este*. Vicentiam, sive Vincentiam, Tarvisium, Al-

tinum, quae ab Hunnis postea eversa est; Opitergium, Oderzo, et Concordiam.

Reliquam inde oram ad Formionem usque amnem Carnorum obtinuit gens, qui habebant Aquilejam, urbem nunc plane desertam, at olim potentem ac nobilem, praeter hanc Forum Julii, *Friuli*, Julium Carnicum, nunc *Zuglio*, Vedinum, Tergeste, hodie *Trieste*. Post Carnos erat Histria, quae regio, ceu peninsula inter Formionem et Arsiam amnes in mare procurrit.

C A P U T V.

De Gallia Cisalpina.

Galliae Cisalpinæ gentes aliae trans Padum loca, aliae cis Padum incoluere. Trans Padum fuisse Libyci, quorum caput Vercellae fuerunt, urbs posita ad Sessitem fluvium, ac valida munita arce. Fuerunt et Laevi, inter quos fuit Ticinum ad Ticinum fluvium clade Romana insignem sita urbs, quae sequiori aevo regiam Longobardorum se esse gloriata est, et nunc *Pavia* dicitur.

Inter Gallicas Transpadanas gentes numerati item fuisse validissimi omnium Insubres, quorum caput fuit Mediolanum, nunc urbs perampla, atque insigne emporium. Ipsam perhibent anno post Romam 395. fuisse con-

ditam. Ad Insubres pertinere haec clara oppida, Laus Pompeja media inter Mediolanum et Placentiam, quae nunc *Lodi* nuncupatur, Forum Diuguntorum, quae modo dicitur *Crema*, Moguntiacum, quae nunc *Monsa* appellatur.

In Gallia Transpadana fuerunt quoque Orobii, qui has urbes habuerunt, Comum nimirum, Bergomum, Forum Licinii, quam nunc *Berlasina* appellant. Ultra Insubres Orobiosque incolere ad Venetiam usque Conomani, e Gallia Transalpina profecta gens, qui his praecipue laetabantur urbibus, Brixia scilicet, Cremona, et Mantua, ad flumen Mincium constituta urbe, quae Virgilii Maronis patria fuisse gloriabatur, quamvis vere in pago, qui ter mille passibus a Mantua distabat, ille Latinorum poetarum princeps in lucem editus esset. De duabus his postremis urbibus mentionem facit Virg. Ecl. IX. 28.

Mantua vae miserae nimium vicina Cremonae. Conqueritur ibi Poeta de utriusque urbis calamitate. Cum enim Cremona Antonii partes adversus Octavianum tenuisset, agro multata est, qui veteranis ejusdem Octaviani militibus in praemium militiae addictus est; cumque ille ager ad agrariam divisionem minime sufficeret, addita pars est agri Mantuani. Hanc Mantuani agri jacturam deflet iterum Virgilius Geor. II. 198.

Et qualem infelix amisit Mantua campum. Inter ceteros enim illo damno involutos ipse

etiam fuit Virgilius, qui avito agello spoliatus est. Sed postea Mecoenati commendatus per Asininum Pollionem, et per Mecoenatem in Octaviani gratiam inductus, quod amiserat, recuperavit. Haec utique amissi agelli recuperatio materiam praebuit Eclogae I. ipsius poetae, qua in Octaviani ac Romae laudes sese elegantissime effudit.

Sequuntur gentes Gallicae cis Padum, Ananes, Boji, Senones. Ananes Lignariae jungentur circa Placentiam, amplam Romanorum coloniam. Bojorum praecipua urbs fuit Bononia, quae *Felsina* prius dicebatur. Haec urbs nunc *pinguis* dicitur ob miram agri fertilitatem. Praeter eam fuerunt hae aliae non ignobiles urbes, Parma, Brixellum; Regium Lepidi, Mutina, Forum Cornelii, nunc *Imola*, Faventia, Forum Livii, quae nunc *Forlì* nuncupatur. Fallorum postremi in Italia fuisse Senones inter Ravennam et Aesim flumen, quod nunc *Jesi* dicitur, prope Ancouam, partem Umbrorum agri incolentes. Caput gentis hujus constituere Senam Gallicam, sive Senogalliam, quae vulgo dicitur *Sinigaglia*. Reliqua hujus orae oppida dicemus, cum de Umbria sermo erit.

CAPUT VI.

Etruria, et Umbria.

Venimus ad Etruriam, nobilissimam Italiae regionem, quae a meridie Galliae Togatae iungebatur. Ejus incolae Etrusci, sive Tusci, Graecis *Tyrrheni* dicti, in augurandi ac sacra peragendi arte excellentes, ex iis colonis oriundi fuerunt, qui e Lydia, Asiae Minoris provincia, huc usque advenerunt. Sane Virg. VIII. 479.

*Urbis Agillinae sedes, ubi Lydia quondam
Gens bello praeclara jugis insedit Hetruscis.*
Idem auctor II. Aen. 781. Tiberim fluvium *Lydium* appellat, quia oritur in Hetruria. Et Horatius I. Sat. 6.

Non quia, Mecenas, Lydorum quidquid Etruscos

Incoluit fines, nemo generosior est te.

At Mazochius in Tabb. Her. contendit, Etruscos Phoenicii aut alius orientalis generis fuisse. Ab ipsis bene multa Romani didicerunt, eorumque rex Romulus duodecim lictorum cum fascibus, sellae curulis, et togae prae-textae insignia desumpsit.

Tuscarum autem urbium nomina haec sunt: Veji, urbs contra Romanos pugnacissima, Volsinii, *Bolsena*, Clusium, *Chiusi*, *Perse-nae* regis domicilium, *Perusia*, *Perugia*. Cor-

tona, Arctium, Falerii, Volaterrae, Velutonia, Rusellae, Tarquinii, unde Tarquinius Priscus Romam regnaturus devenit, Caere, *Cervetere*, Luca, Pisae, Portus Liburnus, Populonia, Telamon, Cosae, Graviscae ab aeris gravitate sic dictae, Centum Cellae, quae nunc dicitur *Civita Vecchia*, et Alsium.

Præter has fuerunt: Nepete, *Nepi*, Sutrium, Fanum Voltumnae; quod nomen accepit a Dea Voltumna: a. bene volendo sic nuncupata, Hortanum; quae ducē postremas nunc dicuntur *Viterbo*, *Horti*. His accedunt Herbanum, quae *Urbs Vetus* appellata est, hodie dicitur *Orvieto*, Senae, Florentia, quae nunc ob aedificiorum splendorem, virorum munditiem, *pulera* nuncupatur, Pistoria, nunc *Pistoja*. Sed ad Umbriam transeamus.

Umbriam, non aspernandam Italici soli regionem, ut suam natalem terram, memorat Propertius IV. El. 1.

*Ut nostris tumefacta superbiat Umbria libris,
Umbria Romani patria Callimachi.*

Umbri autem in Adriatici sinus ora habere Ravennam, quae nunc *antiqua* dicitur ob aedificiorum totiusque urbis vetustatem, Ariminum, Pisaurum, nunc *Pesaro*, Fanum Fortunae, nunc *Fano*, et Senam Gallicam, de qua supra. Longius a mari fuere Caesena, Sarsina; unde ortus est lepidiſſimus comicus Plautus, Urbinum, Sentinum, Aesis, Camerinum, Spoletum, Assisium, Fulginium, nunc *Fuligno*, Hispellum, Tuder, nunc *Todi*

Interamnium, *Terni*, Narnia, Ameria. Ocriculi, Tifernum, Camellaria, Nuceria.

C A P U T VII.

Sabinæ et Latium.

Sabinorum caput fuit Reate, nunc *Rieti*, et ante hanc Cures, unde *Quiritium* nomen Romani desumpserunt. Reliqua oppida celebris sunt. Nursia, Amiternum, Eretum, et Nomentum; de quibus Maro VII:

Post Sabines Latini sequuntur, non totius Italiae solum, sed et universi orbis gens nobilissima. Ipsorum terra *Latium* dicta arctioribus in latitudine finibus includebatur, ab Aniene ac Tiberi ad Circaeum usque promontorium, quod nunc dicitur *Circello*. Sed adjunctis veteri Latii finitimis populis, Aequis nimirum; Hernicis, Volscis, et Ausonibus, novum extitit Latium, cujus finis Liris amnis fuit, quem nunc dicimus *Garigliano*.

Caput Latii fuit Roma, cujus qui fuerit conditor, quod regimen, quae fortuna, qui ritus, quae gloria, fuisse supra actum est. Reliqua Latii oppida haec fuere: Tibur, *Tivoli*, quod a Tiburto Argivo nomen accepisse cecinit Virgilius, Praeneste, *Palestrina*, Gabii, Tusculum, *Frascati*, Aricia, Lanuvium, Alba Longa, quae ut Romae parens habitata est, et Albae parens Lavinium, Laurentum et Ostia a Tiberinis ostiis sortita

nomen. Circa Anienis Tiberisque confluentes
stetere, *Antemnae*, *Collatia*, *Fidenae*, *Ardea*
Rutulorum caput. Nihil his urbibus celebrius
est apud Latinos Auctores.

In Aequis fuere, *Carseoli*, nunc *Arsuli*,
Varia, quae et *Valeria* dicta est, nunc *Vico*
Varo, *Sublaqueum*, *Suliaca*; in Hernicis
Anagnia, *Anagni*, *Alatrium*, *Alatri*, *Vernu-*
lae, *Veroli*, *Ferentinum*; in Volscis *Antium*,
Circaei, *Tarracina*, quae prius *Anxur* dicta
fuit, *Suessa Pomelia*, *Velitrae*, *Velletri*,
Cora, *Privernum*, *Piperno*. *Setia*, *Sezza*,
Norba, *Signia*, *Frusino*, *Fabrateria*, *Falva-*
terra, *Aquinum*, *Casinum*. *Monte Casino*,
Atina, *Arpinum* *Mario* et *Cicerone* suis civi-
bus celebre oppidum, *Sora*, *Fregellae*, *Ponte*
Corvo, et *Interamna*, nunc *Isola*; in Au-
sonibus, sive *Auruncis*. *Cajeta*, *Fundi*, *For-*
miae, quam nunc *Mola* appellant,

CAPUT VIII.

*Picentes , Vestini , Marrucini , Peligni ,
Marsi , Frentani , Samnites , Hirpini .*

Picentium , quorum regio *Picenum* vocabatur , oppida ad litus fuere , *Ancona* , quae fertur Graecorum fuisse colonia , a Syracusanis condita , *Castrum Novum* , *Flaviano* , *Castellum Truentinum* ad Truenti amnis ripas , qui nunc dicitur *Tronto* . In parte regionis a mari remotiores steterunt , *Auximum* , *Osmo* , *Septempeda* , *S. Severino* , *Tollentinum* , *Firmum Picenum* , *Fermo* , *Asculum Picenum* , *Interamnium* , *Teramo* , et *Atria* .

Post *Picentes* aequabantur *Vestini* , ad quos haec pertinebant oppida , *Angulus* , et *Pinna* , *Civitas di Sant' Angelo* , *Civitas di Penna* , *Avia* , sive *Avella* , nunc *Aquila* . *Vestinis* aderant *Marrucini* , quorum praecipuum oppidum *Theate* , *Chieti* . *Marrucinis* ac *Vestinis* finitimi erant *Peligni* , qui olim gaudebant *Corfinio* , quod nunc minime extat , et *Sulmone* , ingeniosi vatis *P. Ovidii Nasonis* patria . *Pelignis* et *Vestinis* iungebantur *Marsi* , quorum fuit *Alba Fucentis* ad *Fucinum lacum* , *Lago di Celano* , et *Marrubium* .

Ultra *Marrucinos* ac *Pelignos* incolebant *Frentani* , inter quos erant , *Ortona* , *Anxa-*

Geographica Italiae Veter. Descrip. 403
 num, *Lanciano*, *Histonium*, *Guasto d' Amone*. Infra *Prentanos* fuere *Samnites*, qui contra Romanos septuaginta duorum annorum bellum sustinuerunt. Eorum regio *Samnium* dicebatur, in quo erant, *Bovianum*, *Bojano*, *Aesernia*, *Isernia*, *Saepinum*, *Allifae*, *Telesia*. *Hirpini* succedebant, quorum facere, *Beneventum*, *Equotaticum*, *Ariano*, *Abellinum*, *Compsa*.

C A P U T IX.

De Campania, Picentinis, Apulia, et Calabria.

Iusta *Samnites* *Hirpinosque* ad mare *Inferum* erat *Campania*, quae vulgo dicitur *Terra di Lavoro*, quaeque *Neapolitani* regni praecipua provincia nunc esse gloriatur. Inter oppida in litore posita recensemus primo *Linternum*, quae inter *Vulturum* et *Cumas* sita urbs fuit, sed a *Genserico Vandalorum* rege a. 445 excisa est. Eo in loco hodie speculatrix adsurgit turris, quae vulgo *Torre di Patria* nuncupatur. Hoc autem *Patriae* nomen ex eo obtinuit, quod *Scipio Africanus Major* post devictum *Annibalem* a *Tribunis plebis* pecuniae ab *Antiocho* acceptae accersitus, ut *Livius* refert XXXVIII. 33 publice commemoratis suis in patriam beneficiis, ultro *Linternum* exul concessit, suoque tumulo haec inscribi verba jussit: In-

GRATA PATRIA NE OSSA QUIDEM MEXA HABENT;
Pono Literarum est lacus cognominis, qui
nunc dicitur *Lago di Patria* contra vero la-
cum est vicus, hodie *Vico di Runtano*, ubi
idem ille Africanus villam habuisse dicitur.

Post Literarum memorandae sunt Cumae,
quae originem habuere a Coma, non incelo-
bri Abolidis urbe. Jam vero apudita, in cum
Cumani in Campaniam appulissent, eodem o-
re tempore colonia adveniret ex Chalcide En-
boeae insulae urbe. Hinc factum est, ut Cu-
mani coloni novae urbi *Cumarum* nomen im-
ponerent, toti vero illi regioni Chalcidenses,
quae propterea *Calcidia* dicebatur. Virg. VI.
17. de Daedalo aerium Cumarum tenuis iter
extenso ait.

*Chalcidicaque levis tandem super adstitit
arce.*

Huic, de qua loquimur, urbi post varias
rerum vicissitudines, quas legere est apud Hi-
stóricos, eadem tandem advenit calamitas,
quae aliis Campaniae litoralibus oppidis, ni-
mirum ut a Saracenis solo aequaretur. Proxi-
mum huic urbi antrum Sibyllae Cumanae fuit,
de quo plurima poetae fabulati sunt.

Sequuntur Bajae, quae ob amenitatem, ob
piscium exquisitissimorum affluentiam, ob ele-
gantem collium positionem, ob aquarum ex-
lidarum fugandis morbis opportunarum co-
piam, plurimos ex Romanis ad sese allicie-
bant. Villarum ibi passim visebantur magni-
fico opere exstructae moles, deliciisque omnia

erant plena, donec cum turpe vitiorum divertorium evasisent, sperni paulatim ac vitari coeperunt; mox accedente aeris graveolentia ex aquarum desidentium vitio, eo tandem doventum est, ut nemo unus eo accederet, et collabentibus paulatim aedificiis, non nisi fama superstes ibidem remanserit.

Nunc de Miseno summae amenitatis promontorio aliquid est dicendum. Huic loci nomen ex Aeneae tubicinis inditum esse more suo fingens canit Virg. VI. et Propertius III, Bt. 17.

Qua jacet et Trojae tubicen Misenus arena,

Et sonat Hercules structa labore via.

In hac Misensensi regione statio quondam Romanae classis fuit valde opportuna, ubi et oppidum Misenum fuit. Haec regio praeterea non caruit Romanis villis omni deliciarum genere affluenter, inter quas non infimum obtinuit locum L. Luculli Asiae domitoris villa, quae in Caesarum patrimonium deinde cessit. De ea Phaedrus M. fab. 5.

Caesar Tiberius cum petens Neapolim

In Misensem villam venisset suam,

Quæ monte vincta posita Luculli manu

Prospectat Siculam et prospicit Tuscum mare.

Age vero nunc Puteolos procedamus, urbem cum porta ad hoc mare valde celebri. Haec autem urbs antea *Dicaearchia* dicebatur; cuius Graecae vocis vim si reputes, intelliges, nihil aliud significare, nisi dicasterium, sive

locum exercendis iudiciis addictum ; ubi scilicet inesset tribunal Dicarchæ , sive summi Iuri dicundo Præfecti. Quando vero hæc urbs nomen immutavit ? Tunc sane , cum sub Annibalicæ expeditionis tempora eo coloniam primum Romani deduxerunt . Hinc profecto patet , cur *Puteolorum* nomen hæc urbs accepit , Solemne utique Romanis fuit , cum in aliquam Graecanicam urbem immigrarent , Graecum illius urbis vocabulum in aliquod Latinum nomen immutare ; in quo Graeci pristini vocabuli notio delitesceret , Quid igitur mirum , si Graeca vox *Dicaearchiae* in *Puteolos* transiverit , cum Romani *Puteal* vocarent Romæ locum , ubi Praetor ius dicebat ? Ea patet vera vocis *Puteolorum* originitio , quam debemus ingeniosissimo viro Nicolao Iguarrae in *Palaestra Neap.* 186. Illud tamen non omitterimus , vulgo hoc *Puteolorum* nomen a puteis deduci , vel ab aquarum , vel aeris putore , qui in tota illa regione sentitur , quæ sulphure , igne terræ sine compresso , et aquis effervescentibus abundat .

Neapolim transeamus , urbem omni aëre felicissimam , ac maximis Dei muneribus completam . Antea *Parthenope* dicebatur , neque id nomen caret fabula . Ajunt enim , Parthenopen unam illarum Sirenium fuisse , quæ prae dolore , quod praetereuntem Ulyssem cum sociis in scopulos cantu pellicere non potuissent , in mare se dejecerunt . Harum alias in alia loca , Parthenopen eo delatam fuisse

perhibent, ubi postea condita urbs fuit, quae et ipsa *Parthenope* est nuncupata. At postea alia sibi adscivit nomina. Nam cum Campani Cumna potiti urbe essent, Cumani Parthenopen confugientes novis hanc urbem aedibus auxerunt. Hinc factum est, ut vetus urbis pars *Palaeopolis*, nova adjecta pars *Neapolis* diceretur.

Huic profecto urbi datum est, ingeniis praestantissimis florere, doctissimis viris frequentari, Romanis Imperatoribus delictum suum ac solatium haberi. Hic enim omnis literarum splendor, omnis Graecorum disciplinarum lux continebatur, ut propterea cum elegantissimis Graeciae totius civitatibus, pene cum ipsis Athenis Neapolis posset certare.

Hanc praecellentem urbem, Italiae ocellum, Graecis literis moribusque instructissimam, dicunt male Romani accepisse tunc temporis, cum Samnitico bello furente ejus cives armis impense Samnitibus studuissent. Foedus itaque cum Neapolitanis ictum est iniquum potius, quam aequum, cum ex iis stipendium navesque Romani exigerent, sinerent tamen, ut suis Neapolitani legibus fruerentur. Sed postea tanta inter se amicitia et concordia Romani ac Neapolitani coaluerunt, ut hanc civitatem ad municipii et coloniae honorem libenter illi deduxerint. Tunc paulatim Graeca evanescere lingua, Graeci mores dilabi coeperunt, et una cum aliis civitatibus haec etiam civitas in Romanorum linguam

moresque immigravit. Sed de Neapoli ejusque vicinia nonnulla alia hic infra (*) simul collecta exhibebimus, ut nihil pene reliquum sit, quod hisce de rebus a nostris adolescentibus jure queat desiderari. Seorsum autem hæc diversis characteribus exprimenda curavimus, ne institutus de Italia sermo tam multiplici rerum varietate oneratus nimium implicaretur.

(*) Neapolim aliqui dicunt in primo sui ortu appellatam esse *Phalarum*, cum ante Trojæ exitium esset a quadam Phalero condita, Alconis filio, qui unus fuit ex Argonautis, Jasonis sociis et primos suos incolas habuisse Græcos homines Athenis profectos. Immutato dehinc nomine, ajunt, hanc urbem nuncupari coepisse *Parthenopen* tunc sane, cum Parthenope regis Pherarum filia cum aliquot Chalcidensibus ex Euboea huc advenit, et mirata urbis situm, incolarum ingenia, loci amenitatem, ac rerum omnium abundantiam hic constitit, multaque adjunxit demicilia, ut non amplius *Phaleri* sed *Parthenopes* urbs diceretur. En quam varia de urbium primordiis memorie prodiderunt Scriptores, dum fabularum decus potius, quam incorrupta rerum gestarum monimenta spectarentur. Illud plane constat, fuisse Neapoli quoddam Parthenopes sepulcrum, ad quod ludi quidam in ejus honorem celebrari consueverunt. Nec vero desunt, qui putent, hoc urbi inditum *Parthenopes* nomen non a Sirene aliqua, non a regia Pheræ filia, desumptum esse, sed ab ipsa aeris clementia, quæ his in locis suspicitur, cum *Parthenopes* vox nihil aliud, nisi beatum clima, significet.

Magnam utique cognationem inter veterem Neapolim atque Athenarum rempublicam viri eruditi co-

Neapoli proximum Herculanæum fuit, ab Hercule sine dubio suam sortitum nomenclaturam. Fas est dicere, non parum potentem atque illustrem hanc fuisse urbem, antequam teterrimis Vesuvii eruptionibus implicaretur. Actis enim nuper quaquaversum cuniculis, et operosis suffocationibus aperta ea urbs tot antiquitatum gazas effudit, ut accolis iuxta ac convenis gregatim huc confluentibus

S

gnoscent: unde conficiunt, hanc urbem fuisse coloniam Athenienſium. Suam vero opinionem ex multis confirmant moribus ac institutis, quæ Neapoli viguerunt, ex Divorum cultu, ex ludis, inter quos celebris fuit illæ lampades ferentium cursus Cereri sacer, ex usu Phratriarum, in quas civitas universa Athenarum instar dividebatur, ex ephebeis, ubi non ludicrae solum sed literariae etiam exercitationes a pueris fiebant, et ex eo præcipue, quod sicut Athenis, ita et Neapoli Archontes et Demarchi publicam gerebant rem. Sed et aliâ quædam, ut Neapolitanis adolescentibus gratificemur, ad quorum præcipue utilitatem hic labor intenditur, raptim percurramus.

Celebris illa via, quæ nunc *di Chiaja* dicitur, ab iis, qui Latine scripserunt, *Plaga Olympiaca* nuncupatur, a ludis fortasse, qui Iovi Olympio ibi celebrabantur. Collis amœnus simul et superbis potentium civium ædibus nunc exornatus, qui dicitur *Pizzo Falcone*, *Echia* est appellatus. Locus, qui vernaculo vocabulo dicitur *Morviglino*, *Mergillinae* nomen a celebri vate Sannazario accepit. Insula nunc regio munita praesidio, vulgo *Castello dell' Ovo*, *Megaritis* Latine dicitur. Veneris Sebethi nunc duo aspersunt rivuli per rectos meatus decurrentes; quorum unus dicitur *Bollo dell' Annunziato*, alter est ipse S. Petri Martyris perennis pu-

ingentem incutiat admirationem. Ex ea tandem cineribus consepulta tantus statuarum veluti populus in lucem prodiit, tot aera ac marmora literis insignita, tot anaglypticae tabulae, tot vasa, tot sculptae gemmae apertum conspexere, ut Herculaneuse Museum pro totius orbis celeberrimo nunc habeatur. Rerum autem omnium ex eadem vena erutarum nihil est, cui eruditi oculi magia affi-

teus. Fluvium vero, qui hodie *Sebethus* dicitur, Arcorum, qui aquas legitur diriguntque, aperto per camporum late patentium planitiem alveo, Petro De Tolido Caroli V. vices strenue gerente, e stagnis Acerrarum et Nolae sedulo efformavit, et huc usque perduxit. Luculli Neapolitana villa ibi fuisse fertur, ubi nunc conspicitur *Dognannae* praetorium. Insulam, quae *Nisita* nuncupatur, Latino vocabulo de Graecia petito *Nesidem* pronuntiarunt. Scopulus purgandis exoticis navibus additus *Limon* appellatus est, hodie *lo Spurgatojo*, seu *Lazaretto*, ille alter scopulus in *Gajola*, *Euptene* nomine donatus est. *Pausilypi* vox; quae a *naus*, quiesco, et *λύπη*, moeror, descendit, quaecumque olim Vedii Pollionis villam significabat in eo loco existentem, ubi hodie dicitur *Mare Otiano*, praeterea totum complexa est montem, quem nunc appellant *Posilipo*. Collis inter Neapolim et Puteolos adsurgens, quem modo dicimus la *Zolfatara* vel *Alumera*, Hellenica nomenclatura *Leucogaëus* appellatus est. Collem, quem plebs *Capo di Chino* vocat, detorta leviter nomenclatione, nostrates scriptores Latine scribentes *Capus Clivi* nuncparunt. Pagus, nunc *S. Giovanni a Teduccio*, *Terducii*, ille alter, nimirum *Pietra bianca*. *Leucopetrae*, et ille, scilicet *Resina*, *Resinae* nomine significantur. Verum haec haecatenus, ne copia pariat satietatem.

Geographica Italiae Veter. Descrip. 411
xi haereant , quam tot illae picturae eleganti-
ssimae , olim in ado parietum testorio ex-
pressae , quae nunc Herculanense exornant
Praetorium .

Non longe ab Herculano in ipsis Vesuvii
radicibus aliud erat amenum oppidum *Pompeji*
huncupatum ; montis ignivomi vicinitas
idem ipsi , ac ceteris , intulit infortunium .
Pompejos autem in eo fuisse loco fertur , qui
nunc dicitur *Scafati* . Sequuntur *Stabiae* , quae
nunc *Castello a mare* appellantur . Inde *Sur-*
rentum , in cuius promontorio sedem aliqui
dicunt habuisse Sirenes , licet alibi alii eas
constituerint . Monstra autem fabulantur Sire-
nes fuisse , quae superiore corporis parte foeminas ,
inferiore vero piscis , aut gallinae ,
aut passeris figuram exhiberent .

His expeditis , loca Campaniae mediterranea
percurramus . Primo occurrit Capua , urbs
olim amplissima , et aedificiorum magnificen-
tia , amplitudine semitarum , ornatissima . Ad
Tiphathorum montium radices en urbs assut-
gebat , in eo utique loco , ubi hodie pagus
est , qui *S. Maria* nuncupatur . Nomen accep-
sisse carit Virgil. x. 145. a Capy Trojano et
Aeneae itinerum socio .

Et *Capys* , hinc nomen Campaniae ducitur urbi .
Sed Livius aliter de Capuae nomine scrip-
sit IV. 37. *Vulturnum Etruscorum* , quae
nunc Capua est , ab Samnitibus captam ; Ca-
puamque ab duce eorum Capye , (vel quod
propius vero est) a campestri agro appellatam .

Capuae potentiam testatur Cicero contra *Nullam* : *Majores nostri tres solum urbes in terris omnibus, Carthaginem, Corinthum, Capuam, statuerunt posse imperii gravitatem ac inomen sustinere.* De Campanorum vero superbia et luxu multa prodit Livius in pluribus locis libri *xxii*, ubi inter cetera narrat, quomodo nimia bona ac voluptates immodicae Annibalis exercitum perdiderunt, quem nulla mali vis vicerat.

In eadem Campania recensentur, *Stessa Aurunca, Venafrum olei praestantissimi ferax, Casilinum, ubi nunc est nova Capua ad amnem Volturnum, Teanum Sidicinum, Calatia, quae nunc dicitur Cajazzo, Gaes, nunc Calvi, Atella, Aversa, Acerrae, Nola, Nuceria.*

Sequuntur Picentes, sive Picentini, qui Tyrrheni maris oram incoluere a Surrento, sive potius a Minervae promontorio ad Silam usque flumen, quod nostro aevo dicitur *Sila*. Ab Occidente habuerunt Campanos, Lucanos ab Oriente, et ad Boream Hirpinos. Ipsorum caput fuit Salernum, juxta Frentanos, Samnites, et Hirpinos fuere Apuli, quorum regio *Apulia* est nuncupata. In tres partes divisa Apulia fuit, quarum una *Daunia* dicta est, nunc *Puglia* et *Capitanata* nuncupatur, altera *Pecetiae* nomen habuit, nunc *Terra di Bari* et *Puglia* dicitur, tertia dicta est *Messapia*, nunc *Terra di Otranto*. Sed Messapia post-

Geographica Italiae Veter. Descrip. 413
modo ad Calabriam pertinuit, de qua mox
sermo erit, sicut altera Calabriae dimidia
pars, Tarentino sinui contermina, Salenti-
norum regio fuit in ipsa Italici cruris extre-
mo lato incolentium.

Oppida in Apulia fuerunt clara, Teanum
Apulum, Gerion, nunc *Tragonara*, Sipon-
tum, Luceria, Aequulanum, *Troja*, Arpi,
cujus ruinae ad oppidum, quod nostri *Foggia*
vocant, Asculum Apulum, Venusia, vel *Ve-*
nusium, Horatio Lyricorum principe alumno
insignis, Acherontia, *Acereza*, Canusium,
de quo Horat. I, Sat. 5.

*Nam Canusi lapidosus, aquae non-ditior urna,
Qui locus a forti Diomede est conditus olim.*
Fuerunt etiam Cannae, de quibus plurimus
est sermo in veterum libris ob cladem Roma-
no exercitui a Poenis illatam, Salapia, Ru-
bi, Betuntum, Barium, Egnatia, nunc *Tor-*
re d' Anaxo.

In Calabria Brundisium fuit in ora boreali
Adriatici maris, portu et trajectu in Grae-
ciam clara urbs. Hydruntum item fuit, nunc
Otranto, Castrum Minervae, *Castro*, Calli-
polis, et omnium clarissima Tarentum, quod
Lacedaemonium vocat Horat. III. c. 5., quia
a Spartanis fuerat amplificatum. Non me-
diocrem fuisse Tarentinorum potentiam, ex
eo intelligitur, quod cum Romanis non mi-
nus, quam per decem annos, bellum gerere
non dubitarunt; in quo bello cum viribus
sese impares ipsi cognovissent, Pyrrhi Epiro-

tarum regis auxilium implorarunt. Ter Pyrrhus, ut Tarentinis saveret, cum Romanis conflixisse fertur: ipso tamen victo tandem, ac sexto postquam venerat anno ex Italia turpiter expulso, Tarentina vis concidit, et an. V. 481. in Romani populi ditionem Tarentini venerunt.

In eadem Calabria fuerunt, Neritum, *Narzo*, Aletium, *Lecce*, et prope hoc Rudiae, oppidum ex eo nobile, quod Ennium poetam ediderit, cujus tamen scripta ad nostram aetatem non pervenerunt.

C A P U T X.

De Lucanis, Bruttis, et Magna Graecia.

Post Apulos, Hirpinos, et Pitentinos, ad utrumque mare fuerunt Lucani, inter quos fuit Paestum, quae urbs hoc accepit nomen, cum locum Romanas inter colonias obtinuit. Antea enim appellata est *Posidonia*, i. e. Neptunia; et sane in Paestanorum nummis videtur Neptunus. Verum quid est, quod aliquando in nummis hujus populi legitur *Pēstavis*? Hoc ex eo profectum est, quod antiquitus ea urbs *Pistubium* dicebatur. Ut enim ex voce *Samnium* sit *Samnis*, ita et *Pistavis* a *Pistavio* proficisci dicendum est. At enim hi nummi, in quibus legitur *Pistavis*, ad ur-

hæc referri possent, quæ alia a Paesto sit. Minime quidem; et de hoc ita sunt persuasi eruditissimi viri, ut nullum ea de re relinquunt dubitandi locum.

In eodem Lucaniae litore est Velia, quæ nunc dicitur *Pisciotta*, Buxentum, nunc *Policastro*, Metapontum, *Torre di mare*, *Heraclæa* autem *Siris* appellata, hodie *Policoro*, ubi celebres illæ geminae inventæ sunt æreæ tabulae, quas Mazochius doctissimis commentariis illustravit. Hæc est illa urbs, quam laudat Cicero in orat. pro Archia; quod ex eo moneo, quod plures tunc ejusdem nominis urbes fuerint.

Sequitur Sybaris, quæ postea *Thurium* est appellata. Utrumque vocabulum non origine sed dialecto differte felicissime ostendit Mazochius in Tabb. Heracl. 517. Sybaris enim descendit a radice Hebraica שׁוֹר *Shor*, quæ bovem significat: ex ejus plurali *Shevarim*, *hoves*, mutato V consono in B, ut sæpe fit, fluere vocem *Sybaris*, nemo non videt. Jam vero quod Hebraei *Shor*; id Phoenices *Thor* efferebant; itaque ex Phoenicio *Thor* recte *Thurii* vocem repetes, sicut ex eadem Phoenicia voce jure licet dicere Latinos *taurum* deduxisse. Hinc simul intelligis; cur Sybaritani et Thurii bovem pariter in nummis expresse- rint, qui hos nonnisi agrorum ubertatem designabat; neque porro mireris, si Romani eam urbem *Copiam*, vel *Copias*, appellarent. Hæc ex Mazochio in Tabb. Her. mutuati sumus.

De potentia hujus urbis inquit Strabo, cuius Græca verba sic Latino effieruntur: *Tanta prosperitate urbs (Sybaris nempe) excellit, ut quatuor gentibus finitimis imperaverit (Græcis nimirum Italiensibus, Brutiis, Lucanis, Messapiis) urbes vero XXX. dicto audientes habuerit, ac trecenta hominum millia adversus Crotoniatas eduxerit, urbs vero ipsa Crathi amni imposita ambitu stadiorum quinquaginta circummiserit. Longius a mari erant, Potentia, et Grumentum, nunc Clarononte.*

Post Lucandos extremum Haliae angulum, ad fretum usque Siculum, tenuere Bruttii. Eorum oppida in litore fuerunt, Cerilli, Cytella, Clamptia, Amantea, Tempa, cujus situs fuit prope speculatricem maritimam turrim, cui vulgare nomen *Torre Loppa*, Terina, Nocera, Lametia, S. Eufemia, Scyllaeum in cervice Scyllae scopuli exurgens, Spiglio, Rhegium, Locri cognomine *Eptaphyrii*, Gieraci, Caulonia, *Castel Vetere*, Croto, urbs perampla ac valde potens, et Pythagorica schola, unde tot doctissimi viri prodiverunt, perillustris, Petelia, Policastro, Ruscianum, Rossano, Conselliae, Pandòsis, *Castel Franco*, Hippon, quae urbs a Romanis postea *Fibo Valentia* dicta fuit, nunc *Monte Leone*.

De hujus urbis nominibus praestat addiscere ea, quae magnus ille antiquarum rerum investigator Mazochius in *Tabb. Her.* docet. Ipse igitur existimat, hanc urbem a primis

ais Phoenicii generis conditoribus *Uthbonem* vel *Vibbonem* fuisse nominatam, ea sane de causa, quod in aequeorei sui sinus recessu fuerat aedificata, cum *Νῆβυ*, *Ubbo*, apud Syres sinum significet, illud etiam putat, Graecos, detorta paullum dictione, quò non ea suae linguae proprium videretur, *Hipponem* fecisse; at Italos semper antiquo vocabulo *Uthbonem* aut *Vibbonem* appellavisse, ex eo ait constare, quod Romani deducta in eam urbem colonia anno ab V. C. DLXI. non aliter, quam *Vibonem Valentiam* vocari iusserunt. At unde novum illud *Valentiae* vocabulum devenit, nisi ex ipso *Ραυς* nomine, quod *robur* significat?

De Magna autem Graecia illud minime hic est praetermittendum, eam modo ampliores, modo contractiones habuisse fines. Ajunt enim, ipsam olim totum pene Neapolitanum regnum, sed ultimis Romanae reipublicae temporibus solum illam comprehendisse terram, quae simulbus Tarentino, Scylaceo, ac Locronsi interspiciatur, cum ceterae citeriores terrae paulatim ditioni Romanorum subjectae fuissent. Non vero a finium amplitudine Magnae Graeciae nomen devenit? Minime quidem; sed ab institutis ac disciplinis Pythagorae, summi philosophi, qui in ea maritima ora edocuerat.

Indignatur Mazochius de Magna Graecia loquens, quod ii, qui juris historiae epitomas ultimi protulerunt, Legum XII. Tabularum

historiam ita passim vulgaverint, quasi tres-
viri ad leges petendas creati in Graeciam il-
lam ulteriorem ac transmarinam missi a Roma-
nis fuerint, neglecta interim citeriore nostra
Graecia, ex qua ipse Plato plura in suam
republicam derivaverat, in qua viri doctis-
simi floruerant, in qua docuerat Pythagoras,
leges sapientissimas fecerant, Locris Zalen-
cus, apud Thurinos ac Rheginos Charondas.
Nos igitur a tanto magistro edocti, et debi-
tum Magnae Graeciae honorem asserentes di-
cimus, Legatos Romanos ad colligendas le-
ges missos, cum Brundisium se contulissent,
ut ex eo portu in Graeciam solverent, in
vicinas Magnae Graeciae civitates divertisse,
earumque auscultasse doctores, legesque di-
dictisse.

En Italiae veteris descriptio, quam si ado-
lescentes Itali considerent, ut praecipuam Ca-
tholicae Fidei sedem, ut regionem, locorum
salubritate, caeli temperie, frugum, vitium,
olearum fertilitate, pecudum fecunditate, ma-
xime praeditam, iis profecto haud deerit cau-
sa, cur Deo O. M. gratias agent singulares,
quod ibidem potius, quam alibi eos consti-
tuerit. Sin vero eam spectabunt, ut paren-
tam virorum armis vel literis summorum, non
poterant non majorum suorum industriam ac
laborem imitari.

C A P U T XI.

De Fluviiis ac Montibus Italiae.

Italiae fluviorum princeps est Padus, vulgo *Pò*, nulli ambiguum claritate inferior. Dicitur est etiam *Eridanus*, ac Phaeontis, qui, ut fabulata est antiquitas, patris, nempe Solis, cursum regere ambivit, supplicio illustratus est. E Vesuli gremio, celsissimi inter Alpium juga montis, hic amnis præfluens plura alia fluminis per septem ostia in mare Adriaticum desert.

Praeter hoc flumen alia bene multa ex Alpibus oriuntur, inter quae nobiliora sunt, *Duri*, nunc *Dora*, *Sessites*, *Sessia*, *Ticinus*, *Tesino*, *Addua*, *Ollus*, *Mincius*, *Athesis*. Quaedam alia Apenninus fundit, *Tanarum*, *Trebia*, *Rhenus Bononiensem*, *Arnum Florentiam ac Pisas perfluentem*, *Tiberim*, qui Romam interluit, et antea ab albo aquae colore *Albula* dicebatur, *Clanum*, *Chiana*, *Narem*, *Nera*, *Anienem*, *Teveronem*.

Inter Latium et Campaniam est *Liris*, *Garigliano*, in Campania *Vulturnus*, inter Picentinos et Lucanos *Silarus*, apud Thurios *Sybaris*, inter Locros et Scylacium *Locanus*, Alex inter agrum Locrensem et Rhegium, inter Crotonem et Locros *Sagra* ex eo memorabilis, quod apud ipsum centum triginta

millia Crotoniatarum a decem Locrensi-
millibus, collatis signis, devicti sunt. Siris,
Sinno, et Aciris, *Agri*. apud Heracleam. In
Apulia celebris est *Aufidas*, juxta Picenum
Aternus, *Pescara*, in Gallis Senonibus Me-
taurus. Ab aliis memorandis brevitati con-
sultantes abstinemus.

Montes autem Italiae sunt primo Alpes,
de quibus satis supra actum est. Praeter has
est Apenninus, mons amplissimus, qui Alpi-
bus ad Vada Sabatia connexus perpetuis jugis
ad Siculum usque fretum procurrrens totam
fere Italiam quasi mediam dividit. Prope
Suessam Massicus mons conspicitur, inter Ba-
jas et Puteolos. Gaurus, supra Capuam. Tifata,
ultra Neapolim, Vesuvius ignium, emissione ac
Plinii interitus clarus, in Apulia Garganus,
qui nunc *Monte di S. Angelo* nuncupatur.

C A P U T XII.

*De praecipuis Italiae incolis, ac de insulis
Italiae adjacentibus*

Quo tempore inceperint homines terram
Italiam habitare, parum comperta res est ;
illud tamen constat, praeter alios ex Asia
huc usque progressos, Phoenices praecipue
in haec loca advenisse, gentem tunc tem-
poris commercii avidam, et navigationis peri-
tissimam. Graecorum postea discordia praeser-
tim, quae in eorum regionibus mirum in mo-
dum saeviebat, suas saepe induxit sedes re-
linquere, inque Italiam solum immigrare. Ro-
mani demum ditioris cupidissimi suis Italiam
colonis complevere. Haec de praecipuis Ita-
liae veteris cultoribus satis sint: nunc ad in-
sulas transeamus.

Sicilia primum occurrit omnes Interni ma-
ris insulas claritate ac magnitudine antecellens.
Ea caeli clementia ac soli libertas in ipsa fuit,
ut Remorum hominum, ac nunc Romanae
plebis vocaretur. De ejus laudibus plura elo-
quitur Cicero initio act. III. contra Verrem ;
ubi item Siculorum fidem, in Romanos be-
nevolentiam, humanitatem, diligentiam, sum-
mum in publicis privisque rebus laborem
collaudat. Trinacria etiam, ac Taquetra dicta
est, cum tribus promontoriis in diversa prae-

currens Graecae literae imaginem referret , quae Δελα dicitur. *Pachynum* vocabatur promontorium , quod Graeciam spectabat , quod nunc vocant *Capo Passaro* , *Libyaeum* alterum dictum fuit , quod Africam aspiciebat , *Petorum* , quod in Italiam vergens freto aluitur .

Urbes in Sicilia olim clariae fuerunt , Messana , Taorminum , Taormina , Catana , Camarina , Agrigentum , Gergenti , ubi Phalaris novorum suppliciorum inventor suam exercuit tyrannidem , Selinus , Lilybaeum , Marsalia , Drepanum , Trapani , Panormus , Solantum , Solanto , Himeri , Cephaledis , Cefala , Tyndaris , Mylae , Milazzo . Sed ante omnes celebres fuerunt Syracusae . Supra passuum viginti milia ambitus extendebatur hujus urbis , quae quatuor magnis partibus , sive potius urbibus , constabat , quarum nomina haec sunt , Neapolis , Achrades , Tyche , et Insula , quae *Ortygia* vocabatur .

In hora orientali Neetinae Vallis , ubi fons *Arethusa* , de quo Ecl. X. et alibi mentionem facit Virgilius , exurgebat ea pulcherrima ac potentissima urbs inter Catinam et Pachynum promontoria . Multos magnos gentis viros , in his Archimedem , summum illum Mathematicum , qui , cum patria a Romanis , duce Marcello , acriter obsideretur , ad eam adjuvandam omnes ingenii vires exprompsit , ut narrat Livius XXIV. 34. Genuit etiam Theocritum , qui Bucolica carmina Dorica lingua

Geographica Italiae Veter. Descrip. 423
scripsit; unde Bucolicos versus *Syracosios* ap-
pellat ejus imitator *Virgilius Ecl. VI*:

Post Siciliam memoratu digna est Sardinia,
fertilis atque insula, sed æris parum salu-
bris. Urbem claram habuit Calarim, nunc
Cagliari. Post Sardiniam Corsicae mentionem
facimus, quae primum dicta est *Terapna*, mox
Cyrnus, a Cyrno, qui ibi regnavit, Hercu-
lis, ut ajunt, filio. Quamplurimae aliae mi-
nores insulae sunt, inter quas praecipuum ha-
bent locum, in Adriatico mari quinque Apu-
liae adjacentes, quae *Diomedae* appellaban-
tur, nomen consecutae a Diomede, qui fuit
unus ex Graecis ducibus ad Trojanum bellum
profectis; quo confecto bello, domum reverti
noluit, sed in Apuliam digressus a Danno fi-
liam uxorem accepit et regni partem, ibique
Arpos condidit. In Inhero mari fuerunt, Ina-
rime *Ischia*, quae videtur antiquitus ignes
Vestivii more effudisse; Prochyta, quam no-
men a *proχητα*; *profundo*, sumptisae autumant,
quae Inarimes, sive Aenariae, vicinae insulae,
montem terrae motu concussam hanc insulam
fudisse narrent. His addendae sunt Capreae,
quae quibusdam Romanis imperatoribus late-
bras quaerentibus hospitium minus honestum
praebuerunt.

XXXIV. DE ROMANO CAPITOLIO.

Urbis Romae praecipua pars fuit Capitolium, templum nempe Jovi dedicatum, in quo excitando exornandoque nulli unquam pepercisse impensae, eoque semper Romanos contulisse curam constat, ut celeberrimum ipsum in terris maximeque conspicuum redderetur. Ad id non mediocri ipsis erant incitamento quamplurimae ex hostibus relatae victoriae, quae illius Numinis praesertim patrocinio tribuebantur, tamque ingens armis parva imperii magnitudo. Huc accedit, quod cum frequentes Romani cives in Graeciam trajicerent, iisque ante oculos obversasset Jovis Olimpici templum mira structura elaboratum, multique affluens divitiis, cumque nulla in re vellent Graecis cedere, ne in honoribus, quidem, emulando Jovem suum, ejusque templum locupletando, decorum se ab illis vinci existimarent. De hoc tantae celebritatis templo nonnulla hic raptim expedire juvabit.

Hoc sane templum a capite humano Capitolii nomen accepisse ferunt, quod integra facie, Tarquinio Superbo rege, sperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse; quae visa species laud per ambages arcem eam im-

perii caputque rerum fore portendebat, ut inquit Livius l. 55. Dictator Furius Camillus in vehementi illa oratione ad populum Veios meditantem, eodem historiographo V. 54. referente, inquit: *Hic Capitolium est, ubi quondam capite humano invenes responsum est* (a vatibus scilicet, quique in urbe erant, quique ad eam consultandam rem ex Etruria acciti fuerant, ut Livius l. 55. nergat) eo loco caput rerum summamque impetii fore. Ast alii longe a vero distedens id prodigium putant, eaque omnia conficta esse ad nobilitatem gentis propagandam, inquamque nominis veram suam causam, quod Capitolium caput esset ac summus vertex civitatis.

Ast saepe *Capitolii* vox totum illum denotat montem, ubi templum, de quo loquimur, fuerat edificatum, qui dicitur etiam *Capitolinus*. Antiquitus autem ille mons *Saturnius* nominabatur ob Saturniam urbem ibi a Iano conditam ad memoriam, ubi perhibent; servandam scilicet cum Saturno societatis. Sane Virgilius VIII. *Æn.* 355. Evandrum inducit raderem ejus oppidi Trojano hospiti commonstrantem. *Tarpejus* idem ille mons dictus est, nomenque accepit vel a Sp. Tarpejo Arcis praefecto, vel a Tarpeja Spurij filia, quam, regnante Romulo, corrupti auro Tatius, patriaeque immemorem eo induxit, ut Sabinos armatos inferentesque bellum ob iram raptarum virginum in Arcem acciperet.

XXXIV. DE ROMANO CAPITOLIO.

Urbis Romae praecipua pars fuit Capitolium, templum nempe Jovi dedicatum, in quo excitando exornandoque nulli unquam pepercisse impensae, eoque semper Romanos contulisse curam constat, ut celeberrimum ipsum in terris maximeque conspicuum redderetur. Ad id non mediocri ipsis erant incitamento quamplurimae ex hostibus relatae victoriae, quae illius Numinis praesertim patrocinio tribuebantur, tamque ingens armis parva imperii magnitudo. Huc accedit, quod cum frequentes Romani cives in Graeciam trajicerent, iisque ante oculos obversaretur Jovis Olimpici templum mira structura elaboratum, multisque affluens divitiis, cumque nulla in re vellent Graecis cedere, ne in honoribus, quidem, contulendo Jovem suum, ejusque templum locupletando, decorum se ab illis vinci existimarent. De hoc tantae celebritatis templo nonnulla hic raptim expedire juvabit.

Hoc sane templum a capite humano *Capitolii* nomen accepisse ferunt, quod integra facie, Tarquinio Superbo rege, sperientibus fundamenta templi dicitur apparuisse; quae visa species laud per ambages arcem eam im-

perii caputque rerum fore portendebat, ut inquit Livius l. 55. Dictator Furius Camillus in vehementi illa oratione ad populum Veios meditantem, eodem historiographo V. 54. referente, inquit: *Hic Capitolium est, ubi quondam capite humano invento responsum est* (a vatibus scilicet, quique in urbe erant, quique ad eam consultandam rem ex Etruria acciti fuerant, ut Livius l. 55. narrat) *eo loco caput rerum summamque imperii fore*. Ast alii longe a vero distedens id prodigium putant, eaque omnia conficta esse ad stabilitatem gentis propagandam, unamque nominis veram suam causam, quod Capitolium caput esset ac summus vertex civitatis.

Ast saepe Capitolii vox totum illum donotat montem, ubi templum, de quo loquimur, fuerat aedificatum, qui dicitur etiam *Capitolinus*. Antiquitus autem ille mons *Saturnius* nominabatur ob Saturniam urbem ibi a Iano conditam ad memoriam, ulli perhibant, servandam aene cum Saturno societatis. Sane Virgilius VIII. *Aen.* 355. Evandrum inducit rudera ejus oppidi Trojano hospiti commonstrantem. *Terpejus* idem ille mons dictus est, nomenque accepit vel a Sp. Tarpejo Arcis praefecto, vel a Tarpeja Spurij filia, quam, regnante Romulo, corrupto auxilio Tatius, patriaeque immemorem eo induxit, ut Sabinos armatos inferentesque bellum ob iram raptarum virginum in arcem acciperet.

Non male se res habebit, si mons Tarpejus, vel Tarpeja rupes, a saxo Tarpejo distinguatur. Hoc enim saxum pars ejus montis prærupta et infans fuit, ex qua quibusdam obstricti noxis præcipites agebantur; quod poenæ genus vel apud primos mortalium Hebræos fuerat unitatum. Ex hoc more quidam existimant dictos esse *barathrones*, homines nempe perditissimos, dignosque p. ut in *barathronum* dejerrentur. Sed sæpe apud auctores *Saxum* simpliciter dicitur; *Tarpeja* reticetur, ut apud Horat. l. Sat. 6. *Tunc Syri & Damus, aut Dionysi phrygi, quales Deficere, & saxo viatis, aut trudere Caduce?*

Quoties *Capitolii* mentio incidit, Livius urbem et *Capitolium* reparatione nominat; ut in oratione, quam apud populum Valerius Poplicola habuit, cum in suspicionem affluenti regi venisset ex eo, quod in summa *Velia* ædificaret. Ego, inquit, *si in ipsa arce Capitolique habitarem, metui me credendum posse a civibus meis?* Item in illa *Parri Camilli* per nos prius memorata oratione Livius *Arce Capitolio* distinguit? Cum victoribus *Gallis*, capta urbe tota, *Capitolium* tamen atque urbem Diique et homines *Romani* tenuerint, victoribus *Romanis*, recuperata urbe, *Arx* quoque et *Capitolium* deseretur?

Id autem ex eo factum est, quod præter templum *Capitolii* *Jovi* dedicatum in eodem illo monte munita valde assurgebat arx, in qua ut pote summo populi *Romani* propugnaculo

turres murique pinnis instructi conspiciebantur. Harum sane turrium meminit Tullius III. in Catil. Nam profecto memoria tenetis, Cotta et Torquato consulibus, complures in Capitolio turres de caelo esse percussas.

Saepe Capitolium ea montis pars appellabatur, quae ad Aquilonem planior magisque porrectis spatiis erat praedita, et Quirinalam versus extra ipsa arcis moenia protendebatur. Itaque triplici modo sumitur vox Capitolii; saepe enim ipsum Jovis templum significat, saepe totum denotat montem, saepe etiam dimidiam ejus partem, ubi lata viscebatur planities, in qua et delectus militum et comitia haberi solebant, et alia magni momenti negotia gerebantur.

Sed praeter Jovis templum et arcem praesidiariis militibus instructam, et jam memoratam planitiem, erant alia delubra et sacella, erant aedituorum ac sacrificulorum et aliorum quoque civium in Capitolino monte domicilia. His expeditis, ad conditores Capitolini Templi transeamus.

Tarquinius Priscus, Sabino urgente bello, primus vovisse fertur Jovi templum, si prospere sibi res cessissent. Confecto feliciter bello, arcem ad construendam aedem parare incepit, jam praesagiente ejus animo futuram omnium loci amplitudinem. Cum vero ipse esset pluribus aliis simul intentus operibus, quae narrat Livius I. 38., hoc templi opus non multum protessit. Secutus est Servius

Tullius, qui inceptam a Tarquinio aedificationem negligens proceres Latinorum perpulit, ut Romae sanctum populi Latini cum populo Romano Dianae facerent, per quod clarum fieret, caput rerum Romanam esse, de quo toties certatum fuerat.

Tarquinio inde superbo contigit, ut Jovis templum in monte Tarpejo erigeret, et ut monumentum regni sui nominisque relinqueret. Pulcrum sibi videbatur, Tarquinius reges ambros, patrum vocasse, perfecisse ritum. Praeter Pomertinas manubias multarumque pecuniarum publicas vias in templi aedificationem impendit, neque solum operis ex Romana plebe usus est, sed fabris etiam ex Etruria accitis, ut mature ad culmen opus perduceretur. Verum citius ipse regno exiit, quam templum penitus absolveretur, et sollemnis dedicatio fieret, quae libertati seculari reservata est. Primo ab exactis regibus anno, si Livio credimus, dedicavit M. Horatius Pulvillus. Sed dicamus aliquid de ipsius Templi structura.

Initio non valde ornatum pro conditione temporum Templum Capitolinum extitisse creditur, sed postea, plurimis paullatim accedentibus ornamentis, tale prorsus evasit, ut urbe, terrarum principe, magnitudine sua et ornatu copia dignissimum ubique terrarum celebraretur. Dicitur, singula Templi latera ducentorum fere fuisse pedum, ita tamen, ut ejus latitudo longitudinem vix pedibus quin-

denis vinceret . Ejus frons ad meridiem spectabat , triplici cincta columnarum ordine , ab aliis lateribus duplex excurrerebat columnarum ordo . Inter eas sequiore aeo locum quasdam habuisse perhibent , quas Sulla Athenis ex Olympii Jovis aede advexerat .

In Templo tres constat fuisse cellas ; quas a celando dictas aliqui voluerunt . In media Jupiter colebatur cella , in dextera Pallas , Juno in sinistra , eaeque cellae interdum *aedes* a Scriptoribus appellantur , ut ab Ovidio IV. de Ponto :

*Me quoque secreto grates sibi magnus agentem
Audiret , media qui sedet aede Deus .*

Hujusmodi cellae *templorum* item nomine vocatae sunt . Livius VII. de clavo quotannis in pariete pangendo ad annorum numerum indicandum dixit : *Fixus fuit dextero lateri aedis Jovis Opt. Max. ea parte . qua Minervae templum est .* Nominatas etiam *delubra* eas cellas novimus .

Alia fuerunt in Capitolio *sacella* , quae non tam architecturae ratio , aut concinnitas , quam necessitas in ipso incluxit . Ut enim libera a ceteris religionibus area esset tota Jovis , templique ejus , quod ibi erat inaedificandum , exaugurare *sacella*que Tarquinius Superbus statuit , cumque omnium *sacellorum* exaugurationes admitterent aves , in Termini fano non addixere ; quod omnes Termini haud esse motam sedem , in ostabilia ac firma omnia portendebat . Hinc factum est , ut in delubri

Tullius, qui inceptam a Tarquinio aedificationem negligens proceres Latinorum perpulit, ut Romae tantum populi Latini cum populo Romano Dianae facerent, per quod clarum fieret, caput rerum Romanam esse, de quo toties certatum fuerat.

Tarquinio inde superbo contigit, ut Jovis templum in monte Tarpejo erigeret, et ut monumentum regni sui nominisque relinqueret. Patrum sibi videbatur, Tarquinius reges ambos, patrum vocasse, perficere filium. Praeter Pomptinas manubias multam aliam pecuniae publicae vim in templi aedificationem impendit, neque solum operis ex Romana plebe usus est, sed fabris etiam ex Etruria accitis, ut mature ad culmen opus perveniret. Verum citius ipse regno exiit, quam templum penitus absolveretur, et sollemnis dedicatio fieret, quae libertati seculari reservata est. Primo ab exactis regibus anno, si Livio credimus, dedicavit M. Horatius Pulvillus. Sed dicamus aliquid de ipsius Templi structura.

Initio non valde ornatum pro conditione temporum Templum Capitolinum existisse creditur, sed postea, plurimis paullatim accedentibus ornamentis, tale prorsus evasit, ut urbe, terrarum principe, magnitudine sua et ornatuum copia dignissimum ubique terrarum celebraretur. Dicitur, singula Templi latera ducentorum fere fuisse pedum, ita tamen, ut ejus latitudo longitudinem vix pedibus quin-

deus vinceret , Ejus frons ad meridiem spectabat , triplici cincta columnarum ordine , ab aliis lateribus duplex excurrerebatur columnarum ordo . Inter eas sequiore aevo locum quasdam habuisse perhibent , quas Sulla Athenis ex Olympii Jovis aede advexerat .

In Templo tres constat fuisse cellas ; quas a celando dictas aliqui voluerunt , In media Jupiter colebatur cella , in dextera Pallas , Juno in sinistra , eaeque cellae interdum *aedes* a Scriptoribus appellantur , ut ab Ovidio IV. de Ponto :

*Me quoque secreto grates sibi magnus agentem
Audiret , media qui sedet aede Deus .*

Hujusmodi cellae templorum item nomine vocatae sunt . Livius VII. de clavo quotannis in pariete pangendo ad annorum numerum indicandum dixit : *Fixus fuit dextero lateri aedis Jovis Opt. Max. ea parte. qua Minervae templum est .* Nominatas etiam *delubra* eas cellas novimus .

Alia fuerunt in Capitolio sacella , quae non tam architecturae ratio , aut concinbitas , quam necessitas in ipso incluserat . Ut enim libera a ceteris religionibus area esset tota Jovis , templique ejus , quod ibi erat inaedificandum , exaugurare sua sacellaque Tarquinius Superbus statuit , cumque omnium sacellorum exaugurationes admitterent aves , in Termini fano non addixere ; quod omnes Termini haud esse motam sedem , in ostabilia ac firma omnia portendebat . Hinc factum est , ut in delubri

vestibulo Terminī aedicula intacta remanserit .
Quin imo cautum est , ut Termino nonnisi
sub Divo sacrificaretur , ut testatur Ovidius in
Fastis :

*Nunc quoque se supra ne quid nisi sidera cernat,
Exiguū templi tecta foramen habent :*

Juvenlatis etiam aedicula , avibus minime ad-
dicentibus , in suo remansit loco , intra ambi-
tum scilicet cellae , quae Minervae fuit posita .
Nunc nonnulla percurramus de Divorum si-
mulacris , quae in Capitolio honorifice serva-
bantur .

Illorum Numinum simulacra primis quidem
temporibus fictilia fuisse comperta res est , imo
etiam minio oblini consuevisse . Unde *Minia-*
num existimant dictum esse Jovem , de quo
Cicero IX. 16. ad Fam. *Volo enim* , inquit ,
videre animum , qui mihi audeat ista , quae
scribis , opponere , aut etiam polypum Miniani
Jovis similem . Inde ortum esse quidam cre-
dunt morem *Jovem lapidem* jurandi , aut quia
argilla cocta lapis evadit , aut quia Jupiter ex
argilla confectus rudioribus quibusdam colore
figulinae deceptis credebatur lapideus .

Cum autem Romanae crevissent opes , ex
ebore , quod tunc temporis pretio magno sta-
bat , Jovis statua confecta est . Trajanus e so-
lido primum auro Jovem , Minervam , et Ju-
nonem videtur in Capitolio posuisse . Et sane
Martialis XI.

*Sculptus es aeterno nunc primum Jupiter auro,
Et soror , et summi filia tota patris ,*

~~His~~ jam memoratis, nunc videamus alia, quae ad Jovis statuam tantummodo spectant. Sessilis quidem ea statua fuit, quod utique ostendit vetus ille triumphantium mos, qui in Jovis gremio victrices suas laureas deponabant. Sceptum praeterea Jovi tributum fuit, quod longae hastae imaginem referebat; dextera vero manu Jupiter aureum sostinebat fulmen, unde dictus est *Fulminans*, *Fulminator*, *Fulgerator*, *Tonans*, atque etiam *Bron-ton*. Graeco nomine, ut in inscriptionibus legitur. Adhaec aurea Jovi erat corona, toga palmata, sive picta, sive triumphalis. Mos inde obtinuit, ut pictae sive palmatae illae vestes, quae a ducebus triumphum agentibus gerebantur, *Jovis ornatus* vel *exuviae* vocarentur. Livius X. in orat. P. Decii consulis: *Qui Jovis O. M. ornatu decoratus curru aurato per urbem vectus in Capitolium ascenderit.* Ubi animadvertenda sunt illa epitheta Jo i tribus solita *Optimi*, *Maximi*; *Optimum* propter beneficia, *Maximum* ob vim nominant.

Alia Templi ornamenta ac divitias percurramus. Laquearia Capitolina post eversam Carthaginem inaurata sunt censoris munus gerente L. Mummius. Templi etiam tegulae auro coopertae fuerunt, unde Capitolium *aurum*, *auratum*, *fulgens*, *fulvum* dictum est. Vix porro facile dictu est, quot munera a Romanis Ducibus, ab exteris regnatoribus, a sociis civitatibus, aut victoriae gratulandae;

aut firmandi foederis , aut voti puncupandi causa , in Capitolinam aedem congesta fuerint . Ibi erat videre ingentem auri vim , gemmarum varietatem , statuas ex quorū metallo affabre elaboratas , candelabra magni sumptus , diversas clypeos , arma , tropaei , innumeras ex auro coronas , aurea fulmina , vestes auro intertextas , diversi generis vasa a praestantissimis artificibus concinnata . Reliquum est , ut de Templi instauratoribus loquamur .

Tanto molimine conditum ornatumque Capitolium non potuit incendii vim vitare excitati a V. DCLXX. L. Scipione et C. Norbano coss. vel aeditui negligentia vel fraude , Statim restituit Q. Catulus , cui datum est , ut suum nomen Templi fastigio inscriberet . Alio corruptum incendio rursus restauravit Vespasianus . Non multo post ejus obitum iterum conflagravit Capitolium , quod Domitianus restituere aggressus tanta firmitate ac magnificentia perfecit , quantam nunquam antea habuisset . Aeternitatem quandam huic operi poetae polliciti sunt , ut inter ceteros Statius in Sil. ad Caes. Domitianum ,

*Dum stabit tua Roma , dumque terris ,
Quod reddis Capitolium , manebit .*

Falsi tamen , falsi fuerunt vates , et anni non ita multi intercessere , cum insignem iterum cladem accepit fulmine ictum Capitolium . Mox Christiana inualescente Religione , cum omnino desererentur Ethnicorum sa-

tra, extremi vim fati effugere haud potuit.
Eam scite tangit rem D. Hieronymus epistol.
ad Laetam: *Auratum squalet Capitolium, fu-*
ligine et araneorum telis omnia Romae templa
cooperta sunt, movetur urbs sedibus suis, et
inundans populus ante delubra semiruta currit
ad Martyrum tumulos.

FINIS.

I N D E X

R E R U M , E T V E R B O R U M

*Prior numerus denotat tractatum ,
alter paginam .*

A

- Acerra . X. 191.*
Acies duplex , triplex &c. VII. 129.
Actionem edere , postulare . VI. 102.
Adversa numismatum pars . XII. 206,
Advocationem postulare . VI. 102.
Ædiles . IV. 66.
Æquitas in numismatis . XII. 211,
Aesculapius . IX. 161.
Affines . V. 88.
Agnati . V. 78.
Alea . XVIII. 279.
Alpes . XXXII. 384.
Altare . X. 191.
Amphitheatrum . XVII. 273.
Andabatae . XVI. 273.
Angusticlavii . II. 45.
Animalia vulvulum , regionum , urbium &c.
symbola in numismatis . XII. 214.

436.

Annulus . XXII. 299.

Annus . XI. 193.

Antescoenium . XXVIII. 349.

Apollo . IX. 158.

Ara . X. 191.

Arbiter . VI. 104.

Arbores , *planta* , *flores in numismatis* . XXII.
218.

Arcera . V. 90.

Aries . VII. 141.

Aruspices . X. 175.

As , *ejusque pondus* . XIII. 234.

Assiduus . V. 91.

Assis partes . XIII. 235.

Athletae . XV. 256.

Auctoritas . V. 82.

Aversa numismatum pars . XII. 207.

Augures . X. 174.

Aureus . XIII. 242.

Ausonia . XXXIII. 382.

B

Ballista . VII. 141.

Bidental . X. 182.

C

Caestus . KV. 258.

Calendae . XI. 198.

Calendarium . XI. 199.

Calceus . XXI. 294.

- Capitis diminutio.* XXIV. 372.
Capitis ornamenta in numismatis. XII. 206.
Capitolium. XXXIV. 424.
Capua. XXXIII. 411.
Carina. VIII. 144.
Castor et Pollux. IX. 163.
Castra. VII. 131.
Catapulta. VII. 141.
Cathedra. XVII. 275.
Cavea. XVII. 272.
Causa liberalis. V. 93.
Celeres. II. 44.
Censores. IV. 58.
Census Equestris, Senatorius. II. 44.
Centumviri. VI. 104.
Centuriones. VII. 122.
Cepotaphium. XXXII. 369.
Ceres. IX. 154.
Chlamys. XIX. 288.
Circi forma. XV. 252.
Classis. VIII. 143.
Cliens. V. 79.
Clypeus. VII. 126.
Coenaculum. XXVIII. 346.
Cohors. VII. 120.
Colissaeus. XVII. 272.
Coloniae. XXVII. 145.
Columbaria. VIII. 145.
Comitia Curiata ec. III. 47.
Comedia Togata ec. XIV. 248.
Comperendinatio. VI. 112.
Concordia in Numismatis. XII. 211.

- Confarreatio* . XXV. 327.
Consentes Divi . XI. 158.
Consules . IV. 56.
Corona civica ec. VII. 135.
Cupido sive Amor . IX. 155.
Curiones . X. 176.
Currum diversa genera . XXX. 359.

B

- Decemviri consulari potestate ec.* IV. 70.
Dedicare sub ascia . XXXII. 375.
Deferre nomen . VI. 109.
Delectus militum . VII. 116.
Delubrum . X. 182.
Diana . IX. 154.
Diazomata . XVII. 274.
Dietator . IV. 67.
Dies . XI. 194.
Dies natalis in inscriptionibus . XXXII. 378.
Dii manes . XXXII. 368.
Diribitores . III. 53.
Discoboli . XV. 258.
Divortium . XXV. 331.
Drachma . XIII. 243.

E

- Edictum peremptorium* . VI. 108.
Edictum praetoris . IV. 63.
Emancipatio . XXIV. 323.
Equi jugales , funales . XXX. 358.
Equites . II. 44.
Essedarii . XVI. 271.
Excubiae . VII. 133.

F

- Faces in nuptiis* . XXV. 129.
Factiones in circo . XV. 255.
Fanum . X. 181.
Feciales . X. 177.
Fides in numismatis . XII. 110.
Flamines . X. 178.
Foederatae Civitates . XXVII. 337.
Foedus . XXVII. 337.
Formulae precandi Divos . X. 184.
Fortuna in numismatis . XII. 212.
Fratres Arvales . X. 176.
Funera curandi ratio . XXXI. 362.
Furiosus . V. 78.

G

- Galea* . VI. 127.
Genius . XXXII. 369.
Gentiles . V. 78.
Gladiatores . XVI. 262.

Hastati . VII. 119.
Hercules . IX. 162.
Hesperia . XXXIII. 382.
Hoplomachus . XVI. 270.
Hostia . X. 189.

Janus . IX. 158.
Idus . XI. 199.
Imperatores , qui usque ad Constantinum Ma-
 gnum Romae imperarunt . I. 34.
Ingenui . XXVI. 332.
Insignia Regum Macedonum in numismatis .
 XII. 220.
Instrumenta navis . VIII. 147.
Interrex . IV. 68.
Intestatus . V. 84.
Isis . IX. 166.
Italia . XXXIII. 381.
Judex . VI. 103.
Judicium . VI. 101.
Juno . IX. 152.
Jupiter Feretrius , *Stator* , *Elicius* ec. IX.
 151.
Jupiter Minianus . XXXIV. 430.
Jura Quiritium . XXII. 307.
Jura Civium Romanorum . XXIII. 313.
Jus imaginum . II. 46.
Jus Latii . XXVII. 343.

Jus libertatis . XXIII. 367.
Jus connubiorum . XXIII. 309.

L

Lacerna . XIX. 288.
Latium . XXXIII. 400.
Latrunculi . XVIII. 277.
Latus Clavus . II. 40.
Leges Tabellariae . XXIII. 309.
Lessus . V. 100.
Lex Porcia . XXIII. 308.
Lex Sempronia . XXIII. 308.
Libatio . XXVIII. 351.
Liberalitas in namismatis . XII. 211.
Libertini . XXVI. 332.
Libripens . V. 84.
Lictores . IV. 57.
Ligures . XXX. 393.
Linternum . XXXIII. 403.
Logica . VII. 128.
Ludi Scenici . XIV. 246.
Ludus Trojae . XV. 260.
Luperci . X. 179.

- Magna Graecia* . XXXIII. 417.
Majestatis crimen . VI. 108.
Mancipium . V. 84.
Manipulus . VII. 120.
Mantua . XXXIII. 396.
Manumissio . XXVI. 334.
Mare Superum, Inferum . XXXIII. 388.
Mars . IX. 156.
Maximus Comitiatus . V. 98.
Mensis . XI. 193.
Mercurius . IX. 156.
Meridies . XI. 201.
Milites conscribere, imperare . VII. 118.
Mimus , XIV. 244.
Mina . XII. 244.
Minerva . IX. 153.
Mirmillo . XVI. 270.
Missio honesta ec. VII. 138.
Missus in re Circensi . XV. 253.
Monumenta publica in numismatis . XII. 226.
Municipes . XXVII. 339.
Municipia . XXVII. 340.
Musas , IX. 261.

N

- Naves actuariae* ec. VIII. 143.
Navis partes . VIII. 144.
Naumachia . XV. 261.
Neapolis . XXXIII. 408.
Neptunus . IX. 157.
Nexi . VI. 107.
Niceteria . XV. 257.
Nobiles . II. 47.
Nonae . XI. 199.
Nomen bibere . XXVIII. 350.
Nomen dare , edere ec. VII. 118.
Nomina Romanorum . XXXII. 376.
Novi homines . II. 47.
Numismata Consularia . XII. 223.
Numismata Imperatorum . XII. 225.
Numismata Regum . XII. 219.
Numismatum moduli . XII. 205.
Nudipedalia . XXI. 294.
Nummorum materia . XIII. 232.
Nuptiae . XXV. 325.

O

- Obolus* . XIII. 242.
Obrendarium . XXXII. 374.
Ocrea . VII. 117.
Ollae cinerariae . XXXII. 372.
Olympias . XV. 259.
Ordines militum . VII. 118.

- Paestum* . XXXIIII. 414.
Palaestra . XV. 256.
Pallium . XIX. 288.
Paludamentum . XIX. 289.
Pan . IX. 164.
Pancratium . XXV. 258.
Pantomimus . XIV. 249.
Parcae . IX. 162.
Parricidae . VI. 108.
Paterfamilias . V. 77.
Patres conscripti . II. 39.
Patria potestas . XXIV. 318.
Patronus . V. 79.
Peculatus . VI. 108.
Pedarii Senatores . II. 43.
Penula . XIX. 287.
Perduellio . VI. 89.
Petasis . XX. 293.
Pietas in numismatis . XXII. 210.
Pila . XVIII. 280.
Pileus . XX. 290.
Pluto . IX. 160.
Plutus . IX. 154.
Poculorum varia genera . XXVIII. 349.
Podium . XVII. 273.
Pontifices . X. 171.
Praefecturae . XXVIII. 344.
Praefectus annonae . IV. 69.
Praefectus praetorio . IV. 75.
Praefectus Urbi . IV. 69.

Praefericulum . X. 192.
Praetores . IV. 60.
Princeps Juventutis . II. 45.
Princeps Senatus . II. 41.
Privilegia . V. 98.
Prodigus . V. 78.
Promulsis . XXVIII. 349.
Puteoli . XXXIII. 405.
Ppra . XXXI. 364.
Pyrgus . XVIII. 279.

Q

Quaestiones Perpetuae . IV. 60.
Quaestores . IV. 64.
Quindecimviri Sibyllini . X. 175.

R

Recuperatores . VI. 104.
Reges Romani . I. 118.
Reipublicae interitus . I. 30.
Repetundarum crimen . VI. 107.
Repudium . XXV. 331.
Retiarius : XVI. 270.
Rex Sacrorum . X. 176.
Rhea . IX. 160.
Rhegium . XXXIII. 389.
Ritus . XXV. 328.

- Sacerdotes st Sacerdotum Ministri* . X. 170.
Sacramentum . VI. 103.
Sacrificia . X. 187.
Sacrificiorum ritus . X. 183.
Sagum . XIX. 288.
Salutationes veterum XXIX. 354.
Sardinia . XXXIII. 423.
Saturnus . IX. 167.
Saturnalia . IX. 159.
Scenarum diversa genera . XIV. 247.
Soimpodia . XXVII. 374.
Scutum . VII. 126.
Secespita . X. 192.
Senatores . II. 38.
Senatus legitimus . II. 41.
Sententiam dividere . II. 42.
Septemviri Epulones . X. 177.
Servi . XXVI. 333.
Sestertius . XIII. 248.
Sicilia . XXXIII. 421.
Siculum fretum . XXXIII. 389.
Sigma . XXVIII. 347.
Silicernium . XXXI. 367.
Sodales Titii . X. 178.
Solea . XXI. 294.
Spina in Circo . XV. 253.
Sponsalia . XXV. 325.
Sportula . XXIX. 356.
Statumina . VIII. 144.
Stibadium . XXVIII. 348.

Stola . XIX. 289.
Sublucare arbores . V. 81.
Sybaris . XXXII. 415.
Syracusa . XXXIII. 422.
Syrma . XIV. 246.

T

Tabellae in Comitibus . III. 52.
Talentum . XIII. 244.
Talionis poena . Vr. 113.
Talorum ludus . XVIII. 278.
Tarentum . XXXIII. 413.
Tarpeja rupes . XXXIV. 426.
Tarpejum saxum . XXXIV. 426.
Templi Capitolini cellae . XXXIV. 429.
Templum . X. 181.
Temporis dimetiendi ratio . XI. 193.
Tessera . VII. 134.
Testudo militaris , VII, 138.
Toga . XIX. 282.
Tolleno . VIII. 141.
Trabea . XIX. 286.
Transvectio Equitum . II, 45.
Triarii . VII. 119.
Tribuni plebis . IV. 65.
Tribus rusticae , urbanae . III. 50.
Triclinium . XXVIII. 347.
Triumphus , VII, 136.

Tullianum . VI. 113.*Tumultus* . VII. 117.*Tunica* . XIX. 286.*Tutor* . V. 78.*Tyrrheni* . XXXIIJ. 398.

V

Vacatio a militia . VII. 117.*Vadimonium deserere* . VI. 203.*Vador* . VI. 102.*Vasa atque instrumenta in sacrificiis* . X. 191.*Vectigal* . XXIII. 315.*Vehiculi partes* . XXX. 357.*Vehiculorum diversa genera* . XXX. 360.*Velites* . VII. 118.*Veneti* . XXXIII. 394.*Venus* . XIX. 155.*Vertumnus* . IX. 164.*Vesta* . IX. 153.*Vexilla* . VII. 131.*Vibo Valentia* . XXXIII. 417.*Victima* . X. 190.*Victoriae effigies in numismatis* . XII. 212.*Vigiliae* . VII. 133.*Vincula* . VI. 113.*Vindex* . V. 91.*Vindicia* . V. 94.*Vindicta* . XXVI. 335.

- Vineae militares* . VII. 140.
Viri illustres reipublicae . I. 24.
Virtutes et Numina in numismatis . XII. 240.
Visceratio . XXXI. 367.
Umbria . XXXIII. 399.
Votivae tabellae . X. 186.
Urbium numismata . XII. 227.
Usucapio . V. 80.
Vulcanus . IX. 157.

XXXV. BREVIS ANTIQUAE LIBRARIAE REI EXPOSITIO.

Cum bene multa in hoc libro de antiquis rebus disputavimus, justa sane digni essemus reprehensione, nisi brevem saltem aliquam antiquae librariae rei expositionem adjungeremus. Ut autem ab ipso *Libri* nomine auspicemur, primo dicimus, hanc vocem proprie interiorum illam corticis partem significare, quae proxime arboris ligno adhaeret, sive mediam illud tenue, quod lignum inter et corticem intercedit, quodque in plures phyllas, sive membranas, dividi potest. Hoc utique sensu eam accepit vocem Ciceron. II. de nat. Deor. 47, ubi inquit: *Obducunturque libro aut cortice trunci, quo sint a frigore et caloribus tutiores*. Mirum quidem modo supremas naturae Auctor arborum incolumitati consuluisse videtur, dum contra aëris injurias crassiore quodam externo indumento, interna quoque tenui magis tunica ipsarum corpora circumtextit. Verum saepe pro quovis plantarum tegmine, sive cortice, ea *Libri* vox usurpata invenitur. Ita Virg. II. Georg.

*... Huo aliena ex arbore germen
Includunt, udoque docent inolescere libro.
Sed quoniam primitus in palmarum foliis,*

deinde in quarundam arborum libris scriptura placuit, iis praecipue libris, qui papyris in Aegypto frequentissimis detrahebantur, hinc per metonymiam materiam factum est, ut et *folium* et *liber* pro membrana ad scribendum comparata ponerentur, obtinuitque usus, ut quaecumque materia res esset, aliaque jam inventa essent chartarum genera, prae se tamen manserit nomen, et *liber* dicatur, qui ex pluribus chartis, quaecumque earum materia sit, fuerit coninnatus. Ita nunc ge. universa Madonis opera citius compactum dicimus *librum*. At quodlibet *librorum* nomine donamus singulas operis alicujus partes, sive sequentia, in quae totum quodpiam opus dividitur, ut cum dicimus, immortale Virgilii opus, quod *Aeneidem* nuncupamus, in duodecim libros esse distinctum.

Horum autem librorum, quorum praecipuum officium est humanae scientiae thesaurum recipere, dicta et facta illustrium virorum tanto asservare, lectorum oculis, quodcumque et ubicumque ipsi velint, commode obijcere, atque ad veram usque posteritatem transmittere, duo summa constat extitisse genera. Unum fuit eorum genus, qui eo digerebantur modo, ut plagulae sive schedae una deinceps post aliam in unam oblongam superficiem invicem adglutinatae postremo in scapum convolverentur, ut teres volumen existeret. Atque hi libri hoc modo conformati proprie dicti sunt *volumina*, et *librum* evol-

vere dicimus , cum hoc modo complicatum explicamus , et legendi gratia aperimus .

Horum librorum consuetudo in Aegypto maxime viguit , at postea Graeciam universam et Graecanicas Italiae urbes pervasit . Id satis ostendit Bibliotheca Graecorum voluminum ex Vesuvii aggestionibus prope Neapolim sub Caroli III. auspiciis medio hoc XVIII. seculo effossa , atque in lucem restituta .

Saepe circa bacillum volumina volvebantur , cujus extremas partes , cum extra volumen prominentes cornuum similitudinem haberent , recte cornua nominatas invenies . Ovidius II. Trist.

' Candida nec nigra cornua fronte geras .

Praeterea voluminum exterior atque interior simul pars *frontes* dictae sunt . Ovid. I. Tris. El. i.

Nec fragili geminae poliantur pumice frontes .

Hæc loquitur Vates de membranis , de quibus mox sermo erit , quarum utraque pars interior et exterior poliebatur pumice ; at saepe in exteriori parte pili pumice nequaquam abradebantur .

Illud item in voluminibus est animadvertendum , in extrema utraque bacilli parte fuisse *umbilicos* , ornamenta scilicet ex ebore aut ligno aliquo non vulgari in umbilici modum efformata ; quae cum minime membranis affigerentur , nisi post finitum volumen , ideo *ad umbilicum pervenire* dicebatur , cum ad libri finem quispiam accederet , et *ad umbili-*

cum librum perduxisse dicebant , cum aliquis librum plane absolvisset . Mart. IV. Ep. ult.

Ohe jam satis est , ohe libelle ,

Jam pervenimus usque ad umbilicos .

Hactenus verba fecimus de voluminibus ; id unum animadvertendum superest , hanc *volu-
minis* vocem alteri librorum generi indicando fuisse accommodatam , quos jam exponemus . Alterum librorum genus fuit , quorum simili-
les hodie manu terimus , eo modo conforma-
torum , ut paginae ex una parte in uno veluti
communni cardine simul junctae ex altera aper-
riri ac rursus plicari quirent . Hos utique li-
bros *διπτυχες* , et *πολυπτυχες* fuisse appella-
tos constat , *διπτυχες* quidem , sive qualibet
sui parte bipatentes , *πολυπτυχες* , sive e plu-
ribus conflatos paginis , ut propterea prior
vox ad aperiendi rationem , posterior ad pa-
ginarum multitudinem pertineret .

Jam vero ii libri , quorum similibus nunc
utimur , si majoris essent molis , *codicis* vo-
mine significabantur . *Codex* proprie est trun-
cus arboris exutus cortice : cum autem in ta-
bulis e codice , i. e. ex arboris trunco , sectis
scriberent aliquando veteres , postquam eas ce-
ra obduxissent , hinc *codex* pro libro , eoque
majoris molis , acceptus est . Quamobrem *Codex*
a Jurisconsultis dicitur volumen celebre
illud in 12. libros distributum , ubi Impera-
toriae leges perscriptae leguntur .

- Expositus uterque libros conficiendi modus
suum jactat antiquitatem ; sed uter fuerit an-

tiq̃uor, haud facile conjectura assequi possumus. Eo tamen quorundam doctorum hominum propendit animus, ut existiment, alteram librorum rationem, quam hodie unicam tenemus, fuisse alia antiquiorem. Haec altera ut a quibusdam antiquior statuitur, ita in hunc usque perennavit diem, ea sane de causa, quod cum ad legendum et scribendum commodior visa fuit, tum etiam brevior ad circumferendum, manibusque tractandum. Primi enim generis libri in fronte tantum exarabantur; alterius vero generis libros et in fronte et in tergo literis ornari mox fuit. Illorum utique tomos multo crassiores, quam hos alteros libros, fuisse oportuit: eoque viri eruditi referunt illud Martialis XIV. 188. de Livii in membranis secundo modo constitutis peracripta historia:

Pellibus exiguis arctatur Livius ingens,

Quem mea non totum bibliotheca capit.

Porro utriusque generis libri, quod ad materiam attinet, vel membranacei, vel chartacei, vel papyracei fuerunt. Saepe ex membranis libri constabant, quae eo donatae fuerunt nomine, quod de animalium membris detraherentur. Ex hujusmodi membranis, siue animalium pellibus, sicut nunc, sic et olim librorum quoque opera conficiantur. Unde Tibullus III. El. 1.

Lutea sed niveum involvat membranilibellum.

Membranarum sane usum Pergami, Mysiae urbe, regnante ibi Eumene, inchoasse se-

runt; unde *Pergamenae* recte appellantur.

At saepe ex chartis fiebant libri, quae miro sane artificio ex linteis usu detritis et aqua maceratis componebantur. Haec *chartae* vox a quibusdam a *χαρattu*, *insculpo*, deducitur, cum antiquitus chartae ex duriori aliqua materia, saxis nempe, lateribus, plumbo, aere, ligno pararentur, atque in iis caelo aut stylo insculperentur literae, tum praecipue, cum nondum pingendi atramento vocum signa mos inolevisset. Sed Cl. Mazochius et chartae vocem et verbum *χαρattu*, unde ea vox vulgo deducitur, ab Hebraico *צַרְחֵרֶת* *cheret* repeti debere arbitratur, quod *caelum sculptorium* significat, vel a verbo *צָרַח* *charath*, quod est *insculpere* et *exarare*.

Papyracei quoque, ut diximus, libri fuerunt, ii praecipue, qui in cylindri formam, sive in semet convoluti, parabantur, quos proprie diximus appellatos *volumina*. Horum voluminum ex papyro habemus, ut supra innuimus, reliquias prope Neapolim effossas, quas nec Vesuvii flamma, nec longa penitus absumpsit vetustas, quasque nunc Herculanense asservat praetorium.

Illud non est praetereundum, quodcumque instrumentum planum et extensum, in quo possent literae efformari, sive esset charta, sive papyrus, sive membrana, sive aliud aliquid ex aere, ex ligno, ex marmore, nomine *tabularum* significari passim consuevisse. Hinc *tabulae testamenti*, *tabulae accepti et*

expensi, saepe inveniuntur. Literas etiam ad familiares missas, syngraphas ad fidem pactorum ab utroque contrahentium obsignatas, leges, quae in laminis ex aere incidebantur, *tabulas* appellarunt. Hujusmodi instrumenta, in quibus scribebatur, *pugillares* etiam, *pit-tacia*, *codicilli* aliquando vocabantur.

Satis de libris diximus antiquis, quos si temporum injuria exedit, ea tamen auctorum opera, quae in ipsis continebantur (quibusdam exceptis, quae malo publico intercederunt) identidem a viris industriis transcripta, et paucis abhinc seculis per typographicas formas commodius incepta exprimi, in publicis privatisque bibliothecis custodiuntur. Cum iis praecipue libris, qui praeclaros vetustiorum ingeniorum foetus excepere, velim, ut frequentem adolescentes ineam consuetudinem ac familiaritatem. Nam, ut taceam de sacris divinisque libris, qui nostra commendatione non indigeant, nihil vetustorum utriusque linguae librorum lectione potest esse valentius vel ad eloquentiam comparandam, vel ad omne genus disciplinas assequendas, vel ad emolliendos mores, vel ad vitia propulsanda, vel ad barbariem denique ex hominum vita extirpandam.

XXXVI. GEOGRAPHICA ANTIQUAE GRAECIAE DESCRIPTIO.

Ea temporum vis est atque potestas, nihil ut sinant in suo firmiter permanere statu, sed rebus identidem immutatis novam inducant formam, et quaedam urbium nitidae prius ac non iavenustae splendorem omnem et concinnitatem amittant, quaedam aliae obscurae antea atque ignobiles ad lucem ac nobilitatem prosiliant, quaedam denique quae florentissimae putabantur ac nunquam interiturae, nescio qua veluti fatali necessitate percussae concidant, ac solo confictatae nulla aevi vetustate reviviscant, et sese rursus extollant. Postremum hoc, quod diximus, non sine animorum stupore simul et commiseratione Graecorum urbibus evenisse aut advertimus. Italia quidem (ut rem aliquam inde pedito exemplo illustremus) post multas gravesque rerum vicissitudines, post ingentes per se exhaustas calamitates, tandem aliquando sese erexit, et modo in satis comoda conditione se laeta miratur. Non idem licet de Graecia affirmare, quae heu nimis misera atque infelix, ex quo in impiam Turcarum ditionem devenit, amisso imperio ac decore, amissis legibus, moribus, ludis, institutis, literis, ac disciplinis, prostrata ja-

et , nec amicam ullam experitur opem ,
qua se ex iniquo tyrannidis iugo expediat ,
nec paucis abhinc annis hoc malorum prae-
ceps delapsa est , nec spes ulla affulget in
meliorem sese statum restituendi . Hoc uno
tamen afflicta et consternata Graecia se po-
test jure consolari , quod dum Graecae ac La-
tinae loquentur literae , nunquam penitus con-
sepulta jacebit , nunquam funditus ipsius me-
moriam abolescet . Pene enim in singulis ve-
terum auctorum paginis ejus urbes honorifi-
ce memorantur , ejus viri maximis cumulan-
tur laudibus , qui vel literis vel armis floru-
erunt , leges , mores , studia commendantur .
Atque ea profecto est causa , cur hanc Geo-
graphicam Graeciae Descriptionem concinnare
in animum induximus , ut adolescentes tam
praecelestis regionis decora intelligant , et in
volvendis veterum libris occupati minime co-
gantur identidem haerere , sed non remis-
so cursu studiorum curriculum persequantur .
Quam densis in tenebris non ipsi versentur
necesse erit , si nullum veteris Graeciae do-
ctrinarum inventricis et conservatricis cogni-
tionem sint assecuti ? Nos igitur exemplo U-
lyssis , quem sapientissimus aequae ac eloquen-
tissimus Homerus nobis proposuit , ut virum ,
qui multorum vidit populorum urbes mores-
que , in antiquam Graeciam animis navige-
mus , insignia quaevis loca observemus , no-
mina ac situs urbium ediscamus , cognosca-
mus populos , mores contemplemur , per quae

et veterum utriusque linguae auctorum clarior fiat interpretatio, et positionis cujusdam eruditionis thesauro nosmet ipsos locupletemus.

C A P U T I.

*De Graeciae nomine, partibus, finibus, et
divisione per Romanos inducta.*

Celebris illa tellus, de qua hic sermo est institutus, a suis incolis *Hellas* ab *Helene Deucalionis* filio nuncupata, a Latinis *Graeciae* nomen accepit a perantiquo ipsius rege desumptum, qui proprio suo ac peculiari nomine *Graecus* appellabatur. *Graecus* itaque nomen Latinum omnino est, nec unquam Graeci oris hominibus usurpatum, ut animadvertit doctissimus *Nicolaus Ignarra de Pal. Neap. 153.* Sicut vero *Hellas* regio, sic ejus habitatores *Hellens* dicti sunt.

Porro hoc *Graeciae* nomen diversa acceptum est ratione pro temporum diversitate. Olim enim sic dictae binae tantum terrae fuerunt, quarum postea separatim altera *Thessalia* appellata est, altera *Graecia* sive *Hellas* proprie dicta. Labentibus deinde annis Graeciae accessit *Pelopponesus*, mox item *Epirus* simulque *Macedonia* tota, denique *Creta* insula, et quidquid insularum Graeciae adiacet. Nec vero omittendum est, in *Siciliam* etiam Graecum nomen transivisse, et in *Italiam*,

ubi Magna Graecia floruit, de qua in trac. XXXIII. In Asiam quoque Graeci nominis dignitas pervasit; nunc Europae tantummodo Graecanicae terrae expediendae sunt.

Sed ut omnis ambiguitatis causa longe amoveatur, Europae Graeciae partes recensemus. Omissis igitur Sicula et Italica Graecia, universa quae ad Europam pertinebat Graecia, in has regiones recte dividebatur, in Epirum nempe, Peloponnesum, Graeciam proprie dictam, Thessaliam, et Macedoniam. Universi hujus terrarum tractus fines fuerunt, Aegaeum mare ab Ortu, a Meridie Creticum, ab Occasu Jonium, a Septentrione per Scardiacam jugum ab Illyris ac Moesis, per Strymonem amnem a Thracibus separabatur.

Graeciae Europensis partes recensimus; sed Romanis Graecarum rerum potitis in duas provincias universam hanc Graeciam placuit dispescere; in Macedoniam scilicet, sub quo nomine ipsa Macedonia tellus, Epirus, et Thessalia continebantur, et in Achajam, quae Graeciam proprie dictam, Peloponnesum, et insulas circumjacentes complectebatur.

CAPUT II.

De Epiro.

Epirus, quae nunc Canina dicitur, ad Occidentem habuit mare Ionium, ad Orientem Thessaliam, ad Boream Macedoniam, ad Orientem et Meridiem Achajam. Propria olim paruit regibus, inter quos Pyrrhus ille inclaruit, qui cum Romanis strenuissime bellum gessit, de quo Cicero de Amic. VIII. *Cum duobus ducibus de imperio in Italia decertatum est, Pyrrho et Hannibale: ab altero propter probitatem ejus non nimis alienos animos habemus, alterum propter crudelitatem semper hanc civitas odavit. Verum: postea Epirus Macedoniae, ut supra diximus, adnexa fuit.*

In Epirotica regione clari fuere Molossii nuncupati a Molosso alias vetustioris Pyrrhi filio, qui ad Trojam acerrime pugnavit, et Andromaches, quae Hectoris conjux fuerat. Eorum regio dicebatur Molossia, quae celebris fuit canibus venaticis generosisimis, qui ab ea Molossi acciebantur. De his Horat. II. Sat. 2.

Exanimis trepidare, simul domus alta Molossis

Personuit canibus . . . .

Plautus Capt. parasitos Molossicos joculariter nominat, edaces scilicet tanquam canes Molossos.

In Molossia erat Dodona, non incelebris utique urbs, sic dicta a Dodone fluvio, ubi ingens videbatur sylva, tota quercubus consita, inter quas garrula una ac bene comata praecellebat, ex qua emittebantur oracula, et Jovis quoque templum, qui *Dodonaeus* cognominatus est. De ea sylva mentionem facit Virgil. Georg. I. 147.

*Prima Ceres ferro mortales vertere terram
Instituit; cum jam glandes atque arbuta sacra
Deficerent sylvae, et victum Dodona negaret.*

Dodonaeos item lebetes memorat Virgilius, aereos nimirum, cum aes Dodonae, ut et Corinthi, magno in pretio haberetur. Fuit et alia causa, cur apud citatum auctorem lebetibus id epitheton adhaeserit, cum locus, ubi Dodonaei Jovis oraculum reddebatur, circumseptus, ut ajunt, fuerit lebetibus ita inter se invicem conjunctis dispositisque, ut commoto uno caeteri item per contactum concuterentur, dinque tinnitum redderent; unde in loquaces prodit illud, quod alicubi adhibebatur, proverbium, *aes Dodonaeum*.

Erant et in Epiro Dyopes, erant et Chaones, quorum regio *Chaonia* est appellata. Horum oppida fuerunt, Oricus, Orea, apud quam urbem ejusdem nominis mons assurgebat, Antigonia, Panormus, Elaeus, ubi Epiri erat portus. Virgilius Georg. I. 8. *Chaonias* glandes pro Dodonaeis dixit propter locorum proximitatem. Fuerunt etiam Theoprotii, quorum regio dicta fuit *Theoprotia*,

sita contra Corcyram insulam. Ibi caput fuit Buthrotum, *Butrintò*, jam primo loco memorati Pyrrhi regia.

In Epiro fuerunt etiam Acarnanes, quorum regio dicta est *Acarnania*, quam Achelous celebris fluvius ab Aetolia dividebat. Acarnanes principe delectabantur urbe Ambracia, cujus cives dicti fuere *Ambraciotae* vel *Ambracienses*. Ea urbs Ambracio sinui nomen fecit. In ipsa Acarnania fuere, Amphilochia, Argos Amphilochicum, et Cassiope.

Valde prope hanc regionem stabat Leucas, *S. Maura*, quam urbem ipsulamque olim dicunt fuisse peninsulam, at postea accolarum opera a continente ejus solum fuisse abscisum. In hac insula in mare procurrebat promontorium Leucates, *Capo di S. Maura*, a petrae candore sic dictus; de quo Virgilius ad calcem VIII. Aen.

. . . . . totumque instructo Marte videres
Fervere Leucatem . . .

Ad fauces Ambracii sinus fuit Actium promontorium, nunc *Capo Figalo*, cum urbe idem sortita nomen, ad quam Augustus gravi praelio Antonium, Romanum civem suae dignitati reluctantem, et Cleopatram Aegypti reginam devicit. Ad servandam Actiacae victoriae memoriam prope Actium oppidum Augustus novam excitavit urbem Nicopolim. De hac victoria nemo fere poetarum Latinorum tacuit; tanta laetitia cujusvis ordinis Romanis affecit: praecipue Virgilius de

ea mentionem facit Æneae clypeum VIII. Æn. magnifice describens. *Actius* dictus Apollo fuit, qui inibi praecipuo quodam honore colebatur; de quo idem vates :

Actius haec cernens arcum intendebat Apollo.

Sed antequam hinc discedamus, illud non est omittendum, in Epiro fuisse quosdam non mediocris altitudinis montes, quos *Ceraunia* vel *Acroceraunia* appellarunt, a *κεραυνος* utique, quod *fulmen* significat, et *ακρον*, *sum-mum*, cum eorum cacumina crebris percuterentur fulminibus. Ad Septentriones eos constat montes fuisse ita positos, ut Epirum a Macedonia dispescerent, et maris Jonii termini constituerentur, cum ad primum *Acroce-raunium* jugum, quod instar promontorii in mare extenditur, et dicitur *Capo della Chi-mera*, et *Lacino* Magnae Graeciae promontorio erat adversum, ut et nunc, ita et olim Hadriaticum mare inciperet.

CAPUT III.

De Pelopunneso.

Peloponnesus, quae nunc dicitur *Morea*, nomen habuit a Pelope, Tantalii Phrygum regis filio, et *ἡνσος*, *insul'a*, quasi diceret *Pelopis insulam*, tametsi vere esset peninsula. Eo colonos deduxit Pelops ex Phrygia; qui cum se illuc contulisset, tunc sane temporis, cum ibi regnaret Cœnomaus, cumque eum curuli superasset certamine, filiam ejus Hippodamiam in uxorem, et regnum in dotem accepit.

Inter duo maria ea extenditur peninsula, Aggaeum ab Oriente, quod Saronicum seu Salaminiacum seu Eleusinium sinum efficit, et Jonium ab Occidente, quod sinum efformat, qui *Corinthiacus* seu *Criseus* seu *Halcyonius* vocabatur, ob crebros autem alios sinus ac promontoria, quibus litoralis ejus plaga inciditur, platani folium refert.

In Pelopunneso prior se videndam offerebat Achaja, cujus populi *Achivi*, *Achaei*, *Achaici* dicebantur. Sed illud est animadvertendum, hoc *Achajae* vocabulum illi quoque regioni fuisse tributum, quae *Graecia* proprie appellata fuit, de qua mox sermo fiet, et *Achivorum* nomen ad omnes Graeci generis

populos significandos saepe fuisse usurpatum . In Achaja , praecipua Peloponnesi regione , urbium clarissima habita fuit Corinthus in ipso Isthmo , de quo supra , posita , unde duo aspicebat maria , Jonium scilicet et Aegaeum ; qua de causa Horatius I. Od. 6. *bimarem Corinthum* appellavit .

Duo bene munita navalia duosque Corinthus dicitur habuisse portus , Lechaecum nempe Jonio , Schaenum Aegaeo mari imminentem . Eodem anno , quo Carthago , a L. Mummius incensa ea urbs et aequata solo fuit , quod populi Romani legatos injuriose tractassent ejus cives ; et sordibus perfudissent . Sed ejus interitus ea potior fuit causa , quod cum ipsius opes merito Romani vererentur , funditus evertendam censuerint .

In eadem Achaja fuit Sicyon , ex eo praecipue celebris , quod propriis olim , iisque totius Graeciae antiquissimis parebat regibus . Inibi etiam fuere Patrae , urbs saepe a Tullio suis in libris memorata , cujus incolae *Patrenses* vocabantur .

Sequitur Elis , eximia quoque Peloponnesi pars inter Achajam et Arcadium et mare Jonium constituta : Ipsius primaria fuit Elis ejusdem nominis urbs . In eadem Elidensi regione erat Olympia , *Pisa* etiam nominata , ad Alpheum flumen , a qua Olympici ludii assumpsere nomen . Eos vel institutos vel instauratos tradunt ab viribus pollente Hercule post Augiam Elidis tyrannum superatum , e-

jusque repurgatum stabulum, ut caestibus, cursu, saltu, disco, aliisque athleticis certaminibus, de quibus tract. XV. actum est, se Graeca juvenus exerceret; quae sane exercitationes mirum quantum ad corporum valetudinem ac firmitatem servandam proderant, et ad bellicam comparandam fortitudinem.

Messeniam non omittamus, cujus praecipua urbs erat Messene, populi *Messentii* vocabantur. Hos populos, cum a Lacedaemoniis semel atque iterum defecissent, ab iis miseram in servitutem redactos esse dicunt, imo pejus, quam servos, habitos, at postea tyrannidis pertaesos in Siciliam immigrasse, ibique ad Pelorum promontorium condidisse urbem, quae ab ipsis *Μεσσην* ex patriae suae nomine, a Latinis deinde *Messana* est nuncupa.

Eadem Messenia habuit Pylum, illius Nestoris natale solum, qui cum ceteris Graeciae principibus ad Trojanum bellum profectus est. In eo viro tanta fuit consilii dexteritas, ut Agamemnon dicere non dubitarit, brevi se Ilium fuisse expugnaturum, si decem sibi Nestores obtigissent. Tanta praeterea eloquentia Nestor excelluit, ut ex ejus ore melle dulcior fluere diceretur oratio. Hujus Nestoris, qui *Pylius* a patria dictus est, diuturna traditur fuisse vita, tertiamque hominum vidisse aetatem. Erat item in Messenia urbs Corone, in ora utique Messeniaci sinus, qui inde *Coroneus* appellatus est.

In Peloponnesi medietullio erat Arcadia,

montosa regio et a mari undique remota, habens a Septentrione Achajam proprie dictam, a Meridie Messeniam, ab Oriente Argiam et Laconiam, ab Occidente Elidem. Nomen assecuta est ab Arcade Jovis filio ex Calisto Lycaonis filia, qui Pelagos in ditionem redegit. Dicta est etiam *Lycaonia* a Lycaone rege, patre Calistus; item *Parrhusia* est nuncupata a Parrhasia ejus urbe; *Pelagiam* quoque eam vocavere a Pelasgo rege, sapiente viro, quem narrant cultioris vitae illis populis auctorem fuisse.

Arcades vetustate sua adeo gloriari consuevere, ut ante Lunam natos se dicerent. Cujus fabellae haec a quibusdam affertur causa, quod trimestrem habuerint annum, antequam is ad Lunae cursum in Graecia constitueretur. Ex Arcadia fertur in Italiam advenisse Evander, de quo Virgilius VIII., cumque suis inde deductis colonis juxta Tiberim consedissee in monte et oppidulo, quod *Pallanteum*, *Palantium*, et postea *Palatium* vocatum est, a Pallante utique Arcadiae rege, qui proavus Evandro fuerat. In eo monte, multis dein elapsis annis, urbis Romae primordia extitere.

In Arcadia insignis fuit urbs Tegea; unde Tegeus, Tegeoeus, Tegeaticus idem est, ac Arcadicus. Apud montem Maenalum ea stabat urbs; unde Arcadica quaevis res *Maenalia* solet appellari, Ita Virg. Ecl. VIII.

Incipe Maenalias mecum mea tibia versus.

Bucolicos sive pastorales hic intelligit Maro versus, quales in monte Maenalo ab Arcadicis canebantur pastoribus. In Arcadia celebris etiam mons Lyceus fuit Jovi et Pani sacer, de quo frequens apud antiquos fuit mentio. Inclytus etiam in Arcadia Cyllene mons fuit, ubi natum Mercurium poetae fabulantur. Virg. VIII. 138.

*Vobis Mercurius pater est, quem candida
Maja*

Cyllenes gelido conceptum vertice fudit.

Unde Cyllenius dictus est Mercurius, et Cyllenem fidem Horat. Ep. 10. pro lyra usurpavit, quam Mercurius invenisse perhibetur.

In ipsa Arcadia fuit item Symphalum oppidum ad radices montis positum, qui idem habuit nomen; quod nomen pariter lacui ac fluvio tribuitur, qui eodem ex monte oriens, et per Argivorum agrum fluens, mutato dein nomine *Erasinus* dicebatur. Symphalides aves in fabulis magnitudine sua celebres sunt, quas Arcadiam devastantes Hercules sagittis perculisse traditur. Nec vero omitenda est Mantinea, apud quam inter Lacdaemonios ac Thebanos pugnatum acerrime fuit, in quo praelio Epaminondas Thebanorum dux cecidit. Nec silentio praetereunda Megalopolis est, Polybii celebris scriptoris ortu nobilitata.

Post Arcadiam transeamus in Laconiam, quae sinum habuit Laconicum a duobus promontoriis terminatum, Taenaro ad Occiden-

Geographica Ant. Graec. Descriptio. 47,
tem et Malea ad Orientem posita. In Taenaro horrenda specus et profundo hiatu cernebatur, ut propterea ibi descensum ad inferos fuisse creditum sit, et hac extractum ab Hercule canem Cerberum fuisse poetae fabulentur. Quare haec vox *Taenarus* poetice interdum pro ipsis Inferis usurpatur. Horat. I. O. 34. *Styx et invisi horrida Taenari sedes*. At apud Ovid. *Taenaris ora* pro Laconia ponitur.

In Laconia fuit Lacedaemon, sive Sparta, urbs olim potentissima. Nihil in vetere profana historia exploratius simul exstat atque admirabilius, quam quidquid de Spartaenarratur regimine, ac de moribus et legibus illuc per Lycurgum invectis. De hoc tanto viro nonnulla hic afferre ne pigeat. Multa et longinqua prius suscepit itinera hic sapiens legislator, quam corruptos civium mores emendare, et incrementem quotidie audaciam cohibere aggredetur; multorum populorum mores cognoscere, in arte regendarum civitatum peritissimos consulere non praetermisit.

Eo maxime omnium spectavit Lycurgus, ut bellicosos efficeret Laconiae populos, et luxuriam atque avaritiam, pestes civitatum, extra ejus fines ejiceret. Quod difficillimum factum fuit, id auctoritate ab prudentia obtinuit, ut bona et agros, qui penes aliquos ditissimos erant, in commune redigeret, et aequato jure singulis postea partiretur familiis. Senatum viginti et octo virorum instituit, per

quem et nimia regum temperaretur auctoritas, et popularis coerceretur licentia. Pecuniam auream atque argenteam eliminavit, cui fulgore suo perstringenti oculos putabat plus aequo animos hominum adhaerere; ferream induxit pecuniam, onerosam, rudem, et ea quidem specie, ut minime ad se Spartiatarum gentem alliceret.

Nec porro illud est omittendum, Lycurgum publica instituisse prandia, in quibus cibi positionisque modus desiderio naturali non voluptate finiretur; qua de re *Laconica* coena de frugali et parca dicebatur. Cum sapienti legislatori nihil proluxa loquacitate esset odiosius, cumque nihil ipsi placeret magis, quam ut factis potius, quam dictis, praecellerent sui cives, factum inde est, ut *Laconismus* pro breviloquio vulgo acciperetur.

Ad id praecipue suam intendit curam Lycurgus, ut ingens inter cives concordia constabiliretur, ut jurgia, discordiae, simultates cum hostibus exercebantur, inter suos de virtute tantummodo certaretur. In Laconum animos et corpora talem frigoris, caloris, et ceterorum incommodorum induxit patientiam, ut iis non labor insolitus, non locus ullus arduus aut asper esset, non armatus hostis formidolosus. Hinc *patientem* Horat. l. O. 6. vocat Lacedaemonem.

Sic instituti Laconiae populi coepere urbes, ac nationes subigere; maximam gloriam in maximo putantes imperio ad ingentem po-

Geographica Ant. Graec. Descriptio. 473
tentiam pervenere. Diversas postea subiere vi-
ces, et tandem cum reliqua Graecia in Ro-
manorum potestatem devenere.

In eadem Laconia praeter Spartam clara
item fuit Amyclarum urbs, Tyndari regia, in
qua Castorem ac Pollucem, Divos tanti a
Graecis ac Romanis habitos, in lucem prodii-
se traditur; unde Virg. Geor. III. 89.

Talis Amyclaei domitus Pollucis habentis,

De postrema Peloponnesi parte, de Argo-
lide nimirum, sive Argia, dicendum superest,
in qua erant Argi, sive Argos. Multae exti-
tere tunc temporis urbes, quae id nominis fe-
rebant; unde evenit, ut aliquod aliud sibi
nomen adjunxerint, ut de qua sermo esset,
recte intelligeretur. Hoc, de quo nunc loqui-
mur, Argos appellabatur *Hippium* ab ἵππος,
equus, quia ibi generosi pluresque gigneban-
tur equi. Hinc Horat. I. O. 6.

Aptum dicit equis Argos, ditesque Mycenae.
Ejus regionis et urbis populi *Argivi*, vel *Ar-
golici*, dicti sunt; quod tamen nomen scien-
dum est universis etiam Graecis convenire, si-
cut videmus item nominibus *Achivorum*, *Pe-
lasgorum*, et *Danaorum* usvenisse, quae cum
peculiarium quorundam popularum propria es-
sent, usus tamen obtinuit, ut de cunctis Grae-
ciae populis adhiberentur.

Eadem regio habebat Mycenae, in quibus
regnavit Agamemnon. Unde Virg. VI. 838.
Mycenae vocat *Agamemnonias*. *Mycenensis*,
vel *Mycenaeus*, populus hujus urbis dicebatur.

Mycenida appellat Ovid. XII. Metam. Iphigeniam, filiam Agamemnonis Mycenarum regis, quae ad scenicos ludos amplam praebuit fingendi segetem. Agamemnonis frater fuit Menelaus, rex Spartaë, cujus uxor Helena, Jovis et Ledaë filia, a Paride Priami Trojaë regis filio rapta causa fuit, cur Trojani belli excitaretur incendium, et Troja funditus interiret. Nullius post hominum memoriam mulieris major fuit poeticis in lacubrationibus celebritas.

In Argia habebatur quoque oppidum *Nemee* nuncupatum. Item nominis datum est silvæ oppido adhaerenti, ubi Hercules immensis magnitudinis leonem interfecit, in cujus honorem ludi postea instituti sunt, qui *Nemet* appellabantur. Ad sinum Argolicum erat maritima urbs Nauplia sat populosa atque ampla cum portu multis recipiendis navibus percommodo. Fuit et in Argolide Troezenë, quae dicebatur etiam *Saronia*, *Posidonia*, *Apollonia*, *Anthia*, *Hyperia*, *Aphrodisias*, *Pitthaea*. Fuit et Epidaurus, ubi amplum Aesculapii templum visebatur, qui inde *Epidaurius* est cognominatus. Monemus autem alias quoque urbes idem *Epidauri* nomen habuisse.

C A P U T IV.

De Hellade, seu Graecia proprie dicta.

Helladæ primo fines videamus. Haec regio, quæ a Graecis *Hellas* a Latinis *Graecia* proprie dicta Peloponneso per angustum Isthmum, de quo supra; iungebatur, ab Occasu habuit Acheloum amnem, per quem separabatur ab Epîro, a Septentrione Othrym et Oetum montes, per quos a Thessalia submovebatur, ab Ortum mare Aegaeum, a Meridie Saronicum et Corinthiacum sinus, et in medio utriusque sinus memoratum Isthmum, per quem Peloponneso adhaerebat. Partes vero seu regiones Graeciae eae fuerunt, quae sequuntur; Aetolia, Doris, Locris Ozolaea, Phocis, Megaris, Attis sive Attica, Boeotia, et Locris Epicnemidia, de quibus singulis breviter dicemus.

In Aetolia fuit Calydon, regia olim Oenei patris Meleagri; Chalcis quoque, quæ et *Hypochalcis* dicebatur, posita iuxta fontes Riveni fluvii; Olenus item, ubi ferunt Iovem caprae Amaltheae lacte nutritum, quæ inter sidera relata deinde fuit; de qua Ovid. *Fast.* V. 113.

Nascitur Oleniae sidus pluviale capellae.
In Doride fuerunt, Bojum, Cytinium,

Pyudus. Ex hac regione nomen accepit illa dialectus, seu petuliare Igræte loquendi genus, quæ *Dorica* dicebatur. Extat et in Architectura ordo quidam, qui *Doricus* inde dicitur. In Locride Ozolæa, fuit Naupactum, nunc *Le-panto*, oppidum ex eo insigne, quod prope ad ipsum Turcarum copiis in Christianam rempublicam insipientibus, excidiumque minitantibus, veræ Fidei propugnatores ingentem cladem, a. Ch. 1571. intulerunt.

In Phocide, cuius populi dicebantur *Phocenses*, videbatur *Anticyra*, quæ tamen ab illa ejusdem nominis insula, diversa est, ubi hel-leboris præsens ægyptiæ medicamen oriebatur. Eadem Phocia habebat *Cyrræ*, ad montis Parnassi radices positam. Habebat etiam Delphos, quæ item *Pytho* dicebatur, ad quam urbem Cephissus oriebatur amnis, et Castalips suas celebres effundebat fontes, qui fons Musis sacer fuit, et *Coballinus*, et *Libethria* etiam appellabatur; *Castalium* autem vocare hunc fontem a virgine Castalia, quæ Apollinem fugiens a fabularum amatoribus in fontem conversa perhibetur. In Delphorum urbe templum fuit amplissimum Apollini dicatum, ubi ipse responsa reddere credebatur, quo ex toto pene terrarum orbe gentes in suis dubiis rebus Numen fatidicum consultare confluebant.

Sequitur Boeotia, ubi erat Orchomenus prope flumen ejusdem nominis. Aliud oppidum eodem præditum nomine dicunt in Ar-

cadia exstitisse Mantinea, proximum Etiam in Thessalia fuit fluvius cum oppido, quibus idem tributum est nomen. Erant et Thespie, ex qua urbe *Thespiades* dicebantur Musae, quae a poetis ibi inhabitare fingebantur. Aliud fuit oppidum Boeotiae apud Cephissum amnem, quod *Lebadea* vocabatur. Fuit et Chaeronea, Plutarcho insigni scriptore nobilis. His accedunt Plataeae ad Cithaeroneum montem Thespiis proximae. Apud hanc urbem Themistocles Atheniensium dux et Pausanias ductor Spartanorum ingentem Xerxis exercitum, qui duce Mardonio exodium Graeciae miscebant, feliciter profligarunt.

His Boeotiae urbibus adjuugendae sunt Thebae Boeotiae anneupatae, ut ab aliis distinguerentur, quibus quae alibi constitutae idem nomen acceperunt. In Aegypto enim fuit etiam Thebarum urbs Thebaidis regionis caput, clarissima olim ac potentissima, quae *Hecatepylos* appellata est ob centum portus, quibus erat instructa. Alii ejusdem nominis urbem in Thessalia fuit, alia item in Cilicia. Nos autem de Boeotii Thebis locuturi dicimus, aut nomen fluvii a Cadmo Aegheoris, Phoenices regis, filio esse fuisse conditae, opo antiquae, quique viros, qui ex dentibus draconis ab ipso interfecti in terra Asia exorti sunt inde *Deaconigonte* Thebae, et incolae *Ophionii*, sive *Anguigenae*, appellati sunt, quod sane fabulosa. Ovidius in *Metam.* elegantia in eum pro suo more persequitur.

Conditas a Cadmo Thebas Amphion delat-
de moenibus instruxisse traditur, cum ad ci-
tharae sonitum saxa congererentur simul, at-
que invicem copularentur, qua de re pluri-
mus apud postas sermo fuit; nec eam fabel-
lam Venusianus vates intactam reliquit in Arte
394., ubi sic cesavit:

*Dietus et Amphion Thebanæ conditor arvis
Saxa movere sono testudinis, ea prae blanda
Ducere, quo vellet . . .*

Hanc autem fabellam rentur aliqui de Am-
phionis eloquentia intelligendam esse, qua
ipse effecit, ut circa inter se concordēs vi-
verent, eaque concordia suae urbi pro moe-
nibus essent. Alij dicunt, Amphionem suae
sacrae vi rudes ac pene saxos induxisse
homines ad urbem moenibus communiendam.

Thebarum quidem urbs *Heptapylus* dicta
fuit, quia septem habuit portas. A Dirce,
vicino fonte, *Dircaeq* quoque appellata est,
et Horatius IV. O, 1. *Dircaeam* vocat. Pin-
darum, Thebarum civem, Lyricorum apud
Graecos principem. Multos alios praecelares
vires genuere Thebae; sed nihil eas magis
illustravit, quam quod duos dicitur aliquos
habuisse Divos, Herculem scilicet ac Libe-
rum, qui ingentem fabulatoribus sermonis se-
getem praebuerunt.

In Boeotia fuit etiam Delium, et. Antis
postea clara urbs, unde Agamemnonia abie-
rumque Graecorum in Trojam conjuratorum
clavis salvissae narratur. In eadem regione

Geographica Ant. Graec. Descriptio. 479
fuit Leuctra Epaminondae Thebani pugna ad-
versus Lacedaemonios injuste imperantes vi-
ctoriaque insignis.

In Megaride, parva Helladis provincia,
fuit Megara, quae dicebatur etiam *Nissaea*,
Nisa, et *Nissa*, prius item Alcathoe. In-
gens inter Athenienses et Megarenses odium
intercessisse perhibetur; quod in causa fuit,
cur hi ab illis suae urbis ingressu prohiberen-
tur. Hinc Euclides (non ille tamen; qui
Geometria inclaruit) ut Socratem Athenis do-
centem audiret, vestitu utebatur muliebri, ne
ad illum veniens dignosceretur, et aliquod su-
biret infortunium.

In ea regione, de qua loquimur, urbs quo-
que Eleusis fuit, unde Cereris sacra, quae
ibi celebrabantur, *Eleusina*, vel *Eleusinia*,
sunt appellata. Ea autem sollemnia sacra sunt
instituta, ut magni illius beneficii servaretur
memoria, quo Dea genus affecisse humanum
ferebatur, ea in urbe omne agriculturae ge-
nus docens, et Triptolemium Eleusi filium
ibi regnantis per totum mittens orbem ad
frumentorum usum ceteris mortalibus indi-
candum. Eo advenerat Ceres quaerens filiam
suam Proserpinam a Platone raptam, et jam
dicti regis domi excepta hospitio liberalissime
fuerat. *Thesmophoria* etiam ea sacra voca-
bantur, cum Ceres *Thesmophoros*, sive *legi-
fera*, diceretur, quando inventis frugibus le-
ges quoque prima invenisse credebatur.

Pone venit Attis, sive Attica, regio totius Graeciae maxime insignis. *Cecropia* etiam dicta est a Cecrope et Athenarum conditore et primo rege; unde *Cecropidae* Athenienses dicti, et ipsa Athenarum urbs *Cecropia* appellabatur, et *Mopsopia* a Mopso augure simul et rege, qui post obitum divino dignatus est cultu. Atque vero Graece, Latine *Astu* dicebantur Athenae eodem plane modo, quae Romam *Urbem κατ' ἐξοχὴν* appellabant.

In Atticae ambitu erat jam memorata Athenarum urbs id sortita nomen a Minerva, quae *Ἀθηνᾶα*, vel *Ἀθηνᾶ*, Graece dicitur. *Athenaeum* vero locus quidam dicebatur in ea urbe Minervae dicatus, quo poetae alique Graeci scriptores sua deferrebant scripta, quemadmodum Latini poetae ad Apollinis templo adhaerentem bibliothecam ab Augusto conditam. Ibi etiam Graeci poetae, rhetores, philosophi, et alii viri docti sua profitebantur studia, conscripta nimirum per se carmina recitabant, oratorio declamabant more, philosophicas disputationes conferebant.

Alius juxta Athenas locus fuit, ubi docuit olim Aristoteles, et *Lyceum* appellabatur. Mille passus, procul ab Athenis locus nemorosus habebatur, qui *Academiae* nomen a quodam Academo obtinuit, qui eum inter alia numerabat sui juris praedia, sed studiis postea excolendis mancipavit. De quo Horat. II. Ep. II.

Adjecere bonae paullo plus artis Athenae,

Scilicet ut possem curvo dignoscere rectum,

- Atque inter silvas Academi quaerere verum.

Ibi commemoratus est divinus ille Plato, et philosophiam magna auditorum frequentia professus est; unde ejus sectatores *Academici* appellati.

Quaedam porticus Athenis fuit, quae *Pae-cile*, sive *varia*, est appellata ob varias depictas imagines ducum tam Graecorum, quam hostium, quibus post Marathoniam pugnam exornari incepit. In ea porticu inter decem praetorum numerum prima Miltiadis imago posita est, cum is hortaretur milites praeliumque committeret. Eam utique porticum cum sibi elegisset Zeno ad docendum, *Stoicorum* inde nomen factum est; cum *stoa* Graece *porticum* significet.

Ante portam arcis Athenarum erat quoddam aedificium magnis sumptibus excitatum, cui nomen *Propylaeo* inditum, a *προ* ante et *πύλη* porta; de quo Cic. de Off. II. 12. *Phileræus* Demetrius *Periclem* principem *Graeciae* vituperat, quod tantam pecuniam in praefata illa *Propylaea* conjecerit.

Erat in arce Athenarum quidam locus, qui *Prytaneum* vocabatur, in quo *Prytanes*, quinquaginta scilicet viri, deni singulis mensibus, in orbem vices mutantes, judicia exercebant, quibus instar Romani praetoris praerant unus Collegii princeps, qui, cum omnes dicerentur *Archontes*, proprie *Archon*, et *Hegemon*, et *Prytanis* etiam appellabatur. In

eodem loco viri de republica optime meriti publicis sumptibus alebantur,

Plures Athenae habuere portus, inter quo Phaleraeus antiquissimus fuit, sed parum commodus, Piraeus vero celeberrimus et quadraginta naves capiens, Athenis locus erat, quod *Arcopagus* dicebatur, in quo templum Martis erat, et judicia exercebantur, Ille locus nomen sumpsit ab *Αρης*, *Mars* et *παρος* vicus, vel collis, illius vero Senatus homines *Arcopagitae* vocabantur, quorum incorrupta olim apprimè commendabatur severitas. Proximus Athenis fuit Hymettus mons, exquisitissimo melle abundans. Hor. II. Sat. 2.

. . . nisi *Hymettia mella Falerno*

Ne biberis diluta . . . .

Mirum quidem est, quanti ab antiquis dueretur civitas Atheniensium, Eo sane ex cultissimis quibusque populis quotidie cujusvis generis confluebant homines ad admirandam sominus Atheniensium doctrinam, ad bonas artes ediscendas; Romanis praecipue patebat via Athenas versus. Quarundam scientiarum Athenienses prima posuerunt fundamenta; quae cunque vero doctrinarum semina in cultibus quibusque terris dispersa invenerant, ipsis collecta, atque in fertili, ut ita dicam Athenarum solo jacta statim comprehenderunt, et in uberrimam succreverunt segetem. Sed praestat de Atheniensibus afferre Iulianum Tullii pro Flacco 26. testimonium: *sunt, inquit, Athenienses, unde humanitas*

doctrina, religio, fruges, jura, leges, ortae, atque in omnes terras distributae putantur. Idem de Orat. 1. 4. Atque ut omittam Graeciam, quae semper eloquentiae princeps esse voluit, atque illas omnium doctrinarum inventrices Athenas etc: At quidam existimant, hic atque alibi nimis magnifice locutum esse Tullium, cum constet, bene multa Athenienses ab Hebraeis, Aegyptiis, et Chaldaeis didicisse.

A primo sui ortu explorata res est Athenas habuisse reges, qui foris magis, quam domi, suaungebantur auctoritate, cum ibi populus libertatis esset amantissimus. Inter reges autem celebris valde fuit Cecrops, genere Aegyptius, regni Athenarum conditor, qui in duodecim provincias regnum divisit, et Areopagum statuit.

Clarus item fuit Amphictyon, tertius illius urbis rex, cujus tanta fuit dexteritas, ut societatem cum aliis Graeciae populis sibi quaesiverit, et saluberrimum illum invexerit morem, nimirum ut legati sociorum semel atque iterum quotannis ad Thermopylas convenirent, ubi et communia obirent sacra, et de cujusque populi publicis privatisque negotiis deliberarent. *Amphictyones* appellati sunt illi, ex quibus constitit supremum hoc Graeciae consilium.

Non minimam vero laudem sibi peperit Codrus, postremus Athenarum rex, quem Horat. III, O. 9, dicit *pro patria non timi-*

dum mori. Cum enim sui cives gravi bello a Lacedaemoniis premerentur, cum id ab oraculo redditum esset responsum, quorum dux esset occisum, eos fore superiores, regia veste deposita, in hostium castra strenuus irrupit, ibique interemptus est: unde i. iud. ortum est proverbium, *Oodro generosior.*

Post hunc regem, suae magnae animae prodigium, immutata est Athenis forma regiminis. Invidia in reges, libertatis effreni ardor perpetuos quosdam magistratus induxit qui *Archontes* dicebantur. Horum potestas quia regum imperio vix videbatur absimilis ad decem deinde annos, ad unum denique annum contracta est. Tam angustis finibus coercita magistratum potestate, singulis perne diebus inter cives certamina conserebantur, discordia saeviebat. Tum demum male edocti Athenienses intellexerunt, tum fore felices civitates, cum virtutum regina Justitia longe lateque dominaretur, cum Iniquusque colla submitteret. Eam ob rem cum sapiente aliquo legum latore opus esset, oculos in Draconem, notae probitatis ac severitatis virum, civitas universa convertit, atque ei se regendam commisit. Hujus legis stoica severitate imbutae visae quibusdam suo sanguine potius quam atramento scriptae cum pares poenas, easque gravissimas, minarentur, cum ex. gr. capite juberent plecti qui olera in alieno surripuisset fundo, aequo ac illum, qui nocturnus Divorum legibus

sacra . Hinc factum est , ut hujusmodi obsoleverint leges , earumque remotis frons populus ad pristinam recurreret licentiam .

Post aliquam temporis intercapedinem indomitae libertatis taedio affecti Athenarum ciues omnem leges ferendi copiam contulerunt in Solonem , summum tunc temporis philosophum , unum ex septem Graeciae sapientibus . Hic mediam quandam inivit viam , quae a Draconis invisa recederet severitate , et populum in officio contineret . Hujus leges non parvi habitae sunt ; sed in ipsis , ut et in illis Draconis , et Spartani Lycurgi , nonnulla perperam constituta vulgo existimatur . Quid de ipsis Ciceronis aevo Romani senserint homines , patet ex I. de Orat. 44. *Percipietis etiam illam ex cognitione juris laetitiam et voluptatem , quod quantum praestiterint nostri majores prudentia ceteris gentibus , tum facillime intelligetis , si cum illorum Lycurgo , et Dracone , et Solone nostras leges conferre voluerimus . Incredibile est enim , quam sit omne jus civile , praeter hoc nostrum , inconditum . ac pene ridiculum .*

Adhuc inter vivos manente , sed procul ab Athenis , Solone , doctus quidam vir nomine Pisistratus , conspiratis factionum partibus , ut inquit Phaedrus I. fab. 2. arcem occupavit . De hujus eloquentia inquit Tullius de Orat. III. *Quis doctior iisdem illis temporibus , aut cujus eloquentia literis instructor , quam Pisistrati ? De ejus vero in imperio*

moderatione ideam ad Att. VII. Ep. 19. scripsit : *Incertum est, Phalarimne, an Pisistratum sit imitaturus*. Dubitat ibi Cicero, quid Caesar post Pharsalicam esset victoriam factururus.

Post Pisistrati tyrannidem omnium suorum civium virtute praecellentium potentiam Athenienses extimescere coeperunt. Inde orta causa est, cur Miltiades alique cives optime de patria meriti damnarentur. Inde tantus inventus est ostracismi usus, qui ab *οσπαστον*, *testa*, nomen accepit, cum testula inscriptum illius ferretur nomen, quem populus malo suspicionis veneno afflatus extra terminos vellet ejicere. Ostracismus itaque genus relegationis fuit, qua cives, quorum suspecta fiebat potentia, procul a domo abesse per annos decem cogebantur. Differebat ab exilio ostracismus, quod per illud puniebantur flagitia, per hunc nimia coercebatur potentia, illud bonorum publicatio comitabatur, per hunc pecuniam populus non adimebat, in illo nec tempus nec locus praefinebatur, in hoc statuebatur utrumque. Sermonis de Athenis hic finem facimus, ne ab incepto nimis longe abcedamus. Illud unum adjicimus, eam urbem post varias rerum vicissitudines tandem a. v. 666. captam esse a L. Cornelio Sulla, atque in Romanorum potestatem deductam.

In Attide fuit etiam Marathon, ubi Miltiades centum millia ex Darii Persarum re

his exercitu profligavit. Reliqui in Hellade
sunt Locri Epicnemidii, quae regio praeter
alia oppida Opunta habebat, urbem non pro-
cul ab Asopo fluvio positam. Ejusdem no-
minis fuisse aliam in Boetia urbem, monere
haud praetermittimus.

CAPUT V.

De Thessalia.

Ad Thessaliam accedimus, quae *Aemonia* etiam dicta fuit. Haec regio montibus apud veteres scriptores celeberrimis cingebatur, Olympo nimirum, qui saepe apud poetas pro *coelo* sumitur, Pelio, Ossa, gigantum bello praeclaris, Pierio Musarum domicilio, unde ipsae *Pierides* appellantur, Pindo, et Othry, Lapitharum sede, qui in fabulis ex eo celebres sunt; quod in sui regis Pirithoi nuptiis cum Centauris, etiam Thessaliae incolis, Hippodamen sponsam rapere conantibus, certavisse perhibentur. Nec silentio praetereundus est Oeta, mons Thessaliae asperimus, in Trachinia Phthiotidis regioncula, in Doridis confinio, in sinum Maliacum, qui et *Oetaeus* dicitur, desinens. In eo monte locus est *Pyra* dictus, in quo se combussit Hercules. Thessali maleficiis addicti fuisse traduntur, et a Medea veneficia edocti: unde *Thessala* vox apud Hor. Epod. 5. pro incantamento accipitur.

In quinque partes distributa Thessalica tellus fuit, in Thessaliam sic proprie dictam, Estiotidem, Pelasgiam, Magnesiam, et Phthiotidem. Urbium in tota Thessalia clarissima fuit Larissa, Achillis patria ad Peneum flu-

vium. Unde Virg. II. Aen. 197.

Quam neque Tydides, nec Larissaeus Achilles.

Sed sciendum est, alias quoque urbes idem nominis habuisse. Pagasae oppidum Thessaliae maritimum fuit, ubi navis Argo, qua Jason una cum flore juventutis Graecae in Chelchidem navigavit vellus aureum reportaturus, fabricata traditur, quae idcirco ab Ovidio *Pagasae* nuncupatur. Fuit in Thessalia Phthia, quam etiam Achillis patriam nonnulli faciunt; unde apud Horat. *Phthius Achilles*. Tempe vero parvus ille Thessalicae terrae tractus fuit peramenus, per quem Peneus decurrebat fluvius. Hinc Virg. IV. Geor.

Pastor Aristaeus fugiens Peneia Tempe.

In Thessalia fuerunt Philippici campi a Philippis urbe sic nuncupati. *Pharsalici* etiam dicebantur, quia erant in Pharsalia Thessaliae regione Pharsalo oppido circumjacente. In ipsis duorum civilium bellorum, quae tam dire Romanos inter se exercuere, procellae detonnerunt, primi Caesarem inter et Pompejum exorti, alterius inter Augustum, et Brutum et Cassium aliosque Caesaris percussores.

In eadem Thessalia fuerunt Thermopylae, angusti nempe aditus, per quos in Helladem transitus fiebat. Hujus Graecae vocis vim si expendes, cognosces, nihil aliud eam significare nisi *portas calidas*, cum ibi aquae calidae scaturirent. Hunc locum *Thermopylas* dictum alias simplici *Pylarum*, sive *portarum* nomine nuncupatum invenies.

CAPUT VI.

De Macadonia.

Macedoniae perpaucas tantum urbes recensēbimus ; quae crebrius apud Latinos scriptores occurrunt . In ipsa fuerunt , Dyrrachium in Taulantibus , quae dicta est etiam *Epidamnus* , nunc *Durazzo* , Apollonia , nunc *Piergo* , cujus cives *Apolloniatae* vocaverunt , Aulon , *Valona* , Elyma Elymiotarum caput , Thessalonica Ciceronis exilio insignis , Stagyrā Aristotilis philosophorum principis ortu clara . Amphipolis sic dictā , quod Strimon fluvius eam fluebat circum ; Pella , quam inter omnes Macedonicas urbes illustrissimam effecere duo sui alumni Philippus rex , Graeciae domitor , ejusque filius Alexander Magnus , qui Asiam quoque paterno imperio adjuxit .

Graeciam autem Philippus asu potius , quam armis edomuit . In omnibus Graeciae civitatibus dicitur habuisse viros gratia et auctoritate pollentes , quos identidem submissis delinibat muneribus , ut sibi tam bene de ipsis merenti potius , quam patriae faverent . Senatus populiue consilia sibi oportere detegerent , et quid facto opus esset , per occultas literas nuntiarent .

Quaedam auri fodinae , quae sors voluit ut

Geographica Ant. Graec. Descriptio. 491
in Philippi occurrerent regno, non mediocri
ipsi fuerunt adiumento ad oppida castellaque
munita capienda, ut Graeciae mercator potius,
quam victor, vulgo appellaretur. De hac re
testimonium apud Hor. habemus III. O. XI.,
ubi praepotentem in omnia auri vim elegan-
ter ostendit:

. . . . . *Diffidit urbium*

*Portas vir Macedo, et subruit aemulos
Reges muneribus.*

Auro certe valde debuit Philippus, sed
multo magis Epaminondae Thebano viro, qui
ejus ingenium a pueritia excoluerat. Hujus
boni sane philosophi simul et egregii copia-
rum ductoris se discipulum atque alumnum ja-
ctitabat Philippus, a quo rem bellicam, in
expediendis negotiis dexteritatem, non item
justitiam, abinentiam, fidem, non ceteras,
quae in illo viro mirum effulgebant in modum,
virtutes didicerat. Merito utique Philippum
exagitavit Demosthenes orationibus in eum di-
ctis, quae appellantur *Philippicae*: quo eo-
dem nomine suas inscripsit Cicero orationes,
quas Demosthenem imitatus in Antonium pro-
nuntiavit. Quidquid de Philippi moribus ha-
bitum sit, illud tamen plane constat, clari
nominis regem ipsum fuisse, et Epaminon-
dae, ut jam diximus, plurimum debuisse.

Si vero Alexander ejus filius gentes do-
muit immanitate barbaras, multitudine innu-
merabiles, locis infinitas, et cum mira ce-
leritate ac felicitate, debuit tum suomet in-

genio intrepido atque ad omnia summa nato, tum vero praeclaro illi philosophorum coryphaeo Aristoteli, qui omnibus ipsum instruxerat disciplinis, quae magno futuro regi erant arripiendae. Sed satis diximus de Macedonia; illud unum non praetermittimus, tria bella gessisse Romanos cum Macedonibus. Primum confecit T. Quinctius Flamininus, alterum L. Aemilius Paulus, tertium Q. Metellus Macedonicus.

C A P U T VII.

De Insulis Gracciae adjacentibus.

Insularum Graeco litori adjacentium maxima fuit Creta Graecis Latinisque monumentis illustrata. Centum in ea fuisse urbes fama est: sane Hor. Epod. 8.

*Aut ille centum nobilem Cretam urbibus
Ventis iturus non suis.*

Earum clarissimae fuerunt, Gnosus olim Minois regia, Cydon, Lyctus, Menethusa, Dictynna, Gortyna, apud quam elaboratus a Daedalo fuit Labyrinthus perplexis parietibus ac variis itinerum ambagibus admirabilis, in quem inclusus est Minotaurus.

Mons in Creta celebris fuit Dicte, a quo nomen desumpsere *Dictaea arva*, quae III. Aen. memorat Virgilius; *Dictaeas* autem *penas*, i. e. sagittas, nominat Silius, quia sagittas jaculandi peritissimi fuere Cretenses. Praeter hunc montem Ida vel Idaeus atque etiam Codiscus fuerunt.

Post Cretam memorari digna est Corcyra, *Corfu*, in mari Jonio contra Epirum posita, quae cognominem habuit urbem a Corinthiis colonis a. v. 50. conditam. Haec insula a Mazochio in Schediasmate de Antiquis Corcyrae nominibus ad Cardin. Quirinum dicitur accepisse, nomen ab Hebraico קרקר *karkar*,

quod est *destruere*, *vastare*, quia Corcyraeorum classis, quocunque irruisset, vastitatem afferret. Arborum Corcyraearum feracitatem describit Homerus Od. H. 117., cujus versus Mazochius in dicto Sched. sic Latine vertit:

*Fructus non unquam perit harum, intermo-
riturve,*

*Seu sit hiems, seu stella Canis; verum us-
que perennat.*

*Nam Zephyrus levis hos dum prociat, ex-
coquit illos.*

*Sic pira succrevisse piris, sic malaque ma-
lis,*

Atque uvas uvis videas, ac ficubu' fructus.

Phaeacia olim haec est appellata insula, cujus inculae *Phaeaces* dicti luxu infames fuere. Unde Horat. I. ep. 15.

*Pinguis ut inde domum possim Pasaeque
reverti.*

Obesus nimirum ac bene nutritus. Et I. ep. 1.

..... Alcinoique

In cutē curanda plus aequo operata iuventas.
Hic Alcinoem memorat Vales, Phaeaciae regem, qui hortos dicitur habuisse pulcherrimos, omni plautarum genere instructissimos.

Post Corcyram mentio facienda est Cephaleniae, nunc *Ceflogna*, et Zacynthi, nunc *Zante*; de qua insula Virg. II. Aen.
*Jam medio apparet fluctu nemorosa Zacyn-
thos.*

Nec porro omittenda test Ithaca, clara in fabulis Jonii maris insula, ubi vaser regnavit Ulysses, ejusque parens Laertes, inter Cephaleniam posita ad alevantem Solem, et Echinadas ad Orientem. Echinades vero quinque parvae fuerunt jam dicti maris insulae ante os sinus Gorinthiaci constitutae inter ostia Acheloi fluminis, et Araxum Peloponnesi promontorium; quarum praecipua fuit Dulichium.

In ora Peloponnesi apud Laconicum sinum erat Cythera, nunc *Cerigo*, cum urbe cognomine ac portu. Hanc insulam non parum Veneri fuisse dilectam veteres crediderunt; unde *Cytheream* eam Divam nominarunt, et *Cythereium* heroem pro Aenea Veneris filio usurpavit Ovidius.

In Aegaeo mari erat Euboea, *Negroponte*, tam Boeotiae proxima, ut ab ea avulsa putaretur, et olim cum ipsa unam continentem confecisse. Inter utramque tam modicus interfluebat Euripus, ut per pontem simul conjungerentur. Oppida in Euboea olim copulentissima fuerunt Calystus et Chalcis. In ipsa insula fuit quoque urbs Eretria, de qua Nepos in Milt. IV. *Illi praefecti regii classe ad Euboeam appulsa, celeriter Eretriam ceperunt.* A Menedemo, qui ex Eretria urbe erat, *Eretriaci* denominati sunt quidam philosophi, qui ejus doctrinam profitebantur.

Ad Caphareum Euboeae insulae promontorium Graeci victores incensa Troja patriam

repetentes fregisse naues perhibentur. Factum id Nauplii Euboeae regis dolo, cujus filius Palamedes prodicionis falso accusatus et supplicio affectus ab iis fuerat. Nauplius enim, ut injustam filii necem ulcisceretur, Graecis redeuntibus obscuram per noctem, ac tempestate deprehensis, facies ostendit e Caphareo quasi portum indicans: illi fraudis ignari ad scopulos allisi sunt.

Nec porro omittendae sunt hae aliae non ignobiles insulae, Scyrus, Lemnus, Samothrace. Lesbos vero, in qua oppidum Mytilene fuit, et Chios, Scio, Asiae potius attribuantur. In Saronico sinu erant, Aegina, Salamis, ad quam Themistocles Xerxis classem dissipavit.

In eodem Aegaeo mari quaedam aliae insulae sunt, quae *Cyclades* a κυκλος, *circulus*, appellabantur, quia circa Delum in orbem sitae erant; a nostris vocantur *Isole dell' Arcipelago*. Inter illas nobiliores fuerunt, Andrus, Delus, ubi Apollo ac Diana uno eodemque partu editi fuisse dicuntur, et Paros marmore, quod ibi caedebatur, insignis.

Praeter Cyclades fuere *Sporades* sic dictae a σπρσπο, *spargo*, quod sparsae in aequore, non glomeratae ut Cyclades aspicerentur. Inter Sporades clariores fuere, Icaria, quo Icarus per aerem volitans decidisse fertur, et Pathmos D. Joanne sacro Evangelii scriptore ibi exulante valde insignita. Nobiles praeterea sunt Samus Pythagora alumno insignis,

Cos, nunc *Lango*, Hippocratis medicinae parentis patria, et Carpathus; *Scarpanto*; quae tamen ad Asiam potius pertinere existimantur.

Hic jam ad calcem pervenit antiquae Graeciae descriptio, per quam ejus regionum situs, ac nomina, urbes, populi, montes, flumina facile addisci queant. Harum sane rerum notitia valde juvat, sed omnigena illa ac perampla doctrina, quae in veterum Graecorum libris prostat, prodest multo magis. Ad illam deberet contento studio ab adolescentibus adspirari. Quantum emolumenti ex illorum librorum lectione percipi possit, et quam utilis ad eam ac necessaria sit Graecae linguae cognitio, a doctis audiant adolescentes. Id unum constat, neminem unum eorum, qui adhuc Graeco sermoni incubuerint, et Graecorum libris insudaverint, sui impensi laboris poenituisse.

F I N - I S.

XXXVII. VETERIS MYTHOLOGIAE AMPLIOR EXPLANATIO.

Cum plurimis aliis in rebus, tum etiam in fabulis id evenit, ut utramque in partem de ipsis disputaretur, et quidam omne ipsarum genus aversati modo stultorum hominum vanas prorsus narrationes, aniles modo nugas sutiliaque mendacium poetarum figmenta eas fuisse existimarent, alii contra ipsarum praestantiam, utilitatem, jucunditatem non mediocriter extollerent. His secundo loco memoratis viris neque ingenio neque doctrinae laude contemnendis cum ceteris de causis non minimi fabulae pretii visae sunt, tum vero praecipue, quod ipsas, ut antiquum Philosophiae disciplinae domicilium, respexerunt. Ajunt enim, Graeci nominis viros, cum occultam de philosophicis rebus disputandi rationem ab Aegyptiis domum adduxissent, ne res sublimes atque admirabiles in rude vulgus ederentur, ipsos etiam per fabulas et naturae arcana, et summi rerum Auctoris virtutes, et praecepta de moribus tradere studuisse. Horum opiniones neque nostrum nunc est tueri, neque improbare, id tantummodo pro certo affirmamus, cum neque poetarum, neque veterum philosopho-

rum, neque aliorum scriptorum sententiae sine fabularum cognitione, earumque levi saltem investigatione percipi recte possint, perutile esse adolescentibus, qui in Latinae linguae curriculo versantur, praeterea, quae breviter tract. IX. tradidimus, haec etiam, quae nunc in medium afferemus, non segniter addiscere. Adeste animis, Adolescentes, et hanc ampliore veteris Mythologiae Explanationem libenter accipite.

Solenne id fuit Ethnicis, ut humana ad suos transferrent Divos, quod de Homero queritur Cicero Tusc. Disp. L. I. Hinc mirum non est, si fixerunt, ipsam Heben, quam Latini *Juventatem* vocarunt, primitus Jovi in caelo gratos nectaris ministrasse succos, cum semper in terris viri principes selectissimos quosque habuerint juvenes sibi ad cyathum constitutos. Hac Diva porrigente pocula, non obscure significarunt, Jovem omni aevo juvenem permansurum.

Verum quid sibi vult illud aliud commentum, ex eo nimirum munere excidisse Heben, ejusque ministerium suscepisse summae venustatis adolescentulum, Ganymedem nomine, Trois in Troade regnantis filium, nisi id, quod scilicet favor principum res est inconstantissima, neque ulla res illis est tam jucunda, cujus non brevi nascatur satietas?

Hebe autem Junonis filia dicebatur, quia e felicissima aeris temperie (pro aere enim accipiebatur Juno) omnia herbarum ac plau-

tarum genera pullulant, et juvenum ritu pubescunt. Martis soror dicebatur Hebe, quia Mars, qui pro bello ponitur, regionum bonitate alitur, cum nemo prope de sterili ac inope regione contendat. De Junonis ira in Ganymedem atque adeo omnes in Trojanos concepta, cum ille in locum filiae suffectus esset, canit Virg. I. Aen. 32.

. . . *manet alta mente repostum.*

Judicium Paridis, spretaeque injuria formae,

Et genus invisum, et rapti Ganymedis honores.

Juno habita est Saturni filia, Vulcani parens, conjugiorum praeses. Vide, sis, quomodo hae fabulae explicantur; Ab rerum omnium supremo opifice Caelum prius conditum est; ex recta ejus conversione cursusque ortum est tempus, sive Saturnus; aer est Jaro humanae vitae moderatrix. Cum vero incitatus aer accendi soleat inque ignem converti, ideo Vulcanum Juno peperisse perhibetur. Cum demique aeris benignitas rebus, quae nascuntur, magnopere conferat, conjugii praesesse credita est.

De Parcae nunc aliquid adjicere non displicet. Nonnulli existimant, a fato illas nihil differre; fatum siquidem, quod a *fando* descendit, nihil aliud esse rentur, nisi id, quod fuit olim de quovis homine aut re a Deo constitutum, quodque omnino est eventurum. Parcae autem a minime *parcendo* sibi nomen

adsciverē, cum quod a Deo constitutum est, nunquam possit evitari.

Tres porro existimabantur esse Parcae juxta tripartitam de more temporum rationem; quarum alia transactas res, praesentes alia, alia venturas significavit. Una dicebatur *Atropos* a *τρεω*, *verto*, cum quae praeterierant, nulla possent ratione revocari. *Clotho* res praesentes perficere credebatur, esque, quae sui erant muneris, rite persolvere. Tertia, quae futuri curam sortita fuerat, *Lachesis* dicta est, quoniam qui rerum natura comparatarum futurus est exitus, stabilis omnino est atque immutabilis.

Parcas nonnulli Jovis ac Themidis, quae ipsa Justitia est, filias esse dixerunt, et per hoc id significarunt; quidquid cuique eveniret, id jure ac pro meritis, et sapientissimo Dei consilio contingere. Atqui ex hominum incitia mala multa proficisci putarunt, ii Notae filias Parcas appellarunt. Nec defuit, qui Parcas Necessitatis filias nuncupavit, quoniam ea necessario subeunda sunt supplicia, quae pro gestis male rebus hominibus debentur. Quod si Parcae dictae sunt in tenebricosa quadam inhabitare spelunca, ne mireris, cum divina judicia sint occulta, et longe humanae mentis viribus superiora.

Hunc de Parcis sermonem cum illo Virg. Ecl. IV. 46. concludamus:

*Talia secla suis dixerunt, currite, fusis
Concordes stabili fatorum numine Parcae,*

Ex quibus verbis primum id colligitur, alios Divorum consuevisse inter se discrepare, at singularem inter Parcas semper constituisse concordiam. Id quoque deinde percipitur, per eas motam suis praebentes fuis designari perennem temporum cursum, et per ipsas stamina ducentes humanorum eventuum ordinem commonstrari, ita ut cum ipsae reciderent fila, vitae hominum quoque cursus crederetur interrumpi.

Non parvo in honore fuit apud antiquos Nox, quae a *nocendo* nomen accepisse perhibetur, cum nocturnus humor sit infestus hominibus, iis praesertim, qui aliqua detinentur infirmitate. Noctem Deorum omnium antiquissimam crediderunt, quia antequam Sol et Caelum fieret, nulla existeret lux, et informem illam materiam, quae *Chaos* dicta est, noctis ubique tenebrae circumtegebant.

Multos genuisse filios Nox dicitur, inter quos parum hominibus aequos ac benignos hi longe ceteris praecelluere, Amor nimirum, Fraus, Dolus, Metus, Labor, Invidentia, Contentio, Pertinacia, Senectus, Querela, Miseria, Tenebrae, Parcae, Somnia, Mors. Quas si recte expendere vis, invenies, earum quasdam nocte effici, quasdam alias ab inscitia ortum ducere, quam *mentis noctem* jure appellaveris.

Non mediocrem apud veteres obtinuit Diana cultum, quae eadem ac Luna fuit, ut demonstrat Virg. Aen. I. 11.

Suspiciens altam Lunam sis vix presatur,

Tu Dea, tu praesens hominum succurre labori,

Astrorum decus, et nemorum Latonia custos.

Idem testatur Ovidius XV. Metam.

*Nec par aut eadem nocturnae forma Dianae
Esse potest unquam, semperque hodierna sequente,*

Si crescit, minor est, major, si contrahit orbem.

Latoniae et Jovis filia putata est Diana, ac Phoebi soror. Quid ita? Quia Apollo et Diana, Sol nimirum et Luna, orti e tenebris fuerunt, sive ex confusa illa rerum mole, quae *Chaos* dicta est. Id pronum est cuique persuadere, cum si vis *Latoniae* nominis animadvertatur, patebit, a *λανθάνω*, *lateo*, posse illud recte deduci. Horum pater recte creditus est Jupiter, quia ex illa indigesta adhuc materiam Solem Lunamque Deus omnia parens et moderator evocavit. Latona itaque Dianae mater nihil aliud fuit, nisi ea diversi generis materia, quae in illa rerum confusa congerie latebat, unde Sol primum et postea Luna, opacum corpus, quae hujus beneficio lucet, profecta est.

Si vero dicta est Diana montium esse ac viarum custos, ne mireris, cum Luna viatoribus ac venantibus per noctem lumen impertiat. Cum virginitatem servare perpetuam

ab Iove impetravisse crederetur, ideo in sylvis ipsa degere dicebatur, ut marium consuetudinem evitaret. Cum venationibus delectari Diana putaretur, *Diotynna* etiam appellata fuit a retibus utique, cum apud Graecos *διότυνη* rete significet.

Haec eadem Diva parturientibus conferre existimabatur, unde *Lucinae* item nomen obtinuit, cum ob humoris copiam, qui plenae Lunae orbe maxime crescere existimatur, faciliores efficiantur partus. Lunae velocitatem admirati veteres aliam esse fingerunt *Dianam*, et in curru a candidis cervis trahi cum color albus Lunae ob candorem insigni non immerito tribuatur. *Dianam* invocare consueverunt veneficae cum nocturne nefanda ipsarum fierent sacra, ut est Epod. apud Horat. Ubique fere terrarum Diana colebatur, et praecipue Ephesi, ubi templum habuit *Lirae* pulchritudinis ac magnificentiae totius Asiae studio aedificatum. Inventus est quidam nebulo, Ephesius genere, nomine *Herostratus*, qui opus illud bis centum, ut perhibent, et viginti annorum, unius dieculae spatio per flammam absumpsit, ut hoc facto, cum ingenii praestantia non posset, sibi perpetuitatem nominis compararet. Illud autem incendium eo narrant accidisse die, quo *Alexander Magnus* in lucem prodiiit.

Cum *Herostrati* mens innotuisset Ephesiis, post dignum tanto scelere desumptum supplicium, ne iniquus homo re nefarie optata po-

tiretur, gravissimis propositis poenis statutum est, ne quis in posterum nominaret Herostratum, ut ejus funditus memoria interiret; quod tamen contra evenit. Cum illud conflagrasset templum, aliud Ephesii non minus magnificum construxere. Mulieres quoque ferunt sibi ex auro ornamenta detraxisse, ut ex ea collatitia pecunia Divae suorum partuum praesidi templum ornatius conderetur.

Homerus fingit, Vulcanum retibus ita elaboratis, ut videri minime possent, implicavisse Martem simul ac Venerem turpi in crimine deprehensos, ceterisque Diis deridendos exposuisse. Per hanc fabulam ingeniosissimus ille vates videtur homines ad vitae integritatem atque innocentiam exhortari, cum haud difficile Diis esset invenire viam, qua in scelestos, fortissimos licet ac potentissimos homines, animadverterent.

Vates bellorum Deum existimantes Martem, Timorem, Iram, Clamores, quas utique res secum bella ferunt, illi comites addiderunt. Cur autem Mars ex Junone esse ortus dicebatur? Num quod Juno divitiarum Dea erat, ex quibus invidentia exoritur et contentio, et quod nemo fere est opulentus, cui non ab invidia et malevolentia bellum, si fieri possit, indicatur? Nutritus fuisse Mars dicebatur sub Septentrionis plaga, cujus regionis populi cum parum Solis calore fruerentur, multum corporis vi, at consilio parum valere putabantur. Cur vero hic Deus murorum E-

versor dictus sit ex eo patet, quod per bella urbium moenia diruuntur.

Undenam ea exorta est fabula, Neptunum priorem equum et equitandi artem invenisse? Quidam ex eo desuptam autumant, quod quidam Neptunus nomine, vir Thessalus, primus omnium equitandi artem excogitavit. Alii auctores sunt, qui ex ipsa navigatione eam arcessant fabulam, quoniam videntur navigia super maris dorso quasi equitare. Praeterea dictus est Neptunus curru veli super aequore, comitantibus Tritonibus ac marinis monstris. Quid aliud in hac fabula, nisi hoc, deprehendes, quod cum multo aquarum strepitu fluctibus quasi rotis carinae subjectis naves per tumultuosa maria deferantur.

Nec vero illud aliud figmentum omittam, Neptunum scilicet atque Apollinem Laomedonti regi inserviisse, cum Trojae moenia extruerentur. De Neptuno sic Turnus apud Virg. IX. 145,

. . . quoniam non viderunt moenia Trojae

Neptuni fabricata manu considerare in ignes?
Id autem sic vulgo explicant, scilicet Laomedontem pecuniam horum Divorum sacris addictam ad construenda urbis moenia convertisse. Alii existimant, eam fabulam (quod ab aliis quoque populis factitatum) inventam esse ad illius regis ejusque civitatis decus amplificandum; Laomedon dicitur in multas incidisse aerumnas, ex quo mercede pacta Divos destituit. Quid aliud hoc significat, nisi

Y 2

quod Dei cultus sine aliqua calamitate hinc negligi queat?

Neptuno tribuerant ingentem filiorum numerum, qui nihil aliud designat nisi miram maris fertilitatem, in quo tot innumerae squamosarum gentium copiae gignantur ac nutrantur. Sane piscibus destitutum haberemus mare, nisi major esset feracitas aquarum, quam piscium se mutuo conficientium est voracitas; quae causa fuit, ut Neptuni filii erpoeles dicerentur.

Theseus suo filio Hippolyto mortem a Neptuno precatus fuit, quem falso noverca Phaedra apud patrem accusaverat, quod se de turpi crimine interpellasset. Id Theseo concessit Neptunus. Nam phocas in equos Hippolyti in litore currum agentes immisit, quibus in fugam prae timore versis ille discriptus perit. At quid postea? Hippolyto Diomedes locum deinde eximiae pulchritudinis dicavit cum Delubro et antiqui operis simulacro, et quae rem divinam primus omnium fecit. Nonne vides, antiquos per verborum ambages voluisse ad id homines hortari, ut sequo ferrent animo, si quando ad ipsorum vota surdi viderentur Dii, quandoquidem ab ignaris ea saepe expectantur, quae non levi imperantibus detrimento in posterum futura sint?

Poetae ajunt, graviter aliquando tulisse Plutonem, quod caelibem et filiis carentem vitam traduceret, neque ullam inveniret; quae sibi nuptui daretur. Eo animi furore agitatus ipse

currum conscendit, atque in Siciliam pervenisse fertur. Ibi forte Proserpinam, Cereris filiam, inter ceteras virgines colligentem flores a se visam statim adamavit, rapuit, et ad sua regna, quae sub terris putabantur esse, deportavit. Haec fabula ita explicatur. *Proserpina* frugum semen dici poterat; *Pluto* terrae virtus sive aliquando ipsa erat terra. Vis terrae attrahit ad se inferius frugum radices, quae aliquandiu ad ima solent crescere, et intra humum proserpere.

Praeterea ad *Plutonem* dicebantur omnes mortuorum animae descendere; quos ubi ille sua sub ditione acceperat, inextricabilibus undique cingebat vinculis, iudicibus tradebat iudicandas severissimis, cunctisque vel poenas pro meritis vel praemia dispensabat. Illius Dei regnum turbidissimis fluviis interlui credebatur: ibi defluebat *Cocytus*, rapidissimis flammaram vorticibus devolvebatur *Phlegeton*; ibi coeno profundo nimis et graveolente plena jacebat *Acherusia* palus. Quid de squalore cymbae atque animarum portitoris dicam? Terrere dicebatur latratibus accedentes *Cerberus*, horrere viperinis capillis *Furiae*.

Haec quamvis a nonnullis parvi fierent, ac etiam fortasse irriderentur, nemo tamen eorum erat, qui modo immortalem hominum ferre animam existimarent, quin simul censeret, reddendam sibi ante actae vitae rationem, cum animus e corporis vinculis evolasset, et gravissima se subiturum supplicia, si quis vi-

vens sineret, se in nefaria delicta effrenis suis abripi cupiditatibus. Unde liquido patet, quam recte fuerint haec ab antiquis excogitata. Per haec enim suppliciorum figmenta a vero non multum aliena, quae apud poetas legere est, conabantur rude vulgus ab iniquitate procul dimovere, cum praesertim pictis in tabellis, in domorum parietibus, quidam eas inferorum poenas exprimendas curarent.

Contra sapientes ad sectandam morum probitatem hortabantur per voluptates, quas in campis Elysiis persigendas proponebant. Nam quicumque recte honesteque vixerat, illum dicebant in beatorum coetus deduci, ubi ferax erat terra fructuum, aquae limpidissimis de fontibus defluebant, ac variis prata floribus vestiebantur. Adhaec in Elysiis dicebant veteres philosophorum esse ac poetarum concilia, ibi musica inesse oblectamenta, ibi convivia voluptatesque nulli molestiae conjunctas. Neque enim ibidem calor immodicus nec frigoris aspera vis sentiri credebatur, sed aer semper salubris et temperatus, neque vehementioribus Solis ardoribus inflammatus. Illinc lites, illinc inimicitiae, illinc odia, latrocinia, doli, perjuria, invidia exulare dicebantur.

His quidem rationibus conati sunt veteres multitudinis animos ad justitiam vitaeque integritatem revocare. Nec vero est omittendum, antiquos credidisse, ut jam supra diximus, Plutonem illorum esse locorum regem, ubi impii suorum facinorum poenas luerent.

Hanc utique fabulam, quae Plutoni inferorum deferbat imperium, nonnulli ex eo exortam dicunt, quod primus ipse jam dictas rationes terrendi impios excogitasset, non secus ac ventorum rex dictus est Aeolus, quia ventorum mutationes naturamque prior observasset, Lunaeque amicus jactatus est Endymion, quia Lunae cursum ac vicissitudines prior omnium percepisset.

Mentionem supra fecimus de iudicibus, qui dicebantur olim defunctos vita judicare homines, ut singuli, quod quisque meruerat, vel poenam, vel praemium consequeretur, nec tamen ibi declaravimus, quinam illi fuerint iudices, quibus donati nominibus, et cur hoc judicandi munus ipsis fuerit attributum. Quod itaque ibi praetermissum est, hic nunc breviter explebitur. Illorum igitur iudicum fama maxime celebratus fuit Minos, Cretae rex, Jovis filius. Alter fuit Rhadamantus, de quo Virg. L. VI., qui etiam Jovis filius meruit nuncupari. Item inferos judicandi munus obtinuit Aeacus, quem etiam Jove satum existimavit antiquitas. His celeberrimis triumviris de inferorum beatitate vel aerumnosa vita stantibus quidam Triptolemus etiam adjunxerunt.

Quod vero hi sive tres sive quatuor apud inferos constituti iudices fuerint, id ex temporum incertitia jure repetimus, cum vulgus imperitorum non facile tunc intelligeret, omnes animorum recessus omnesque cogitationes

Deo esse conspicuas ; unde putarunt , horum
 judicum opera in perscrutandis animorum sen-
 sibus opus esse ; eoque magis , quod cum vi-
 xerent , sua illi in iudicando severitate terro-
 rem incusserant , atque exquisita prudentia
 sapientissimorum virorum famam acquisiverant.
 Summa , quae in ipsis effulgebat , virtus ef-
 fecit , ut Jovis filii crederentur .

De Lethe , inferorum fluvio , haec haud
 praetermittenda censemus , duplici nimirum de
 causa fluxisse veteres Lethaei fluminis latices
 consuevisse potari , tum ut obliviscerentur
 animae illarum deliciarum , quibus in Elysiis
 fruebantur , tum etiam ut fierent earum mo-
 lestiarum immemores , quas antea in vita per-
 tulissent . Earum enim rerum nisi deleteretur
 memoria , vix aut ne vix quidem inveniri
 poterat , qui vellet reviviscere , et ex Pytha-
 gorae sententia in alia immigrare corpora , et
 reverti iterum in terras , ubi homines tot tan-
 tisque molestiis , tot animi perturbationibus ,
 tot corporis incommodis excruciantur . Hac de
 re loquitur Virg. L. VI. :

*Hus omnes , ubi milde rotam volvere per-
 omnis ,*

*Lethaeum ad fluvium Deus evocat agmine
 magno ,*

*Sicilicet immemores supera ut convexa re-
 visant ,*

Rursus et incipiant in corpora velle reverti .

At videamus , quid de Somno veteres ex-
 cogitarint . Dixerunt , ipsum Noctis esse fi-

lium; quia nocte praesertim suam exserit vim, Lethen, de qua supra, habere sororem, cum dormientes aerumnarum obliviscamur; adhaec lethi consanguineum putarunt somnum ea de causa, quod inter utrumque non levis intercedit similitudo, cum proprium somni sit mortis formam inducendo animantes servare. Quidam ipsum hominum Deorumque regem appellarunt, cum nulla rerum anima praeditarum ipsi non subjiciatur.

Quod si Homerus fingit, Somnum non ausum esse Jovem consopire, facilis hujus rei est explicatio, si animadvertatur, minime de-
cuisse eum dormire, cui universarum commissa rerum esset cura, qui ut pote summus Divorum haud Somno indigeret, per quem vires recuperaret, quas neque labor ullus, neque ullum incommodorum genus aliqua ex parte detraheret. Nec omittendum, quod Homerus Iliad. II. cecinit, Somnum abs Jove missum ad hortandum Agamemnonem, ut multitudinem capere arma juberet. Quonam modo id poterat Somnus facere nisi per insomnia, quae ipsius sunt comites et administri?

Deos autem Penates, de quibus frequens fit mentio apud Scriptores, nonnulli existimant Jovem fuisse, Junonem, Minervam, quibus alii etiam addidere Vestam. Hos tamen praestat putare Deos penates sive patrios ac tutelares fuisse universae urbis Romae. At penates, sive Domesticos et familiares Divos, cujusque domus ac familiae praesides, merito

opinamur ipsis fuisse ignotos veteribus . Veteres itaque penates suos , sive cujusque domus tutelares , quos ignorabant , generali *Penatum* nomine adorabant ; quod sane nomen vel a *penu* , cui praeerant , repetes , quod nihil aliud est , nisi id omne , quo vescimur , vel a *penitus* , quia in intima domus parte eorum Divorum simulacra servabantur . Horum Divorum munus fuisse creditum est infantem statim natos in tutelam suscipere , eorum habere curam , penus augere , et totius familiae commodis invigilare . Illud non est relinquendum , Penates Trojae , quos saepe memorat Virgilius , non alios fuisse , nisi Neptunum , et Apollinem , qui Trojana moenia extruxere , et fortasse etiam Palladem .

lis , quae tract. IX. de Pallade diximus , nunc adjicimus , bellis ipsam praefectam fuisse , et armatam consuevisse pingi , quoniam in gerendis bellis necessaria est sapientia . Cur autem noctuam huic Deae sacram voluerunt ? Sicut quidem haec avis nocte , unde nomen accepit , vigilat et canit , sic sapientia ubique acutum cernit , atque illa quoque dijudicat , quae ceteris obscura videantur . In pectore gestabat Pallas horrendam Gorgonis faciem , quae pro capillis habebat viperas . Quid hoc significat , nisi maxime formidabilem esse sceleris hominibus sapientem virum ? Cum vero vir sapiens maxime omnium Deo sit similis , ideoque Palladem unam ex omnibus Diis proximum Jovis locum occupare veteres putaverunt ,

Tiresiam, Thebanum vatem, caecum effecisse Pallas dicitur, quod ipsam in fonte nudam vidisset. Ridicula primo intuitu haec fabula existimatur. At aliqui in ipsa id subesse credunt, eum nimirum, qui sapientiae lumen perceperit, ejusque gustaverit fructum, ceteras ad res pene caecum libenter fieri. Quo tempore Trojana arx templumque Palladis aedificabatur, cur dicitur, caelitus delapsum Palladium, sive Palladis simulacrum? Quia divina res est Sapientia. Cur vero Apollo ea de re consultus respondisse perhibetur, tamdiu incolume fore Ilium, quamdiu simulacrum illud intra moenia servaretur? Quia illa potest diu stare civitas, quae Palladis ut ita dicam legibus obtemperet, modestiae scilicet, parsimoniae, temperantiae, in qua religio et Divorum metus vigeat, in qua justitia dominetur.

Multa veteres de Prometheo, Japeti filio, fabulati sunt. Nos ceteris omissis haec tantummodo, quae frequentius apud auctores inveniuntur, in medium afferemus. Ac primo dixere, Prometheum homines e luto olim finxisse, et universi hominum generis fuisse parentem, vel potius artificem. Quae quidem fabula nonne clare intelligitur ex sacro Scripturarum fonte fuisse desumpta? Quis est iste Prometheus, nisi supremus omnium rerum Conditor, qui primi hominis corpus e luto efformavit?

Cum vero Veteres in hominum animis in-
dolescerent plura inveniri vitia, quae in bru-

tis item erant conspicua , inde orsum duxit illa alia fabella , nimirum Promentheum illi principi limo adjunxisse particulas ex ceteris animantibus decerptas , et humanis animis leporis timores , vulpis astutiam , pavonis ambitionem , tigridum feritatem , leonum truculentiam , suis libidinem apposuisse . Propertius poetica quadam suavitate hanc tangit fabulam Prometheum reprehendens , quia cum plurimum operae in hominum corpore recte constituendo insumpsisset , mentem neglexerit , in qua efformanda potius studium erat adhibendum . En ipsius verba L. III.

O prima infelix fingenti terra Prometheo?

Ille parum cauti pectoris egit opus :

Corpora disponens mentem non vidit in arte,

Recta animi primum debuit esse via .

Hominum item memoriae proditum est , Prometheum subductum de aetherea domo ignem intulisse in homines , unde postea maciem et novam febrium ceterorumque morborum cohortem terris incubuisse . In explicanda hac fabula in alias alii abiire opiniones ; mihi illa magis arridet explicatio , qua dicitur , ipsum divinarum rerum et Philosophiae cognitionem primum omnium mortalibus invexisse , qua quidem cum abusum postea fuisset humanum genus , poenas perversae scientiae vel potius stultitiae persolvere incepisse .

Nec vero omittam illud aliud figmentum vatum carminibus non mediocriter celebratum , Prometheum scilicet ob quaedam crimina in

Jovem admissa columnae apud inferos fuisse alligatum, nullo ut pacto movere se posset, et vulturi jecur assidue tundenti ita fuisse addictum, ut quantum illius visceris per diem absumebatur, per noctem tantumdem excreceret, ne unquam doloris materia deficeret. Nemo est, quin videat, quid per haec a veteribus fuerit significatum. Namque in hac fabula poena patet, quam dant illi merito, qui in omnipotentem Deum aliquid indecorum moliuntur, et conscientiae stimulus, qui vel post obitum sceleratos homines continenter excruciat.

Ex his, quae hactenus disseruimus, ejus rei veritas satis luculenter eruitur, quam hujus tractatus initio proposuimus, plurima nempe in antiquis fabulis aut naturae arcana aut morum praecepta delitescere, quae si in apertum lucemque prodeant, non parum dignitatis fabulosis narrationibus concilient, et a quorundam hominum desplicatu magnopere vindicent. Sed ut proposita veritas magis eluceat, nonnullas adjiciemus in Homeri opera animadversiones, et quo suis in poematis ille summus fabulorum artifex spectaverit, parumper considerabimus.

Tunc temporis, cum vivebat Homerus, Graecia erat in parvas quasdam distributa respublicas, alteram alteri quam maxime infensam, ut propterea ii, qui pacis cupidi erant, e suis egressi finibus alias in regiones migrarent. Hoc item accedebat ingens incom-

modum, quod propter crebras discordias tam debiles viribus Graecae civitates evaserant, ut assiduis piratarum ac latronum paterent incursionibus. Nemo tum se parietum praesidio satis munitum reputabat, ubique praelia et caedes non ad augendas sed ad deterendas opes quotidie fere fiebant.

Cum tam misera esset Graeciae facies, Homerus Iliadem suam sub Graecorum oculos subiecit, in qua illius temporis memoriam renovavit, cum Graeciae principes societate inter se inita Phrygiae opes contriverant. In eo etiam poemate illius belli vicissitudines depinxit, ostenditque, Graeci exercitus duces, cum conjunctis animis viribusque in hostes irruebant, eorum copias profligasse, cum vero in ipso bello discordia delirarent, fuisse in causa, cur Graeci non semel a Trojanis fuerint trucidati. Homerus itaque suo eloquentiae flumine odii mutui incendium extinguere, et desiderium concordiae inter cives constituendae studuit excitare.

His de Iliade obiter consideratis, animum nunc advertamus ad finem illum, quem sapientissimus vates sibi in Odyssea proposuit. Ibi sane grandiloqua sua voce virtutibus suum arrogare decus conatus est, quot ex mortaliū animis exulare summo cum dolore videbat. Ac primo cum ipse narrat, Ulyssem a Trojae excidio multas peragrasse urbes, multorumque mores hominum inspexisse, opportune docet, homines nulli laborum debere

parcere , ut ad veritatem atque ad morum necessariam perveniant cognitionem .

Homerus praeterea describens Ulyssem tanquam virum , qui permulta pertulerat , dum reditum sibi suisque in Ithacam pararet , unicuique suadet animi constantiam esse adversis in rebus adhibendam . Cum vero pudicitiam non parvi faceret ; Penelopen ut exemplar proposuit , quae viro absente a multis expetita eorum insidias elusit , ne fidem conjugii debitam frangeret .

Rursus autem cum graviter doleret Homerus , quod vitia ubique terrarum dominarentur , non aspere ac duriter , sed suavissimis narrationibus inquinatissimos illius aetatis mores reprehendit , veluti blanda mater , quae medicinae poculum filii labris admovens extremam cyathi oram melle linit , ut puer meticulosus salutarem hauriat liquorem . Et sane dum ob oculos ipse ponit , quid possent Sirenum voces , quid Circes pocula , a voluptatum illecebris revocare animos nititur . Cum vero caedem procorum ab Ulysse peractam enarrat , omnibus est incitamento ad huiusmodi crimina punienda . Sed jam tempus est huic sermoni imponendi finem , et de Apparatu Philologico , quem huc usque produximus , nihil amplius cogitandi .

F I N I S .

MONITUM AD LECTORES.

Ad umbilicum jam opus perduxeram , ut in calce superioris tractatus innui , cum libido incessit aliquid de Veteris Architecturae , Sculpturae , et Picturae ratione adjiciendi. Visa est ea res digna tractari cum multis de causis , tum vero quia a proposito minime abscedere videbatur. Genio igitur indulsi , nullusque dubitavi , quin nunc etiam laborem aequis animis , Adolescentes , accipiat , cum stipes omnino sit oportet , qui his tam amoenis artibus nihil admodum delectetur .

XXXVIN. VETERIS ARCHITECTURAE
ALIARUMQUE COGNATARUM AR-
TIVM PAUCIS EXPEDITA
EXPLICATIO.

Illud plane constat, primos mortalium, utpote agrestes, pene omnes pecorisque magistros, ampalia e frugum stipulis et plantarum ramis in parvis contexta tigillis incoluisse, templa vero nondum habentes in aliquo aperto colle, vel sub procerae patulaeque arboris tegmine, divinum exercuisse cultum. Commoditatis dein ratio eos coegit tuguria e tabulis conficere, mox et lapides e terra efodere, calcem tenacemve aliquam parare, argillam, aptasque construere domos, per quas et frigoris asperitas sedaretur, et caloris molestiae arcerentur.

Sed latius dein dominandi libidine magis magisque quotidie stimulante animos, cum fera susciperentur bella, eo tandem deventum est, ut varia munimenta circum tecta hostiles contra impressiones consurgerent, pontibus conjungerentur flumina, aequoreis undis validae opponerentur moles, diversique generis cum publica tum privata aedificia constituerentur; unde urbes et Architectura simul originem de-

sumpsere. Labentibus vero annis haec ars aedificiorum ornatui ac deseri non parum prospiciens alias deinceps advocavit artes ; illas praecipue sculpendi pingendique socias atque adiutrices sibi libenter adscivit .

Verum quod in ceteris humanis rebus fieri semper consuevit , id praecipue evenit in Architectura aliisque cognatis artibus , ut earum primordia rudia omnino essent atque impolita, mox hominum paullatim accedente industria longoque usu perpetuis ipsae auctae incrementis ad fastigium et quandam veluti maturitatem suam pervenerint .

Tum vero praesertim elegantissimae illae artes coeperunt amplificari , cum populi certatim summique reges profusis thesauris per praemia et honores , veluti cum per chalybem pulsantur silices , aemulationis igniculos in hominum animis excitarent . Intelligebant enim , quantum splendoris ipsi bonis artibus earumque cultoribus tribuissent , tantumdem ex iisdem sese recepturos , seque id facile consecuturos , ut sua ipsorum nomina vitam viverent immortalem , per opera utique celebriorum auctorum , quae ad seram usque redundarent posteritatem .

Minime quidem dubitandum est , quin Architectura apud illos populos , qui Asiam incolere , primum exorta sit . Ad Aegyptios deinde , opibus virisque tunc temporis illustrem gentem , sua promovit vestigia , qui ipsam benigno sane vultu exceperunt , eaque non pa-

rūm delectati sunt, cum insanas amarent substructiones, immensaque gestirent extollere aedificia, pyramidesque, quae tamen magnitudinae potius, quam elegantia, aut exquisito quodam lepore, intuentium oculos ad se converterent.

Graecia postmodo cum ad sese ab Aegyptiis revocasset artes, signum pene quoddam ad optime in posterum de Architectura sperandum sustulisse videtur. Ipsa per intervalla temporis ad id suam intendit curam, ut tres Architectonici Ordines instituerentur, Doricus nempe gravis validusque, a loco, ubi inventus est, suam sortitus nomenclaturam, Ionicus, ornatiior ille quidem magisque delicatus, a natali item solo, sic dictus, Corinthius exquisita quadam elegantia praeditus, qui a Corintho, Peloponnesi urbe, nomen accepit, ubi architectones eum invenerunt, et eo quidem tempore, cum ea urbs maxime opulentia floreret. Per hos ordines veluti per Ariadnae fila, quae caeca in Labyrinthis ambagibus regerant vestigia, Graeca sagacitas voluit, ut aedificia dirigerentur.

Ordinum autem nomine veteres usi sunt ad varios illos ornatus dimensionesque columnarum, vel pilarum, intelligendos, quibus plerumque non parva aedificia sustentur, vel ornantur. Atque ut aliqua aedificiorum exempla afferamus, quorum nondum penitus interit memoria, Argis dicitur Junonis templum Dorici ordinis aedificatum; Olympiae similis ordi-

nis templum Olympico Jovi populus excitavit; Ionicus autem ordo adhibitus est in construendo Ephesi Dianae templo, de quo tract. XXXVII. sermo fuit. At partes, e quibus ordines constant, videamus.

Columnae apud Graecos stylobata carebant, quem nunc dicimus *pedestallo*, quemque nunc etiam omittimus columnis supponere, cum nolumus, ut altius extollatur aedificium. At Romani hanc subdidere partem, ut columnarum innitentium major appareret proceritas. Stylobatae autem, quadrata quidem corpora, tribus partibus componentur; infima, quae dicitur *basis*, Itali vocant *base*, vel etiam *zoccolo*; altius super basi consurgit *plinthus*, quam et quadrata ipsius figura Italicus sermo appellat *dado*; sequitur deinde *cymattum* sive stylobatae corona, *la cornice del pedestallo*.

Super stylobata constituitur columna, maximum in aedificiis et fulcrum simul et ornamentum. In inferiore ipsius parte consideranda est basis, quae primum continet plinthum, nimirum quadratum quendam lapidem, deinde vero plures annulos, quorum qui majores sunt, *tori* vocantur, qui minores, eos appellabis *astragalos*. Intervalla illa, quae inter eos quandoque intercurrunt, *scotiae* vel *trochilae* nominantur.

Sequitur in columna scapus (*il fusto o fuso della colonna*) pars nimirum teres laevisque, quae a basi usque ad capitellum extenditur. *Capitellum* autem dicitur superior illa

columnae pars, quae scapo innititur. In Capitello imponitur *Epistylum* (*l'architrave*), quod trabis figuram exhibens per totam ordinis cuiusque faciem excurrit. Inter Epistylum et Coronam (*la cornice della colonna*) illud spatium intercedit, quod propter quasdam animalium imagines in ipso representari aliquando solitas nuncupatur *Zophorus*. Corona denique, suprema ordinis totius parte prominente simul aptaque ad tecti projiciendas aquas, universum aedificium terminatur.

Hic autem omisso illo columnarum discrimine, quod e variis ipsarum dimensionibus proficiscitur, unum saltem expediemus, per quod oculis intuentium facile occurrens aliud ab alio ordine distinguatur. Hoc utique discrimen plane intelligitur in capitellis, in quibus varia est figura et varium ornamentorum genus. In ordine enim Dorico columnae capitellum diadematis quibusdam sive annulis, qui apud Italos vocantur *modani*; instructum sustinet quadratum quendam lapidem, tanquam pileum, in zophoro autem triglyphi conspiciuntur. Quid vero *triglyphorum* nomine intelligitur, nisi tres canaliculi seu cavitates deorsum productae, subter quas sex adhaerent guttulae?

Ordinis porro Ionici capitulum ex quibusdam spiralis formae *volutis* cognoscitur, quae vitium capreolis, vel potius capillorum cincinnis similes videntur. Ordo denique Corinthius duplicem in capitellis foliorum seriem postu-

lat, et parvos quosdam cauliculos sive cinetanos illis similes, qui in ordine Jonici nominis convolvuntur. Folia autem, quibus conspicuum redditur hoc capitulum, longas, latasque acanthi, topiariae herbae, frondes imitantur. (*) Sed praeter folia conspiciuntur etiam flores, quibus abaci (*della cimasa del capitello*) frontes mediae ornantur. Ex his hactenus memorialis rebus liquido apparet, columnarum (idem quoque de pilis dicendum) imaginem ex hominum figura statuque esse desumptam, cum ipsis sit quoddam veluti caput, sit pileus capiti superpositus, sint alia, eaque varia capituli ornamenta, subsint pedes et quidam veluti calcei pedibus subijuncti,

Sed minime hic est praetermittendum, saepe in suprema illa ordinum parte, quae corona dicitur, videri quosdam denticulos ibi ornatus gratia elaboratos, et columnas saepe esse striatas (*scanalate*), quibusdam nimirum canalibus

(*) Nostri adolescentes, qui hic Neapoli commorantur, possunt hoc a nobis expositum columnarum vel pilarum discrimen facili negotio addiscere in fronte Regalis Praetorii; ubi infimus pilarum ordo est Doricus, in medio constitutus Jonicus, supremum tenens locum est Corinthius. Octo columnas, quae in eadem magnifica fronte podiorum projecturas sustinent, ad ordinem Doricum pertinere, ex iis, quae aperuimus, nemo est, quin intelligat.

culis instructas, columnas vero, si in superiore parte magis extenuentur, et infra dimidium paululum intumescant, venustiores oculis incurrere, quam si ejusdem latitudinis in quavis ipsarum parte efficiantur.

Jam dicti columnarum ordines a Graecis inventi apud Romanos non mediocri cura fuerunt usitati. His tamen non plane contemptus fuit Etruscus ordo, in Etruria natus, rudis ille quidem, et in aliquo opere rustico, vel in aliquo aedificio, ubi firmitas potius, quam ornatus, quaerebatur, passim usurpatus. Si aliquod amphitheatrum ex. gr. aedificari deberet, non abs re esse judicabatur ordinem Etruscum ipsi accommodare, cujus ordinis capitellum non valde Dorico absimile fuit.

Quae cum ita res se haberet, non parum admirationis affert eruditis, quod marmorea illa Trajana columna, quae novo, ut ita dicam, historiae scribendi genere clarissimi Imperatoris res gestas in se insculptas continebat, ad Etruscum ordinem pertineret. Noluerunt, ut ipsis videtur, Romani homines in tradendis posteritati laudibus sui Principis aliquo Graecae inventionis ordine uti, hunc exteris honorem invidentes, et potius in Italia, quam alibi, natum ordinem hoc celebri monumento, quod ceteris diutius servatum iri confidebant, illustrare gestientes. Et sane cetera publice statuta opera, nempe Colissaeus, Marcelli Theatrum, illi ingentes Circi, Diocletiani, Caracallae, Antonini Thermae, superba Adriani Mo-

les, Mausolaeum Augusti, temporis canota metentis falce ruinas vitare haud potuere. Septizonium etiam Severi, moles scilicet alte assurgens, et septem veluti fasciis seu zonis cincta, quae septem veluti moles aliam super altam impositas referebant, quae *Severi* dicebatur, quia a Severo imperatore ita fuerat instaurata, ut plane nova videri posset, ejusdem sati vim nequivit effugere. At contra illa historiis columna instructa suam adhuc bene fert velustatem.

Praeter ordinem Etruscum natus itidem in Italia est ordo Compositus, in quo et ea, quae ad Ionicum, et ea, quae ad Corinthium ordinem spectant, ornamenta simul conjuncta suspiciuntur. Nihil hic addendum censeamus de Architectura Gothica, rudi sane et impolita, quae a Septentrionis plaga in Italiam devenit, quippe cum antiqua tantum sermone peraequi nobis propositum sit, eaque nonnisi quinto seculo veterum Architecturae bellum indixerit. Illud mirari subit, quatenam fuerit causa, cur Italiae populi, qui meliora hujus artis videbant, et non poterant non probare, deteriora tamen sequi in animum induxerint. Id fortasse ex eo factum est, quod Christiani tali in Ethnicos, impietatis amatores, odio exarserant, ut quaecumque ab iis essent inventa sagaciter, vel in deliciis habita, modo in Idolorum cultum male detorta, se longe ab iis abscedere debere existimarent.

Hactenus dicta de veterum Architectura,

quam nunc etiam sequimur, satis sint. Non enim hic architectum, sed philologum iustitiamus, neque vero qui eam profitentur artem; tantum praeceptis valent, quantum quodam mentis et oculorum iudicio ac veluti gustu, quem ipsa natura duce assecuti sumus. Adhaec ipsa utilitas, commoditas, necessitas, experientia ipsa est rerum condendarum magistra, et in rebus male conditis ineptus ordo, iniqua partium dispositio ipsi aspectui inferre veluti quandam videtur injuriam. Nunc vero ad artem conficiendi statuas progrediamur.

Ars conficiendi statuas *Sculptura* potest commode vel *Statuaria* appellari. Sed nonnulli discrimen ponunt *Sculpturam* inter et *Statuariam*, ita quidem, ut illa contineat imagines, quae e marmore, vel ligno, vel ebore fiunt, haec illas, quae ex aere aliove metallo conficiuntur. Praeterea dicunt. Plinium non usurpare nomen *Statuae*, quod a verbo *statuo* descendit, nisi cum de metallis loquitur; opus enim e marmore vel ebore vel ligno exculptum ajunt potius *simulacrum* vel *signum*, vel *imaginem* nominari. Ultima vero vox *imaginis* pictis etiam tabellis recte accommodatur. Ausonius Popma de Diff. Verb. ait, *signum* et *statuam* ita inter se differre, ut genus a specie distat. *Signum* enim et Dei et hominis et bruti figuram exhibet, *statua* de Deo et hominibus tantum dicitur. Praeterea affirmat, statuas in foro aut in alio publico et conspicuo loco poni, signa in templis vel in

privatis aedibus habere locum. Denique docet, signum modo dimidiam habere eminentiam, et haerere in ipsa materia, modo incisum esse, ut in gemma, modo incrustatum, aut affixum, ut in vase caelato, modo intextum, ut in veste, statuas vero integram undique et solidam prominere, nec inhaerere materiae, unde ducta conspicitur.

Haec ars conficiendi statuas in Graecia se praestantias adurrexit, ut et praesentes eorum opificum miram in suis perficiendis operibus dexteritatem summo opere admirarentur, et postgeniti eam assequi desperaverint. Ex his autem causis, quae per nos exponuntur, hoc est repetendum, quod illi sua in arte tam se praecellos praestiterint. Et primo ipsis erant incitamento ad optime elaborandum et praemia domi proposita, et vicinarum gentium liberalitas, quae Graecos artifices ad se vocabant identidem, et maximis afficiebant muneribus.

Adhaec magno ipsis erat adjumento perculgatus ille mos habendi aliquandiu statuas in loco publico, ut cujusvis e populo subirent iudicium, quas et medici et anatomici praesertim diligenter scrutabantur, ut si quid esset in ipsis peccatum vel in curia vel artis imperitia, emendaretur opus ante, quam vel in templo, vel in aedibus, vel in foro statueretur, et in meliorem redigeretur formam. Idolorum cultus, qui tum maxime increbuerat, artificum manus mentesque assidue exercebat, cum in omnibus templis, in omnibus sacellis, Di-

uorum simulacra poterantur, et quaeque familia suos Lares, suos Penates haberet, quos privatis prosequeretur honoribus. Nihil dico de illustribus viris, in quorum honorem pro more temporum innumerae pene statuae erigebantur; quod vel ex eo patet, quod Cornelius Nepos in Milt. VI. enarrat: *Idem ille populus, posteaquam mæsus imperium est nactus, et largitione magistratuum corruptus est, trecentas statuas Demetrio Phalereo decrevit.*

Ad perficiendam apud Graecos Sculpturam illud etiam non minimum momentum addebat, quod non nuda, ut plerumque fit, ejus artis praecepta edicerent, sed et multas alias facultates simul cum illa conjungerent, quo paratiores ad conficienda numeris omnibus absoluta opera redderentur. Sane novimus, Socratem, illum celebrem philosophum, e statuaria officina ad philosophandum pervasisse. Non mediocriter tunc temporis insudabant sculptores ornandis hieroniæ, illa ut ab effigendis victorum imaginibus perraro manus submoverent. Vetus itaque Graecia ingentem statuarum numerum athletarum honori dedicando hujus artis honorem non mediocriter amplificabat.

Sed illud minime est praetermittendum, Ludos Gymnicos praecipuam fuisse causam, cur tantum praestantiae apud Graecos Sculptura obtinuerit. Ibi sane pene quotidie juvenus positis vestibus, saltu, pugnis, cursu, jaculatione nudam se exercebat. Aderant adoscentes

ad hujusmodi ludicra non parum natura prae-
pensi ; ibi aptam membrorum dispositionem ,
ossium compagem , quam late paterat pectus ,
quantum brachia , crura , pedes protenderen-
tur , frequentissime intuebantur . Ibi etiam
cernere erat multiplices corporis motus et ja-
ctationes , necnon intimos animorum affectus ;
quos in ore , imo in cunctis membris Natura
depingit .

Huic spectaculorum generi a teneris ungui-
culis assueti adolescentes , cum ad Graphicen ,
sive delineandi artem , addiscendam accederent ,
quae sculpturae (idem de Pictura dicendum)
debet praecludere , statim arripiebant , atque
in ipsa evadebant eximii . Quid igitur mirum ,
si illi possea , qui toties in Gymnasiis , veluti
in picturae linearis schola , commorati fue-
rant , felici successu sua efficerent opera , et
quae optimi fierent statuarum magistri ?

Sed veniamus varias ad rationes , quibus ars
statuaria exercebatur . Primo quidem spectan-
dam se offert *Plastice* , sive ars figulina . sive
figlina (utroque enim modo hanc vocem a
figo descendente Latini efferebant) , quae
ex argilla finguntur imagines . Ea vox *Plasti-*
ce a πλασσω , seu πλαττω , *fingo* , *formo* , pro-
ficiscitur . Ex eodem themate devenit *Plastes* ,
vel *Plasticator* , vel *Plasticus* , figulus nempe ,
seu qui figulinam artem exercet , sive qui va-
sa vel statuas ex uda argilla conficit . *Plasma*
dictum est figulinum quodvis opus , sive quod-
vis figmentum , illud nimirum , quod e luto
formatum est .

Haec utique ars prima fuit, cum obvia cuiusvis esset materia, et facillioris esset exitus in conficiendis statuis, cum posset aliquid materiae vel addi, vel ex arbitrio detrahi, donec ita opus perficeretur, ut sibi mens proposuerat. Huiusmodi opera igni postea in fornacibus durata minio plerumque curae erat oblinere. Ea de re Plinius; tum haec subdit: *Hae tum efficies Deorum erant laudatissimae; nec poenitet nos illorum, qui tales Deos coluere. Aurum enim et argentum ne Diis quidem conficiebant.* Sed plerumque in conficiendo cuiuspiam durioris materiae opere figmentum ex creta coagmentabant, ut eo tanquam exemplari uterentur.

Plurimum tum quidem operae impendebant figuli in elaborandis patinis, vel vasis, quae *Aetrusci* vulgo appellantur, et inter arandum saepe effodiuntur; in quibus res ab heroibus Homericis gestae miro depictae artificio exhibentur. Ea vasa patinaeque retro actis seculis temere effrangebantur, aut immiscebantur inter alicujus novi aedificii caementa. Sed postquam eruditi Graecas in illis fabulas deprehenderunt, religiose coeperunt asservare et explicare et libros quoque ex iis conficere. Facilitas operis et materiae mollities etiam inducebat saepe veteres ad laborandum in cera. Sane novimus, illustrium virorum imagines cereas apud Romanos fuisse non parum usitatas.

Proxime a creta vel cera secuta sunt ligna, eaque praesertim, quae cariem sentire minime

cognantur, uti buxum, cedrus, oliva, palma, ebenum, cupressus. Opportunitas materiae cuius obviae stimulo fuit sculptoribus ad statuas et pocula crebo efformanda. Invento dein marmore, exarsit opificum industria, cum operum diuturnitas quamdam ipsis nominum immortalitatem promitteret. Cum vero e terrae visceribus prodirent metalla, tunc ex iis in cavum aliquem fuis, postquam ignis ope liquefacta essent, statuas conficiebant. Haec autem ars *fusoria* proprie appellata est, et per eam crevit statuarum numerus. Neque omit-tenda est Torevlice (*l'arte d'intagliare*), quae dicitur etiam *Sculptura Anaglyptica*, qua toreumata fiebant, vasa nimirum vel alia caelata, plerumque aurea vel argentea, cum vel in vasis corpore caelarentur figurae, vel sigilla conflarentur, quae vasi postea includebantur et illigabantur, quae *emblemata* dixerunt, vel caelatae crustae vasi apponerentur.

His de Statuaria arte expeditis, celebriorum in ea artificum nomina percurramus, ut si quando occurrant in Latinis auctoribus interpretandis, de quibus viris sermo sit, facile dignoscatur. Primus recensendus est Phidias, Athenis natus, qui tunc temporis artem professus est, cum post victorias a Persis relatas pax artium alma parens multa bona ingenia nutriebat sub faustis Periclis auspiciis, et ad comparandam sibi gloriam stimulabat. Cum praeter Sculpturae regulas sibi historiae, fabularum, poesis, opticae, et geometriae cogni-

tionem studio acquisivisset, eam assecutus est famam, ut et in Græcis et in Latinis libris non parum celebraretur. Vide, sis; quæ de eo refert Tullius I. de Orat. *Phidias*, inquit, *eum faceret Jovis formam aut Minervæ*, non *contemplabatur aliquem*, a quo similitudinem duceret; sed *ipsius in mente insidebat species pulchritudinis eximia quædam*, quam intuens, in eaque defixus, ad illius similitudinem artem et manum dirigebat. Ex quibus verbis ejus ingenii vis recte colligitur. Idem auctor de Claris Orat. 5. 28. *Quinti Hortensii admodum adolescentis ingenium, ut Phidiae signum, simul aspectum et probatum est*. Unde deducitur, quanto in honore illius opera haberentur.

Inter opera cetera, quæ Phidiae ingenium ac dexteritatem prædiderunt, non ultimum obtinens locum illa duo simulacra miræ magnitudinis, Minervæ unum, alterum Jovi dedicatum. Illud in arce Athenarum in templo positum fuit, hoc in Jovis Olympici aede in Elide aedificata, de quo Propertius L. III.

Phidiacus signo se Jupiter ornat eburno.

Utumque ex iis simulacris ex ebore fuisse constat, laminis aureis instructum, atque ita laboratum, ut pretium materiae artis præstantia superaret. In illo cum non licuisset artificii suum inscribere nomen, similem sui speciem in Divae clypeo inclusit, ut testatur Cicerone de Orat. L. I. 34. In altero ita inscripsit: *Phidias Atheniensis Charmidis filius me*

efformavit. In quo titulo visus est Jupiter ipse de auctore suo gloriari, simulque Atheniensibus exprobare duritiem, qui noluerant, in Minervae statua artificis nomen consignari. Hoc opus cum illo comparatum inventum est longe esse praestantius, cum voluisset Phidias, rumperentur ut invidis illa, quos Athenis suae gloriae reluctantes alio sedecens reliquerat. De Iovis statua nimis magnifice Quintilianus locutus est L. XII. c. 10. *Ejus pulchritudo adiecisse aliquid etiam receptae Religioni videtur, adeo majestas operis Deum adaequavit.*

Nec minor Polycleti fama fuit, qui Sicyone, Peloponnesi urbe, natus est; de quo inter cetera haec tradidit Plinius: *Fecit et quem Canona artifices vocant, lineamenta artis eo petentes, velut a lege quadam, solusque hominum artem ipse fecisse artis opere iudicatur*. Hanc utique ex aere statuam admiraturi undique ventitabant statuarii, unde regulas perciperent, quibus corporis humani molem recte construerent exprimerentque.

Hujus tam clari artificis mentionem injicit Tullius V. Parad. En ipsius verba: *Echionis tabula te stupidum detinet; aut signum aliquod Polycleti. Omitto, unde sustuleris, et quomodo habeas: intuentem te, admirantem, clamores tollentem cum video, servum te esse ineptiarum omnium iudico. Ineptias vocat hic Cicero hujusmodi opera Graecorum artificum, non quia nihili ea faciebat, sed ut vel sic obiter quorundam Romanorum levitatem car-*

peret, qui a primaeva majorum abſtinentia deſciſcentes in quaevis avidas injiciebant manus, et domum properanter aſportabant. Acrius ſane illam rei publicae principum rapacitatem reprehendit Salluſtius in Bal. Cat. XII. *Verum illi (nempe majores) delubra Deorum pietate, domos ſuas gloria decorabant, neque victis quidquam, praeter injuriae licentiam, cripiebant: at hi contra ignaviſſimi homines per ſummum ſcelus omnia ea ſociis adimere. quae fortiffimi viri victores hoſtibus reliquerant, proinde quaſi injuriam facere illi domum eſſet imperio uti. Infelix ſane tum erat Graecarum urbium conditio, cum inſignium auctorem opera quo ardentius deamabant, eo luctuoſius amittebant.*

Myronis monumenta non multa traſmiſſa ſnere poſteris; ſolum fertur, Albenienſem ipſum fuiſſe, et quasdam effeciſſe boves mirae pulchritudinis, quae vitam vivere videbantur. De his Propertius L. II.

Atque aram circumſteterant armenta Myronis,

Quatuor artificis vivida ſigna boves.

Sequitur Lysippus, Sicyone natus, quem quanti ſuam ob artem ſaceret Magnus ille Alexander, teſtatur Horatius L. II. Ep. I.

. . . . Idem rex ille . . . .

Edicto vetuit, ne quis ſe, praeter Apellem, Pingeret, aut alius Lysippo dueeret aera Fortis Alexandri voltum ſimulantia . . .

De eo Propertius L. III.

Gloria Lysippo animosa effingere signa.

Solebat Lysippus dicere, Doriphoro Poly-
cleti se multum deberē, eoque veluti magistro
usum esse. Sed monitore Eupompo, qui tum
erat bonus in pictura, aliam meliorem magi-
stram sibi ad imitandum proposuit, nempe
Naturam, qua duce, magis jam inde, quam
antea, sua in arte profecisse perhibetur.

Tanta celeritate opus faciebat Lysippus, ut
inter veteres omnes ipse consecerit maximum
statuarum numerum. Una ipsarum pervenit
Romam, eaque hominem repraesentans, qui
e balneo egressus se diligenter terget, ab A-
grippa suas ante Thermas collocata fuit. Tam
grata dein fuit haec statua Tiberio Principi,
ut inter Principatus initia, quanquam sui im-
periosus esset, in eo tamen sibi temperare ne-
quiverit, eamque statuam in suum transtule-
rit cubiculum, alio ibi signo substituto. Sed
postea illam Lysippi statuam in locum pristi-
num Imperator restituisse fertur, populo ut
feceret satis; qui de ablato simulacro non pa-
rum conquerebatur.

Ex multis statuīs, quas Lysippus fuderat
Alexandri vultum exhibentes, una ex aere Ro-
mae fuit singularis praestantiae, quae a Nerone
plurimo in pretio habebatur. Sed parum sa-
nae mentis imperator eam quodam aureo ve-
luti tectorio obduci iussit. Unde evenit, ut
illa quamvis egregio exornata metallo, mino-
ris tamen valeret, quam antea, cum non am-
plius suum prae se ferret auctorem, necnon

artis gratia pretio periisset. Opus igitur fuit aurum detrahere, et in pristinum statum reducere simulacrum.

Memoratis statuariis accedat Praxiteles, insignis in sculpendo marmore. Duos Cupidines miro dicitur elaborasse artificio. Unum dono amicæ dedit, qui Thespiis Boeotiis positus fuit, propter quem, ut inquit Cic. IV. in Ver. 2. Thespiæ viscebantur, cum alia visendi causa nulla esset, alter cum in Sicilia servaretur, in Verris tandem manus devenit. Incolae Gnidii cum a Praxitele petivissent statuam, quæ exhiberet Venerem, ipse duplicem confecit, nudam unam, alteram velo tectam. In hac Veneris minus apparebant blanditiæ, sed ars non mediocris in effingendo velamine emicabat. Haec altera magis arrisit Gnidiiis, eoque magis quod prae illa erat ob modestiam commendatior. Illum populum ingenti alieno aere voluisse levare dicitur Nicomedes rex Bithyniae, dummodo ad se ea Venus transmitteretur. Parum sibi decorum putarunt Gnidii illo se thesauro destituere, quo licet obaerati satis tamen locupletes se esse reputabant. De hoc sculptore Propertius L. III.

Praxitelem Parius vindicat arte lapis.

Nobis haud singulos Graeciae artifices recensentibus, qui sunt pene innumeri, sed florem hominum libantibus, satis est unum alium adjicere, praeterea neminem. Hic est Scopas, nobilis architectus simul et statuarius, qui plurimum decoris attulisse dicitur illi magnifice

sepulcro ; quod Artemisia regina conjugii suo Mausolo Halicarnassi aedificandum curavit, quod inter septem orbis miracula recensēbatur. Multorum scalpra in eo certatim elaborarunt, sed nulli magis, quam Scopae, opus illud debuisse perhibetur.

Cum Graeciae nonnullos illustriores artifices memoraverimus, non deerit fortasse aliquis, qui miretur, neminem Romanum artificem nos nominasse. Is profecto sciat, cum Graecia in excolendis artibus nobilem ceteroqui ludum luderet, Romanum interea nonnisi belli et imperandi artes exercuisse. Quod multo ante Virgilius L. VI. fingit Anchisen Aeneae suo praedixisse :

*Excudent alii spirantia mollius aera,
Credo equidem : vivos ducent de marmo-
re vultus ;*

Orabunt causas . . . .

*Tu regere imperio populos, Romane, me-
mento .*

De Statuaria arte jam illis expeditis, quae ad rem nostram maxime esse visa sunt, nonnulla addamus de Pictura, quae una ex Architecturae satellitibus fuit, in qua excolenda non pauci Graecorum ita elaborarunt, ut eorum opera et artificum possent tenere oculos, et imperitorum delectare. Si vera nobis ex historia nuntiantur, mirum est, quam bene illi res quasvis in natura existentes coloribus et penicillo exhibuerint. Unum pro cunctis sit satis, quod de Zeuxi narratur, nimirum

pinxisse tabulam; in qua ita expressae videbantur uvae, ut aves aperto ore ad eas sese volantes injecerint.

De veteribus pictoribus haec ignorare minime oportet, eos nimirum tam bene colores in udo parietum tectorio impressisse, ut licet plura dilaberentur secula, illi tamen sese vivos recentesque oculis serae posteritatis videndos obtulerint. Nondum tunc temporis oleo colores commiscere inceperant, aqua eos cum glutine vel gummi diluebant. Res vero vel uno solum, vel pluribus coloribus mos erat effingere, qui tamen horum quatuor numerum minime excedebant, albi nimirum, rubri, lutei, nigri; aberat tunc caeruleus color, aberat viridis, qui ceteroqui videntur debuisse esse praecipui, cum ille caelum; hic alius herbas, quibus vestiuntur arva, imitetur.

Pictorum autem celebriorum nomina non piget hic in medium afferre, ut si quando apud auctores inveniantur, quosdam hominum denotent, facile cognoscatur. Primo nominandus est Phidias ille ipse, de quo supra facta mentio est; qui antequam celte et malleolo uteretur, tabulas optime pinxerat. Inter cetera illius Periclis depinxit imaginem, qui ob suam fulminis ritu se vibrantem eloquentiam *Olympicus* est appellatus. Sequatur Polygnotus, genere Thasius, qui non sine laude in illa Athenarum porticu gratis pinxit, quae *Pae-cile* dicta est ob multiplicem picturam (haec enim Graeca vox *variā* sive *variegatā* si-

gnificat) inque ea Trojani belli expressit historiam .

Hic vero non est silentio praetereundus Zeuxis Heracleotes , Apollodori Atheniensis discipulus: De eo tradunt, Divorum et heroum effigies ita effecisse , ut quales essent ab eo coloribus positae , tales ceteri secuti fuerint , unde *legum latorem* (in pictura scilicet) eum vocarunt. Eodem , quo Zeuxis , tempore Parrhasius etiam floruit , genere Ephesius ; de quo dicunt , secundae mentis fuisse virum , sed talem , quo nemo arrogantius artis gloria usus sit , cum regio pene uteretur cultu . Si Zeuxis ex eo praecipue inclaruit , quod luminum umbrarumque rationem invenit , hic laudem est assecutus , quod lineas et extremum figurarum ambitum majore mentis subtilitate ac diligentia expendit .

His adjungendus est Timas, qui Iphigeniam pinxit ante aram venatricis Divae caput morti offerentem . Circum ipsam aderant multi , in quorum vultibus variae eminebant intimatorum affectuum non obscurae significationes . In quibusdam sese efferebat dolor de virginis regiae jamjam immolandae jactura ; in aliis timor, in aliis stupor, quod illa tam forti animo caedem pro Graeciae honore ac salute subiret. Aderat Calchas sacerdos , qui districto ferro puellae erat inflicurus ictum . Vultus ipsius severus erat , tristis , ut pote qui aegro nimis animo aggrediebatur opus . Ulysses etiam moestus aderat , sed Trojam navigare cupiens . In

Menelao , puellae sacrificandae patruo, maximi videbantur doloris sensus , sed simul etiam spes a Deo afflictis, rebus. opportunum aliquod auxilium impetrandi . Restabat Agamemnon , Iphigeniae pater , cum pictor , consumptis , ut ita dicam , affectibus , quo se verteret , nesciebat . Tandem non reperiens , quo alio modo patris vultum digne posset exprimere , eum suo cuique animo aestimandum reliquit . Regem enim Agamemnonem piuxit, dum caput a filia avertens vestis laciniam ante lacryman- tes dextra sustineret oculos . Nihil aliud de Timante addimus . Multa alia dicenda essent de Apelle , qui ceteris Grajis in arte praesti- tit, et mire gratus Alexandro Magno fuit, cui soli licuit talem regem pingere ; aliquid de Aristide Thebano ; aliquid etiam de Protoge- ne , de Pausia celebri in pingendis floribus : sed satius esse ducimus ea praetermittere, quam ab initio praestitutos operi brevitatis terminos praetergredi .

ADDITAMENTUM .

Post hunc tractatum , in quo inter cetera de veteri Sculptura sermo fuit , mei muneris partes esse videntur hoc additamentum attexere, et aliquid de celebri opere depromere , quod extat Neapoli in Villa Regali ad Plagam Olym- piacam , quae ad peramoenum Pausilypi mon- tem ducit . In medio ejus Villae , in fonte a- quarum ad oculorum delicias , uti fit , collu-

dentium, marmorea insurgit basis, in qua mensae Majo ineunte hujus anni 1791., quo Lunulum recudimus, ingens fuit positum e marmore opus ex Farnesianis aedibus jussu Ferdinandi IV., providentissimi Regis, Roma Neapolim advectum; idque factum est statim, ac idem rex de Germanica peregrinatione reversus est.

In eo marmore, atque adeo ingenti fragmine montis, mulier conspicitur inferiore corporis parte humi dejecta humeris e solo sublatis, anxia, perterrefacta metu, quem ipsi e dorso imminens inculit indomitus et rabie furus taurus. Ipsi mulieri canis adstat in taurum adlatrans, et adolescens, qui e pastorali pera ac fistula non procul adjacente pastoris praebet speciem.

In utroque autem latere irruentis cervice in altum arrecta tauri duo adstant robusti juvenes, qui taurinam vim magno cohibere conata adnituntur. Ipsorum alter in sinistro juveni latere dextra manu cornu dextrum arreptum tenet, caput et tauri impetum alio certans avertere, sinistra bruti rictum comprimit. In dextro latere alter juvenis tauri retinaculum ad se trahit, ut eum aliorum flectat. Post bestiae ferecientis clunas adest mulier, quae, quo sit evasura res, secunda videtur intueri. Multa praeterea minuta animalia in toto marmoris ambitu suspiciuntur miro artificio elaborata.

In hoc utique monumento emicat artificis ars atque solertia; nunc illud videamus, quid per

haec artis prodigia (talia enim plerisque existimantur) navus sculptor voluit exhiberi. Per mulierem , in quam impetus fertur tauri , vulgo doceat designari Dircen , Thebanam mira specie Lyci Thebarum regis uxorem , quam hic venustate illectus duxit , cum rejecisset Antiopam . De Dirce vero enarrant fabulae , veritam , ne Antiopam aegre illatum ferentem dedecus pristinus revocaret conjux , a marito impetravisse , ut illam posset in vinculis apud se detinere . Antiopam vero tradunt , cum patiendi sibi tempus advenisset , vinculis solutam geminos edidisse mares , quos ex Jove concepisse dicebat , Zethum nempe et Amphionem . Hi , cum adolevisset aetas , Lyco suae parentis desertore interempto , Dircen indomiti tauri retinaculo illigarunt , quam , ubi diu per terram raptata esset , commiserantibus tandem Divis in sui nominis fontem conversam ferunt , non procul a Thebis , qui fons in Ismenium fluvium illabi dicitur .

Hanc utique fabulam in celebri opere insculptam esse creditur inductis hominibus a Plinii loco , qui L. XXXVI. c. 5. dicit : *Zethus et Amphion ac Dirce , et taurus , vinculumque ex eodem lapide , Rhodo advecta opera Apollonii et Taurisci* . Unde auctores mirae hujus sculpturae , et regionem quoque , ubi Graeci ingenii partus existit , luculenter addiscimus . De hoc opere ab eruditis consentientibus loqui creditur Historiae Mundi egregius Scriptor , ejus verba cum memorato opere comparantibus ,

quod temporis injuriis superatis veluti recens Neapoli, ut supra diximus, conspicitur. Operis praestantis et juventutis erudiendae cura ad haec opportune adjuvanda induxit.

XXXIX. GEOGRAPHICA VETERIS ASIAE DESCRIPTIO.

Praeclare quidam nobiscum actum est, quod cum illam Italiae veteris, tum illam alteram antiquae Graeciae Descriptionem, a doctis vidimus approbari. Id autem nonnisi ipsius materiae jucunditati tribuendum est, quae talis erat, ut ipsa quisque non parum delectaretur. Ecce enim voluptatis non multum afferat Geographiae pars illa praesertim, quae de veteribus populis agit, quae ad hos contemplandos sine pedum defatigatione, sine citato quadrigarum cursu, ex alia, ut ita dicam, in aliam regionem ducit? Accedit, quod in duabus illis descriptionibus nonnulla ex historiis deprompta, ut sese dedit occasio, erant intermixta; ex qua historiae cognitione, ecquis est, cui non plurimum delectationis hauriatur? Homines etiam, qui Musas omnino aversantur, amant tamen antiquarum rerum aliquam vel primoribus, ut ajunt, labris degustare. Qued si utraque illa descriptio non parum lectoribus se probavit, fore confidimus, ut haec item Veteris Asiae Descriptio iisdem pigmentis instructa eorundem suffragationem nanciscatur.

CAPUT I.

Varia universae Telluris divisio primum proponitur, tum Asiae fines constituuntur, et gentes recensentur.

Et primum terrestris orbis illa pars, ubi Sol diem promens oriri aspicitur. *Ortus* sive *Oriens* appellatur; illa vero ubi idem astrum lucem celans occidit, vocatur *Occidens* sive *Occasus*. In utroque hujus terrestris globi latere sunt duo Poli, quorum alter *Arcticus* sive *Ursinus* ~~apertus~~, ab *Ursa* scilicet, propinquo ipsi sidere, alter *Antarcticus* nominatur, ut pote qui Arctico est oppositus, quem qui habitant, Arcticum polum incolentibus adversa urgent vestigia. Monere interea juvabit, *Asiam*, de qua loquimur, si ad nostram *Europam* referatur, ad Orientem pertinere; et praeterea Arcticum polum aspicere; nunc de Polis sermonem prosequamur.

Arcticus quidem polus *Borealis* etiam, sive *Boreus*, et *Aquilonaris*, sive *Aquilonius*, vocatur a vento utique *Borea*, sive *Aquilone*, qui ab hac telluris plaga nives crebro frigoraque ferens spirat. *Septentrionalis* item dicitur hic Polus, desumpto nomine a septem stellis quae ipsi imminuent, quasque *Triones* placuit appellare. Antarcticum vero Polum *Australem*, quoque, *Austrinum*, et aliquando *Notium* ab *Austro* sive *Noto* vento auctores nominant.

Cum autem extremae illae utriusque terrae partes a Sole quam maxime dissitae nominantur *Poli*, nunc exponemus. Quod ut recte fiat, non id est praetermittendum, in quovis globo constitui posse axem, sive rectam lineam per mediam ipsius globi partem, quae *Centrum* appellatur, transeuntem. Axis extrema nuncupantur *Poli* a verbo *πολεω*, quod apud Latinos est *verto*, siquidem circum axem suum quivis globus vertitur. Linea vero globum quemvis trajiciens *Diameter* appellatur, accepto nomine a *δια*, *per*, et *μετρον*, *metior*, ut si diceres, *lineam globum medium dimetientem*. Hic axis, hi quoque poli, ut in ceteris, ita in terrestri globo possunt considerari. Nec praetermittimus, etiam in caelesti globo possente Axem Polosque fingi; unde poetae partem pro toto accipientes *Polum* aut *Axem* pro Caelo usurpant. Virg. I. Aen. 91.

*Intonuere poli, et crebris micat ignibus
aether.*

Et VI. 536.

... roseis Aurora quadrigis

*Im medium aethereo cursu trajecerat
axem.*

Praecipuas hujus globi terrestris partes protulimus, nunc ipsius terrae molem quasi quibusdam redimitam cingulis, quas *Zonas* appellant, contemplemur. Ex his duae maxime inter se diversae, et terrae verticibus, sive cardinibus, sive polis, ex utraque parte subnixae obrigere solent pruinis, ita ut saepe et

maria et flumina ob durescant, ferratasque plaustrorum rotas sustineant. Media autem Zona nixio imminuentis Solis ardore torretur. Hae tres zonae cum multo incommodius habitentur, duae alias his intermediae, quarum una Italiae nostrae regioni contigit, sunt maxime habitabiles, cum inibi temperatam frigoris et caloris vim Divina Providentia posuerit. Quod ad Asiam attinet, ea est Europa calidior, in iis praecipue lucis, quae vel in torrida zona jacent, vel in iis, quae proxime ad ipsam accedunt.

Has terrarum partitiones Sol praesertim induxit homines ad inveniendum, habita ipsius vel ortus vel occasus, vel suae seu majoris seu minoris propinquitatis ratione; hanc aliam divisionem, quam modo afferemus, populorum consensus innoxit, qui ab antiquis usque temporibus universam terram in tres majores partes diviserunt, Asiam nempe, Africam, et Europam; illam terram incognitam sine nomine relinquentes, quam tamen existere, atque incolis non destitui veteres crediderunt; quae deinde, cum Christophorus Columbus Genuensis ad eam navigio perveniens detexisset an. 1492., ab Americo deinde Vesputio Florentino an. 1497. *Americae* nomen accepit. Haec eadem terra *Novus Orbis* nuncupatur suam sane ob magnitudinem, qua veteri ferme par est, et persaepe, sed minus proprie dicitur *India Occidentalis*, quia ad Occidentem sita est, et eodem ferme tempore detecta fuit, quo

ad Orientem India magna ex parte reperta est, Sed etiam in Asia, Africa, et Europa non paucae regiones incognitae fuerunt, Primam rem propositam expedivimus nunc Asiae constituamus fines et gentes recenscamus,

Asia a Septentrione mare habebat Scythicum; ab Oriente Orientale pelagus, a Meridie sequor Indicum. Mare Rubrum, seu Erythraeum. Hujus maris aquas nonnullis rubere creditum est sed falso; si enim Græcos Erythraeum dicitur, quod Rubrum Latino verti potest, id nomen non ab aquarum colore, sed ab Erythro rege manans ei mari inditum est, Asia itaque, si eam excipias partem; qua cum Europa conjungitur, et illem augustum isthmum, quo Africae adhaeret, tota mari alluitur,

Quod autem ad Asiae gentes spectat, ad Septentrionem erant Scythae Asiatici, quos distinguimus a Scythis Europaeis, inter utroque interfluente Tansai amne, antiquitus constituto limite inter Asiam Europamque. Ad occidentem Asiae erat Arabia, ad quam pertinebat memoratus Isthmus, quae in tres partes dividebatur, quarum una a Petra, urbe principe, *Petræa* dicebatur, ubi erant Nabathaei suis nobiles odoribus: altera ob incolarum infrequentiam *Deserta*; tertia ab soli fertilitate *Felicitis* nomen obtinuit. Ex hac quidam existimant advenisse Magos ad natum Mundi Salvatorem, et ex muneribus oblati suam confirmant opinionem. In hac enim regione fuerunt Panchaei et Sabaei thure insignes; de quibus Virg. Geor. I. 57.

*India mittit ebur, molles sua phura
Sabaei.*

Ad Asiae porro Orientem partem fuere Sinae, Indi, et Seres, qui laniferis arboribus ad conficienda corporis tegumenta erant porcelebres. In Asiae medietate degebant Persae, Parthi, Medi, Iteri, Armeni. Contra Europam, mari Mediterraneo intercurrente, erant Syria, Palaestina, Phoenice, Cilicia, Cappadocia, Lycia et insula Cyprus ob Veneris cultum a Latinis ritibus non parum celebrata.

Pars vero illa, quae magis ad Europam pertenditur, *Asia Minor* dicta est, ubi erat Pontus, Bithynia, Phrygia, Mysia, Paphlagonia, Lydia, Caria, Æolis, Jonia, Doris, ac insula Rhodus. Inter Tigrim et Euphratem, de quibus mox erit sermo, regio interjacebat, quae a *mesos medius*, et *mesopotamos*, fluvius, dicebatur *Mesopotamia*. Ad orientem Tigris erat Assyria, ubi Ninive olim urbs magna assurgebat; ad quam reluctans et cum infortunio Jonas propheta advenit.

Circa Euphratem et Tigrim fuit etiam Babylonia sive Chaldaea, ubi erat Ur oppidum, unde Abraham a Deo vocatus est, et Babylon, urbs celeberrima, quae nomen accepit ab Hebraica voce *Babel*, quae *confusionem* denotat, qui ibi confusae adeo hominum linguae fuere, ut per ignotos sermones et insolita verba nec quid dicerent, nec quid sentirent intelligentes coacti fuerint homines sese dividere, et alias alio demigrare. Valde anim

Deo infesta fuerat ipsorum levitas atque adeo stultitia, qui turrim statuerant aedificare, cujus culmen caelum ipsum pertingeret,

C A P U T II.

De Armenia.

Enuntiatis Asiae finibus ac regionibus, primo Armeniam videamus. Hoc forsitan quispiam mirabitur: ad id tamen nos inducit *Gl. Moschii* auctoritas, cui praecipue in rebus dubiis adstipulamur. Ipse *Spicil. t. I. p. 32*, censet, in Armenia primum fuisse hominem a Deo conditum, et in sede voluptatis positum, in eo scilicet loco, qui *Paradysus* dictus est, quae Graeca vel Persica potius vox aegrum conceptum ac optime constantem significat. Unde igitur potissimum, nisi a terra, quae hominum primitias vidit, quae prima humano pressa vestigio est. Asiae partes explicare exordiemur.

Ille autem deliciis refertus locus quem primus homo nondum peccati labe infectus ad incolendum obtinuit, ingentem habuit aquarum scaturiginem, quibus simul et ipse irrigabatur, et efficiebantur quatuor celebres illi amnes, *Phasis*, qui sacris in literis *Phison* dicitur, *Araxes*, *Tigris*, et supra ceteros insignis *Euphrates*; qui in divinis Hebraeis paginis *Phrat* nominatur. Hi quatuor amnes in beata illa terra exorientes in diversas penitus regiones

deserebantur, primus in Pontum Euxinum; alter per Mediam fluens in mare Caspium, alii duo in Persicum sinum nunc etiam se infundunt.

Horum fluviorum, ut jam diximus, celeberrimus est Euphrates, vel quia ingentem aquarum vim defert, vel quia longius emittitur iter, vel quia Nili instar exundans aquis eam terram contegentibus foecundam efficit. De Araxe vero loquitur. Virg. VIII.

... et pontem indignatus Araxes.

Unde constat, hoc flumen pontium impatiens fuisse, quos et Xerxes, et Alexander, et Augustus frustra ei imposuisse perhibentur. Quamvis enim initio leniter fluit, ubi tamen loca in asperiora devenit, ingenti impetu ac fragore fertur.

At in quam Armeniae parte ille summae amoenitatis locus positus fuit, qui primo homini in domicilium datus est? Ubinam scatebra illa fuit, quae simul et Paradisum irrigaret, et ortum daret quatuor fluminibus, quae jam memoravimus? Utique in quibusdam Armeniae montibus, quos olim *Paryadras* et antea *Pardes* nominaverunt, unde docente Masochio Spicil. I. 33. vox *Παράδεισος* defluxit. In Armenia posuimus primum hominis creationem; quid dicemus de humani generis reliquiis diluvio superstitibus? Nonne in huius regionis monte Ararath arx Noe constitit ventorum vi et aquarum impulsa, quae in Babylonis vicinia e cypressis compacta enar-

ratur? Unde etiam colligitur, quantum ceteris terris Armenia antecellat.

Jam vero in duas partes ea late patens regio divisa est; quarum una vocata est *Armenia Major*, in qua dicti montes Paryadrae se extollebant, alteram *Armeniam Minorem* nuncuparunt. Illa fines habebat, a Septentrione Moschicos montes, a Meridie montem Taurum, qui veluti pater est multorum montium per Asiam ad Boream et Austrum vergantium, et pro locorum diversitate diversa assumit nomina, ab Occasu Euphratem habebat, ab Ortu Hircani maris partem et mare Caspium. Haec vero posita est inter Cappadociam ad Occidentem, et Euphratem ad Septentrionem, et Syriam ad Orientem, et Ciliciam ad Austrum. Huic praecellenti regioni, Armeniae nimirum, eadem, quae multis aliis Asiae partibus, obvenit calamitas, et nunc tota Turcarum imperio pareat. At quanam olim ipsius conditio fuerit, aliquo modo videbimus.

Illud quidem constat, cum in Perside celebris ille vivebat Cyrus, habuisse Armenos suum regem, qui medorum regi tributum quotannis solvebat. Quod cum non amplius praebetur, cumque impositum detrectaretur iugum. Cyrus electus Medorum dux Armeniam invasit, regem ipsum in deditionem accepit, qui nihil tunc minus timuerat, quam hostium edventum. Ejus conjugem cum liberis, cum aliquot aulae proceribus, per fugam latibula quaerentes in suam redegit potestatem.

Cum haec nullo pene certamine Cyro prospere cessissent, tum coram se captivis arcessitis, et rege inter ipsos constituto manibus post tergum revinctis, mira animi moderatione singula haec sciscitatus est Cyrus, num bellum cum Astyage, suo materno avo, contra fas gessisset, num victus victoris arbitrio inivisset foedus, num deberet quotannis Medorum regi stipendium pendere, num si bellum ingrueret, militum auxilia praebere, num fidem ex foedere servavisset. Quibus leniter commemoratis, ei Cyrus erroris confessionem extorsit, objurgatumque non ut victum hostem, sed ut amicum, ad ea praestanda iurejurando adegit, quae ex lege foederis debebat. Tum regi et ceteris sociis ejusdem calamitatis catenae detractae sunt, non cessantibus Cyri clementiam laudibus extollere. Haec de foedifrago Armentiorum rege et de Cyro, qui ipsum ad officium redire jussit, ab historicis traduntur. Nunc videamus, quae Armeniae fortuna fuerit, cum Romana florebat respublica.

Ejus reipublicae occidentis tempore Armenia in Romanorum potestatem devenit. Ita autem se res habuisse fertur. Regnabat in Ponto Mithridates, qui aegre ferens, quod Romani in Asia provinciam possiderent, et metuens ne longius illis progressis regno expelleretur, suscepit cum ipsis inimicitias, Romanam provinciam populationibus caedibusque opplevit. Eo cum exercitu L. Sulla missus bellum gessit ac triumphavit, triumphavit item Muraena,

postquam, illo in Italiam revocato, bellicum ibi rem aliquamdiu administraverat, sed hi duo ita triumpharunt, ut ille licet superatus, tamen ut pote valde callidus regnaret.

Illius deinde belli curam suscepit L. Lucullus, qui maximas Mithridatis copias delevit, aibique Pontum patefecit. Cum autem rex patrio esset spoliatus regno, ad Tigranem, Armeniae regem, supplex se contulit. En ut quadam contagione belli Armenia, quo nunquam Romanorum arma advenerant, in ipsorum ditionem devenit. Cum enim hi duo reges bellum conjunctis viribus renovarent, totique Asiae imminerent, cumque Luculli imperio modum statuendum veteri more Romanus populus censuisset, tum Gn. Pompejo hoc bellum delatum est. Pompejus itaque cum ad eas regiones pervenisset, incredibile dictu est, quantas res terra marique gesserit, cum quanta felicitate Mithritatem prostraverit, Armeniam, Syriam, Judaeam, ac totum pene Orientem ad populi Romani imperium adjuxerit. Illud etiam constat. Augusti aevo, cum inter Armenos coorta seditio esset, missum esse Tiberium, qui eam componeret, ac Tigranem in regnum restitueret. Unde Horatius L. I. Ep. XII.

. . . *Claudi virtute Neronis*

Armenius cecidit . . . .

Haec de Armenia satis sint; nunc ad alias Asiae regiones, nullo servato ordine, sed prout lubet, veniamus.

CAPUT III.

De India.

Indiam primo dicunt allui mari praedivite; quod gemmas et margaritas litoribus infundit, illasque iis populis potiore fuisse opulentiae causam jam tum, cum tanti aestimari coepae sunt. Quidam praeterea jactant, Indiam habere flumina, quae leni lapsu segnes auro aquas ducunt, potius dicerem, camporum planitiem placidum iis amnibus praebere iter. Inter hos autem maxime inclytus fuit Ganges, qui Indiam secatur in duas partes, quarum una *India Ulterior*, vel *extra Gangem*, altera *Citerior*, vel *intra Gangem* appellatur. Ab hoc flumine sumpsere nomen populi *Gangaridae* nuncupati, quos memorat Virg. *Geor.* III. 27.

In foribus pugnam ex auro solidoque elephanto

Gangaridum faciam . . .

Praeter Gangem fuit etiam Indus, nobilis fluvius, a quo nomen suscepit India.

Tempore, quo regnabat Cyrus, memoriae proditum est, Indorum regem misisse in Mediam legatos seiscitatum, cur rex Medorum bellum susciperet contra Babylonios. Cum e legatis ille rex belli causam rescivisset, eamque justitiae minime repugnantem judicasset, Babylonios in armorum societatem ipsum vo-

cantes reliquisse fertur, et Cyro ac Medorum regi adhaesisse; ex quo compertum est, quantum Indorum rex rationis normae obsecundaret.

Cum vero in Asia bellaret Alexander Magnus, accepimus, in Indiam cum victore exercitu ingressum statim obvios quosdam habuisse regulos, qui fama nominis permoti promiserunt, sese cum fide imperata facturos, illud quidem memorantes, Patrem Liberum atque Herculem ibi fama tantum esse cognitos, contra ipsum adesse nihilo illis inferiorem.

Gente illa edomita, quae prior ipsi occurrerat, ad urbem Nysam pervenit Macedo, quam fama erat a Baccho fuisse conditam, et corona cinxit; oppidani obsidionis malis fatigati se tandem Alexandro dediderunt. Sub montis radicibus ea posita erat urbs, quem incolae *Meron* appellabant: ea igitur victa, ad montem accessit miles, eumque multa hederam vitibusque vestitum conspicati discurrere inceperunt, frondibusque redimitti pervagari, ipso Rege annuente, ut per decem dies Libero Patri epularentur. De Nisa simul et Baccho mentionem facit Virg. VI. 804.

Nec qui pampineis victor juga flectit habenis

Liber, agens celso Nysae de vertice tigris.

Post devictam Nysam varias Indiae urbes ac regiones Alexander in suam redegit potestatem. Inter has Mazagarum urbs excellebat,

quam non situ solum , sed opere etiam bene munitam cepit , quia obsessis nihil praeter deditiorem placebat , et legati ad regem descenderant veniam petitori. In hujus urbis obsidione e muro emissa sagitta percussit Alexandrum in sura. Evulso statim telo , jussit Alexander sibi admoventi equum , cum munimenta urbis contemplari deberet , quo vectus , ne obligato quidem vulnere , haud segnius ea , quae statuerat , executus est. Cum autem ingravesceret dolor , tum dixisse fertur , se Jovis filium nuncupari , at nihilo minus aegri vitia sentire. Dein Alexander urbem Noram , mox Petram Aornin occupat , tum denique ad flumen Indum penetrat.

Sed Indicorum principum nemo plus negotii Macedoni facessit , quam Porus , rex vi corporis et copiis non contemnendus. In transitu Hydaspis fluminis summa belli constitit ; ubi Porus cum octoginta elephantis ipse etiam elephanto invectus cum triginta hominum milibus hujus fluminis trajectum impediabat. Alexander partim juvante imbre , qui hostium plerosque a ripa averterat , partim dolo , cum simulans se hac transire velle , alia parte transitum molitus esset , non solum in alteram transcendit ripam , sed gravi praelio vicit et cepit Porum.

Ex his liquido patet , neminem Europeanum tantas apud Indos gessisse res , quantas Alexandro gerere datum est. Romani utique eas terras non attigerunt ; quamvis enim poe-

tae loquantur de victoriis Romanorum ex Indica gente relatis; id de iis intelligendum est qui in auxilium venerant Cleopatrae Aegyptiorum regione. Praeterea post victoriam, quam a Cleopatra et ab Antonio cum ipsa thori et armorum societate conjuncto retulit Augustus, plerique Asiae populi ipsius fortuna, nomine, virtute perculsi partim vi, partim sponte se ei subdidere; Parthi signa a Crassi copiis oblata, refixa superbis templorum postibus, reddiderunt, utraque India Romanam appetivere societatem.

C A P U T IV.

De Palaestina.

Nunc nonnulla dicamus de Palaestina, quam quidam existimant a *παλαιος*, *antiquus*, desumpsisse nomen, cum ea regio utpote maritima usque ab antiquis temporibus maxime omnium Asiicarum regionum cultioribus Europae populis innotuerat. Ejus regionis incolae *Palaestini* appellati, eosque non alios fuisse creditur, quam eos ipsos, quos Philistaeos Hebraeorum gens vocabat. Eadem *Terra Sancta* dicta est, quia in ipsa ingens nostrae Redemptionis opus perfectum est. Hos autem Palaestina habebat terminos, a Septentrione Syriam, a Meridie Arabiam Petraeam, ab Ortu Arabiam Desertam, ab Occasu mare Mediterraneum.

Hanc porro terram secatur Jordanis, celeberrimus utique fluvius, qui sub Libano monte innascitur juxta urbem Dan, unde nomen est mutuatus. Nec praetereundi sunt montes in ea terra clariores, Libanus nempe, Sion, Moria, Galaad, Hermon, Arnon, Hebal, Carmelus, Hebron, Thabor, Garizim. Juxta Hierusalem assurgebat Mons Olivarum, sive Oliveti, ubi Christus Dominus jamjam perferenda tormenta animo complectens sanguineum emisit sudorem, et Mons Golgotha, sive Calvariae, ubi extremum Crucis exantlavit supplicium.

Sed antequam ulterius progrediamur, illud non pretermittimus, hanc terram, quam modo diximus *Sanctam* fuisse appellatam, ubi divinae Sapientiae fontes aperti sunt, ac postea in universas dimanarunt gentes, et cum summa facilitate, cum esset in totius noti orbis, ut ita dicam, umbilico, hanc, inquam, terram nunc pede barbaro proterere Turcarum gentem, ignorantiae tenebris obrutam, verae religionis expertem. Illud hic addimus, eam ipsam terram *Promissionis* fuisse appellatam, cum Abraham, Electi populi principi, ejusque posteris plus vice simplici divinitus promissa fuerit.

In hanc utique terram lacte et melle manantem, ut sacrae testantur paginae, existimabant Hebraei, postquam incensis studiis ingressi fuissent, se omne genus gustaturos felicitatum. At longe secus res evenit, et male

conceptam spem fefellit. Ibi enim non defuerunt calamitates, non diuturna cum hostibus bella, ut pene eos poeniteret se illuc advenisse. Enimvero populi illius simplicitas non intellexit, per eam tantae expectationis tellurem coelestem adumbratam esse sedem, quam aliquando per divinae legis observantiam erant consecuturi.

Supra diximus, hanc terram, de qua loquimur, in orbis tum noti umbilico fuisse positam; id nunc doctorum hominum auctoritate confirmantes clarius expediemus. Hi igitur asserunt, Britannos nomine tantum olim notos fuisse, Morinos, Galliae populos, *extraneos hominum* a Virgil. VIII. fuisse appellatos, cum ad Oceanum esset, ex Germanis eos tantum fuisse cognitos, qui Meridiem magis spectabant. Idem dicendum de iis populis, qui Septentrionalem attingebant Oceanum; et de illo Asiae tractu, qui nunc Moscovitis, Tartaris, Sincensibus occupatur. Africae maxima pars latebat, ea excepta, quam mare Internum alluit. Si igitur ignotas adimas terras, in Geographica tabella Palaestina in medio terrarum tum cognitarum fuisse videbitur, unde Evangelica lefacile diffunderetur.

Sed ubinam gentium Hebraei degebant, antequam in terram promissionis immigrarent? Utique in terra Aegypti, quo Jacob venerat cum suis filiis, et cum aliis, quos ipsi genuerant, postquam pene fame perditus filium Joseph a fratribus olim venditum rescivit in illa

terra vivere proximos Pharaoni regi honores occupantem. Eos autem, qui cum Jacob Ægyptum an. Mun. 2315. ingressi sunt, certum est numerum septuaginta minime excessisse. Sed mirum dictu est, quantum ea gens ex tam tenui profecta numero in Ægypti regione excreverit. Illud dicere sit satis, Pharaonem tum pertimuisse, ne tantus numerus filiorum Israel imperium detrectans in se suamque in gentem insurgeret. Eos itaque tentavit si posset pessumdare graves imponendo labores.

Sed Israeliticae gentis multitudo magis magisque quotidie augebatur, ut propterea suspicacis regis odio flagraret. Alia itaque conamina in Israelis populum suscepit Pharaon, quae fuerunt causa, cur ferventissimae ab Deum funderentur preces, et aliquem liberatorem ut cito daret, assidue postularetur. Miserationes tandem commotus Deus per Moysen; prodigiorum operatorem, trajicientem sicco vestigio Electum populum per illud mare Rubrum, de quo supra dictum est, liberavit ab Ægypti servitute an. Mun. 2513., eamque liberationem symbolum esse voluit illius libertatis, quam Christianus populus, fracta Daemonis tyrannica potestate, Christo duce, esset consecuturus.

Jam vero terra, de qua loquimur, *terra Chanaan* item appellata fuit, accepto nomine ex eo, quod ibi Chanaan, unus ex filiis Cham, domicilium posuerat; ubi cum peregrinus maneret Abraham ex Ur Chaldeorum urbe pro-

fectus insignem illam promissionem a Deo vocatus accepit, fore, ut ejus posteri ibi, ubi uti hospes ipse degebat, firmam haberent sedem. Haec ipsa terra dicta est *Hebraeorum*, quia ibi, ut diximus, peregrinatus est Abraham, qui primus *Habraeus* nuncupatus est ab עֵבֶר, *Heber*, trans, dum ipse Euphratem trajecerat, et trans Euphratem in lucem prodierat. Abrahami posteri etiam *Hebraeorum* nomen obtinuerunt. Hinc fuit ut illa tellus primum promissa, tum Abrahami posteris tradita, *Hebraeorum* terra fuerit nuncupata.

Haec tellus, postquam Israelitas ex Aegypto profugos post quadragesimum peregrinationis annum sinu excepit, in duodecim partes, quae *Tribus* appellatae, fuit distributa. Illae partes sive *Tribus* a filiis Jacob, Abrahami pronepotibus, nomina assumpserunt, qui fuere, Ruben, Simeon, Judas a quo sequiori aevo tota Palaestina *Judaea* est nominata, Issachar, Zabulon, Benjamin, Dan, Nephtali, Gad, et Aser. Erant praeterea Levi et Joseph, sed ex his nullum *Tribubus* nomen indutum est. Nam filii Levi, Domino sic praecipiente, nullam distributae telluris partem possidere, sed decimas, primitias, aliosque Religionis proventus ex cognatis *tribubus* percipiebant, cum templo deberent inservire; in quaque tamen *tribu* urbes sibi addictas habuere, quae *Leviticae* dictae sunt. Ceterae itaque duae *tribus* a Josephi filiis, Ephraim et Manasse, nomina sunt mutuatae. Verum hic monemus,

hanc terrae Israel divisionem non semper perstitisse, sed rebus Judeorum immutatis alias inductas esse ejusdem terrae partitiones.

Jam diximus, Israelitas nonnisi quadragesimo anno postquam Aegyptiacum excusserant jugum, in promissa sibi latifundia intravisse. Si quis mirabitur, cur tantum temporis interval- lum intercesserit, cum illud inter paucis die- bus confici potuisset, id primum sciat, tum multo magis rerum desideria crescere, cum differuntur. Cum igitur Deus vellet, ut in- census studiis donum terrae nancisceretur elec- tus sibi populus, ita res disposuit, ut minime citus fuerit ejus adventus. Praeterea non de- sertam eam invenere regionem Israelitae, ut possent ibi confestim locare sedem, cum multi inessent bellatores populi, nempe Amorrhæi, Pheresæi, Hevæi in loco utique, ubi postea fuit Jerusalem, Chananaei, Hathæi, Jebusæi, Gersæi, qui populi a filiis Chanaan originem assumpsere, quosque *Chananitas* appellarunt.

Ex his populis quidam Israelitis adventanti- bus, consternati fuga sibi consuluerunt, alii, vero non otiosi steterunt ita, ut multum ef- fusum sit cruoris, ut Electus populus optata, regione potiretur. Multum Josue, Ductori suo. (nam Moyses interierat) Israelitae debuerunt qui vi et ferro eam eripuit regionem, atque in illas, quas supra diximus, partes dispescuit. Multum quoque Davidi regi obstricti fuere, qui bellorum reliquias confecit.

Sed nulli magis, quam summo bonorum lar-

gitori Deo debuerunt Israelitae , qui voluit , ut tam optima terra Israeli assignata diu Chanaanis invisa stirpe possideretur , non ut ea fruerentur , sed ut servorum instar glebae addictorum colerent , aptamque usui futurorum possessorum redderent . Cum ergo tempus advenit , cum terra promissa legitimis heris tradenda esset , equis poterat Dei voluntati resistere ? Tum Jordanis sicco vestigio trajectus est , tum Urbis Jericho moenia sponte sua conciderunt . Sed ad Davidem redeamus .

Sapiens ac bellator rex David , postquam victoriam laetitiae plenam retulit , res Judaeorum composuit , urbemque condidit in monte Sion , quae *Civitas David* appellata est . Sed postea tribus aliis adjectis montibus ad inhabitandum , Arca , Moria , et Bezeta , illa David civitas evasit pars urbis Hierosolymorum , quae caput regni simul ac Religionis fuit , propterea *Sanctam* appellarint . Hanc Pompejus Magnus vicit , at Titus imperatoris Vespasiani filius expugnavit omnino , et solo aequavit . Haec et alia quamplurima adolescentes , si postea velint , melius poterunt addiscere ex monumentis historicorum , et ex sacris praecipue libris , ad quorum lectionem eos amandamus .

C A P U T V .

De Phoenicia .

Parum a Palaestina dissita erat Phoenicia ,

Syriae pars mari proxima, quae a Phoenice nomen obtinuit, qui circa an. Mun: 1746. ibi regnasse dicitur. Populi Phoeniciam inhabitantes *Phenices* dicti sunt, a poetis *Agenoridae* ab Agenore, Phoenicis vel parente vel filio. A mari Rubro profecti Phoenices Tyrum, Sidonem, aliasque in ea terra condidere urbes. Idem suis egressi finibus Thebas, et has duce Cadmo, qui erat e Tyro, Uticam, Hipponem aliasque urbes in Boeotia Africa, Gallia, Hispania, et alibi constituere. A Tyriis crebris terrae concussionibus, uti perhibent, fatigatis, et nova identidem domicilia sibi quaerere coactis cum aliae urbes tum illa Romani imperii aemula Carthago ortum duxisse dicitur.

Multarum bonarum artium inventio Tyriis attribuitur. Primum eos fuisse fertur litterarum inventores, quas Ansonius *nigellas Cadmi filias* appellat, per quas mercatura crevit, quam ipsi mortalium primi exercuere, et ars navigandi. Sed cum lucro plus aequo studeant, hinc factum est, ut vafri fuerint et malae fidei; quas vitiorum pestes nimia habendi cupido invexit. Apud Graecos id per ora hominum ibat proverbium *Phoenicum pacta*, quae nimirum temere violarentur. Europa, Agenoris filia, de qua multus in fabulis sermo, *puella Tyria* ab Oridio appellatur:

Praebuit ut taurus Tyriae sua terga puellae.

Et quoniam in urbe Tyro laudatissima tingebatur purpura, hinc *Tyria* vestis pro pur-

purea ustarpatur. *Tyrius* murex pro excellenti ponitur; quia imo ipsa *Tyros*, (Graeco enim flexu a poetis saepe pronuntiatum) pro purpureo colore adhibetur. Martialis L. 11. ep. 29.

Quaeque Tyron toties epotavere lacerae.
Idem L. VI. Ep. 2.

Te Cadmea Tyros, me pinguis Gallia vestit.

Cadmea dicitur *Tyros* a *Cadmo* Agenoris filio.

Tota mari cingebatur *Tyros*, antequam *Alexander Magnus* ad eam obsidendam accessit. Sed cum ingens esset oppidanorum in urbem tuendo virtus, coactus ille rex fuit multas in altum moles jacere, per quas desit esse *Tyros* insula, et continenti adaesit. Capta *Tyros* est septimo mense quam oppugnari coepta est, atque etiam eversa. Ea vero urbs restituta post multas deinceps rerum vicissitudines, tandem sub tutela Romanae mansuetudinis acquisivit.

C A P U T VI.

De Phrygia.

Jam vero pauca dicamus de *Phrygia*, Asiae minoris parte in Graecis Latinisque libris non parum celebrata, cujus incolae *Phrygum* vel *Phrygiorum* nomine exprimebantur. Haec olim *Phrygiorum* gens male audiebat, cum pene barbara ac servilis ingenii esset, cum solis verberibus in officio contineretur. Inde il-

Id exortum est proverbium in eos crebro usurpatum, qui nec monitis, nec pudore, sed suppliciis in bonam frugem reducuntur: *Phryx nempe plagis melior fieri solet*. Hi autem ipsorum parum commendati mores ex eo potissimum proficiscebantur, quod pastorem vitam otiosaque deamabant.

Duplex fuit Phrygia, una Maior, altera Minor, quae ante *Troas* dicebatur, novumque *Phrygiae Minoris* nomen adscivit, cum a Phrygiae propinguis populis fuit occupata. Phrygiae Minoris incolae, sive Trojani, innumeris ob Helenae raptum acceptis calamitatibus, vix decimo demum anno de ea restituenda consilia agitare coeperunt; quam si statim, uti par erat, Menelao reposcenti reddidissent, se aerumnis subduxissent. Hinc illud ortum est dictum in eos injici solitum, quos male factorum sero poenitet: *Sero sapiunt Phryges*. Cum ingenio duri essent Phryges, tamen acupingendi vestes induxisse morem perhibentur; hinc vestes hujusmodi *Phrygianae* vocantur, et *Phrygiones* ii, qui hujus generis opera faciunt.

In Phrygia celebris est fluvius, qui ex Ida monte profluens in Hellespontum abit, et *Scamander* dicebatur. Ex monte Ida dicta est terra *Idaea* haec regio more aliis regionibus consueto trahendi nomina a fluminibus vel montibus. Hinc Virg. L. XI.

*Si duos praeterea tales Idaea tulisset
Terra viros . . .*

Praeter Scamandrum Xanthus et Simois fluvii in Phrygia non parum nobiles fuerunt.

Troadis promontorium *Sigeum* nomine cum urbe cognomine non ignobile fuit ex eo praesertim: quod Achillis ossa ibi terra condita sunt. *Sigeos* campos, *Sigea* freta saepe Virgilius commemorat. Contra hoc promontorium in Hellesponto Tenedus parva insule exsurgebat, in qua supremas illas, quibus Troja perit, insidias Grajorum gens struens se occultavit. In Troade caput extollebat Troja, quae a Graecis post decennalem obsidionem capta simul est et inflammata.

Trojae regnavit Dardanus, qui Jovis et Electrae filius habitus est, et Dardanum sive Dardanium urbem ad Simoentis fontes aedificavit, ex quo Trojani *Dardanidarum* nomine fuerunt exornati. Huic accedat Assaracus, Trois filius, qui Capyn genuit, ex quo natus est Anchises, Aeneae pater. Romanus populus Aeneam progenitorem jactitans *Gens Assaraci* a Virg. IX. nuncupatur. Nec reticendus Ilus, Trois regis Trojanorum filius, Assaraci frater, pater Laomedontis, qui item Trojae regnavit, a quo *Laomedontia* pubes pro Trojana juventute dicitur. Trojam vel condidit, vel amplificavit Ilus, unde *Ilium* appellata; *Ili* nomine etiam Aeneae filius significatus est.

Nulli superiorum Trojae regum gloria cessit ultimus regnator Priamus, sed cum obfirmato animo vellet domi tenere Helena a suo filio Paride raptam, quae conjugium cum Menelao

Spartae rege habebat, licet frequentes ipsum adirent legationes, vidit urbem captam, filios fere omnes interemptos; inter quos Hectorem vidit hijugo Achillis curru ter circum moenia raptatum; ipse demum fatorum finem nactus est per Pyrrhum Pelidae filium.

Postquam an Mun. 2820. superbum cecidit Ilium, in ceteros, qui supererant Trojanorum, saevitum est, at non in Aeneam, Priami generum, et vetusti jure hospitii, et quia semper restituendae Helenae auctor fuerat. Contractis itaque hominibus et in classem impositis, Aeneas primum in Macedoniam, deinde in Siciliam, demum in Laurentem agrum venisse fertur. Sed aliter Aeneae errores poetico more enarrat Virgilius, cujus divinum poema nemo sanae mentis adolescens debet negligere.

C A P U T VII.

De Assyria.

Cum imperii fines tueri magis olim, quam proferre mos esset, primus tamen omnium Ninus, qui Niniven urbem, amplificavit, Assyriorum rex, veterem gentibus morem novatioris dominationis cupiditate immutavit. Namque is primus intulit bella finitimis, et rudes adhuc ad resistendum populos Libyae adusque terminos perdomuisse narratur. Post auctam Assyriorum potentiam decessit, relicto filio adhuc impubere, cui nomen erat Ninya, et uxore Semiramide.

Post viri obitum Semiramis nec immaturâ ausa est tradere regni molem filio, nec ipsa palam regni habenas tractare; sed pro eo ac Nini viduam se exhiberet, ejus se filium esse simulavit. Nam fertur; omnia ipsam fuisse filio similem vocemque coloremque, ut propterea callide sexum mentita puer credita sit. Ubi vero sagax mulier vidit, populos suo contentos esse regimine, quae verè esset, ingenuè profitetur. Neque vero hoc ipsi quidquam ademit dignitatis, sed admirationem auxit, quod mulier cum esset, ingenio tamen ac virtute viros anteiret.

Inter cetera, quae hujus reginae nomen illustrarunt, hoc in primis est recensendum, quod Babylonem urbem a Nembroth conditam amplificavit, et moenibus cinxit, quae valde erant conspicua. Alta enim erant pedes bis centum, lata quinquaginta, ita ut quadrigae sibi invicem occurrentes per ea commodo possent pertransire. Erant vero moenia cotili latere et interfuso bitumine compacta, quod ibi plurimum e terra exaestuat. Nihil dico de fossa circa muros late patente, de turribus muros tutantibus, de portis aereis, per quae illa moenia inter septem orbis miracula recensita sunt.

Non contenta Semiramis acquisitos viro terminos tueri Aethiopiam imperio adjecit, Indiae bellum intulit; tandem a filio interfecta est duos et quadraginta annos post Nini interitum regno pctita. Filius Semiramidis Ni-

ayas a matre negligenter educatus, nactus tandem imperium nihil dignum rege gessit, Posteriores reges ejus exemplum secuti vitiis se manciparunt, et nullam apud posteros sibi laudem promeruerunt.

Postremus inter Assyrios regnavit Sardanapalus, et is ita vitiis deditus, ut conjuratione inita bellum ipsi a subditis moveretur. Acie victus in regiam tristis se recepit, et extructa protinus ibi pyra se suasque opes concremavit. Ab hujus interitu constitutus rex ejus interemptor Arbactus, qui Medorum praefectus fuerat, imperium ab Assyriis ad Medos transtulit. Labentibus vero annis Babylon a Medis ac Persis socia arma ferentibus, duce Cyro, capta et eversa fuit, atque ita Assyriorum imperium concidit,

C A P U T VIII,

De Scythia.

Multa praedicant de Scytharum gente tum veteres poetae, tum historici; inter quae minime sunt haec omittenda. Primum dicunt, Scythis inter se nullos constitutos fuisse agrorum fines, nullas fuisse domus pecora semper consecrantibus; morem fuisse in palustris corio tectis uxores liberosque convahendi. Haec quamvis esset rudis atque inculta vita, haec tamen commoda ipsam illos inter induxisse tradunt, nimirum ut justitia suapte ingenio, non le-

gibus coleretur, nullum scelus furto haberetur gravius, minime appeteretur aurum, quippe ubi nullus divitiarum usus, nulla ibidem est divitiarum cupido; parum absuit, quin antiqui hos incultos Scytharum mores ipsis Graecorum moribus et sapientiae anteferrent.

Praeterea de Scythis tradunt, eos Asiae imperium ter quaesivisse, Vexoris Aegyptii regis comatus minasque derisisse, eumque contra cum exercitu adventantem coegisse in regnum se recipere. Darium praeterea Persarum regem, turpi procul a Scythia submotum esse fuga, Cyrum arma inferentem cum toto exercitu trucidatum, Alexandri Magni ducem Solyrionem cum universis copiis deletum,

C A P U T IX.

De Perside,

Mira plane sunt, quae de veterum Persarum moribus auctores tradiderunt, per quos ipsorum crevit imperium; sicuti postea veteri collapsa disciplina illud funditus interiit. Illud autem imperium a Cyro conditum, regno Mediae ipsi addito, pluribus aliis regionibus seu metu seu vi adjunctis, Asiam pene totam comprehendit. Posteriores deinde reges minus Asiatica contenti ditione arma in Europam intulerunt; eamque nisi totam ex parte certe facili negotio sibi subiecissent; nisi Graeca virtus ipsorum nimis vastis fortiter restitisset consiliis.

Inter antiqua nihil sane nobilius est pugnis cum Graeco nomine per Persicas copias commissis, unde nunquam interitura laus Graeciae comparata est, inter quas utique pugnas Marathoniam et Salaminiam praecipuam tenente locum, Quod ad Marathoniam attinet, ea nomen accepit a Marathone, qui campus ab oppido Athenarum absit ad decem milia passuum; in qua Miltiadis virtus maxime enituit, cum decem militum millibus peditum centum millia, equitum decem millia, ita profligavit, ut Persae non castra, sed naves peterent.

Atheniensibus utique in tam gravi praelio, unde nemo unus debuisset vivus effugere, auxilio fuit ipsa loci natura, cum sub montis radicibus certamen esset initum et inter arbores ubi equitatus hostium impediabatur; et ubi Graecae copiae hostium multitudine claudi minime potuerunt. Persarum dux Datis, nondum Graecorum prudentiam expertus, etsi locum minime aequum viderat suis, tamen militum numero fretus conflavit; idque tam ipse, quam suus rex Darius verum esse novit, quod plerique omni aevo existimarunt, in bello saepe plus viribus valere consilium.

Quod vero ad Salaminiam pugnam attinet, in ea sibi laudem peperit Themistocles, cum Xersem, item Persarum regem, consilio magis, quam armis vicit. Hujus regia classis mille et ducentarum navium longarum fuit, quam duo onerariarum millia sequebantur. Terrestris autem exercitus septingentorum millium pedi-

tum, equitum quadrigentorum millium fuerunt, Augustiae maris, ubi confligendum fuit, salutem Graeciae attulerunt, cum omnium hostilium navium multitudo minime explicari poterit. Haec altera victoria trecentarum Graecarum navium, inter quas ducentae numerantur Atheniensium, cum Marathonio potest recte comparari tropaeo.

Sed tempus advenit, cum Persicam audaciam Europae semper minitantem omnino fregit Alexander Magnus, qui Darium regem vicit, illius sibi subiecit regnum, et Thaidis Graecae mulierculae hortatu urbem Persepolim incendit, quae caput fuerat imperii barbarorum, unde tot gentes tamdiu iura petiverant. En promissa adolescentibus brevis Asiae veteris Descriptio, quae Apparatus Philologico huiusque productio finem imponit,

FINIS,

